

2
2012

irodalomtörténet

it

Fehér M. István:
Hermeneutika és
applikáció – destrukció
és dekonstrukció

Adamik Tamás: Kölcsény
erkölcsi végrendelete

Fried István: Krúdy
Gyula utolsó étkezése
Márai Sándor *Szindbád*
hazamegy című
regényében

irodalomtörténet

93. ÉVFOLYAM (XCIII.) • 2012 • 2. SZÁM

Főszerkesztő Kulcsár Szabó Ernő

Felelős szerkesztő Eisemann György

Szerkesztőbizottság Margócsy István
Sipos Lajos
Szilágyi Márton
Tverdota György

Szerkesztők Scheibner Tamás
Vaderna Gábor

Kritika Vincze Ferenc

www.irodalomtortenet.hu

Az ELTE BTK Irodalom- és Kultúratudományi Intézetének,
a Magyar Irodalomtörténeti Társaságnak és a Magyar Tudományos Akadémiának folyóirata.
Lapalapító: Magyar Tudományos Akadémia

SZERKESZTŐSÉG

Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet
Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar
1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A épület
telefon: (1) 4855-200/5113, 5366
e-mail: irodalomtortenet@folyoirat.elte.hu

Recenziós példányok és kritikák a szerkesztőségbe küldendők.
Kéziratokat nem őrzünk meg, és nem küldünk vissza.

Megjelenik a Magyar Tudományos Akadémia,
valamint a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával.

Nemzeti
Kulturális
Alap

KIADÓHIVATAL

Ráció Kiadó

1072 Budapest, Akácfa utca 20.

telefon: (1) 321-8023, fax: (1) 402-1293

e-mail: racio@racio.hu, web: www.racio.hu

Felelős kiadó a Ráció Kft. ügyvezetője

Tördelés: Layout Factory Grafikai Stúdió

Nyomdai munkák: *mondAt Kft.* (www.mondat.hu)

ISSN 0324 4970

Ára számonként: 600 Ft • Előfizetés egy évre (4 szám): 2000 Ft •

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága, 1008 Budapest, Orczy tér 1.

Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőknél, illetve a kiadóhivatalban.

Megvásárolható a jobb könyvesboltokban,
illetve a Ráció Kiadó szerkesztőségében.

SZÁZÉVES AZ IRODALOMTÖRTÉNET**KECSKEMÉTI GÁBOR**

- A százéves Irodalomtörténet és humántudományi folyóirataink
az új évezredben 119

SIPOS LAJOS

- Társaság és folyóirat 125

† WÉBER ANTAL

- Néhány észrevétel az Irodalomtörténet évszázados fennállása alkalmából 129

TANULMÁNYOK**FEHÉR M. ISTVÁN**

- Hermeneutika és applikáció – destrukció és dekonstrukció
Heidegger, Derrida 143

ADAMIK TAMÁS

- Kölcsey erkölcsi végrendelete
Parainesis című művének műfaja, felépítése és forrásai 161

PINTÉR BORBÁLA

- A levélolvasás aktusa *A rajongókban* 180

FRIED ISTVÁN

- Krúdy Gyula utolsó étkezése Márai Sándor *Szindbád hazamegy*
című regényében 198

MŰHELY**DEZSŐ KINGA**

- Magyar zenei mérték és versidom 209

KELEVÉZ ÁGNES

- Babits magyar szonettjei 222

MERCS ISTVÁN

Nyugat népe keleten

235

KRITIKA

TAMÁS ÁBEL

Polgár Anikó: *Ráfogások Ovidiusra. Fejezetek az antik költészet magyar fordítás- és hatástörténetéből*

250

PARAIZS JÚLIA

Bartha Katalin Ágnes: *Shakespeare Erdélyben. XIX. századi magyar nyelvű recepció*

255

REICHERT GÁBOR

A Nyugat párbeszédei. A magyar irodalmi modernizáció kérdései,
szerk. Finta Gábor, Horváth Zsuzsa, Sipos Lajos, Szénási Zoltán

263

IN MEMORIAM

SZILÁGYI MÁRTON

Wéber Antal halálára (1929–2012)

268

SZÁMUNK SZERZŐI

Kecskeméti Gábor, *tudományos tanácsadó* (MTA BTK Irodalomtudományi Intézet),
egyetemi tanár (Miskolci Egyetem)

Sipos Lajos, *professzor emeritus* (Pázmány Péter Katolikus Egyetem)

† Wéber Antal, *professzor emeritus* (Eötvös Loránd Tudományegyetem)

Fehér M. István, *egyetemi tanár* (Eötvös Loránd Tudományegyetem)

Adamik Tamás, *professzor emeritus* (Eötvös Loránd Tudományegyetem)

Pintér Borbála, *PhD-hallgató* (Eötvös Loránd Tudományegyetem)

Fried István, *professzor emeritus* (Szegedi Tudományegyetem)

Dezső Kinga, *PhD-hallgató* (Debreceni Egyetem)

Kelevéz Ágnes, *irodalomtörténész, muzeológus* (Petőfi Irodalmi Múzeum)

Mercs István, *irodalomtörténész* (Nyíregyháza)

Tamás Ábel, *tanársegéd* (Eötvös Loránd Tudományegyetem)

Paraizs Júlia, *tudományos segédmunkatárs* (MTA BTK Irodalomtudományi Intézet)

Reichert Gábor, *PhD-hallgató* (Eötvös Loránd Tudományegyetem)

Szilágyi Márton, *egyetemi docens* (Eötvös Loránd Tudományegyetem)

SZÁZÉVES AZ IRODALOMTÖRTÉNET

KECSKEMÉTI GÁBOR

A százéves Irodalomtörténet és humántudományi folyóirataink az új évezredben

Az irodalomtudományi folyóiratok a humántudományi infrastruktúra alapvető fontosságú intézményei, amelyeknek döntő szerepük van a tudományos nyilvánosság megteremtésében, a szakmai kérdésekről folyó diskurzus tematizálásában, a tudományterület alakításában, a kutatói megbecsülés és presztízs mértékének kifejezésre juttatásában, a minőségelvű publikációs esélyegyenlőség biztosításában, a diszciplína utánpótlásának kiválasztásában és szakmai szocializációjában egyaránt.

A fenti megállapítások olyan triviális evidenciák, hogy egy, ezeket a tételeket tárgyalni kívánó írást első pillantásra nemcsak elkészíteni tűnik feleslegesnek, hanem még elkezdni is. A magam az utóbbi években megszerzett jó néhány tapasztalata azonban arra figyelmeztet, hogy semmi efféle kijelentés nem felesleges. Saját publikációs gyakorlatunk is átalakult némileg, sokkal inkább pedig az a környezet, amelyben folyóiratainkat működtetjük.

Mindannyiunk tapasztalata, hogy mostanában úgyszólván megszámlálhatatlan évfordulás köszöntőkötet számára kérlik a hozzájárulásunkat, minek folytán a monográfia és a tematikus alapokon megszerkesztett tanulmánykötet mellett óriási teret hódított magának a többnyire vegyes tartalmú, a benne foglalt tanulmányok bizonyos mértékű tematikai és minőségi esetlegességével jellemezhető gyűjtőkötet. Már olyan reflexióval is bírunk, amely okkal teszi szavá e műfaj hátrányait:¹ a lektorálás gyakran elmarad bennük, összeállítóik sem jutnak fel minden esetben a professzionális szerkesztői munka magaslati pontjára, a hozott anyag alkalmi összetételén pedig eleve kevés esetben van módjuk lényegesen változtatni, a kötetek általában nem kerülnek országos terjesztésre, a beavatottak, az érintettek szűk körén kívül gyakran megszerkeszhetetlenek lesznek, így a bennük közzétett eredmények ismertsége és hatása messze nem optimális, hasznosulásuk helyett gyakran diskurzuszárványok létrejötté az eredmény, amelyeket csak egy-egy egyszerűs tanulmánykötetben vagy monográfiafejezetként, évekkal később megismételt közlés tud valamelyest újradinamizálni. Az MTA (ma már MTA BTK) Irodalomtudományi Intézetében dolgozó munkatársak éven-

¹ NÉMETH S. Katalin, *Az emlékkönyvek hasznáról és káráról*, Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae: Acta Historiae Litterarum Hungaricarum (29) 2006, 199–210.

kénti összesített publikációs tevékenységére némi rálátással bírva azt mondhatom, hogy e nyilvánvaló és köztudott diszfunkciók ellenére jelentős hányadot hasított ki magának az elmúlt években ez az egyenetlen műfaj. Ezért volt némiképp megnyugtató a közelmúltban arról hallani, hogy a 2010-es, 2011-es években a trend előbb lassan, majd elég markánsan megfordult, és ismét a hagyományos tudományos folyóiratokban közzétett publikációk száma mutat nagy számbeli fölényt. Azért lehet őszintén örülni ennek a változásnak, mert az előbbi hiánylista minden tétele a visszájára fordítva sorolható fel az igényes folyóirat-kultúra jellemzőjeként: szakfolyóiratainkat szigorú következetességgel lektoráltatjuk (a *peer review* rendszere hagyományainkból is következik, de ma már formálisan is megkívánt kritérium a nemzetközi folyóirat-adatbázisokban való regisztrálás, az impakt faktorok számítása és az intézményes jelentőség felmérése során), szerkesztőik a szöveggondozás olyan eljárásait ismerik, amelyek engesztelhetetlen igényességű és következetességű alkalmazásával szinte csodákat tudnak tenni még a kevésbé rendszeres és fegyelmezett kéziratokkal is, az egyes lapszámok anyaga gondos válogatás, csoportosítás nyomán áll össze, az egymás mellé helyezés gyakran többletjelentésekhez juttatja az írásokat, a terjesztés pedig fennakadás nélkül zajlik, nemcsak az országon belül, hanem a külföldi előfizetők számára is; e publikációs fórumok bevezetett referenciapontoknak számítanak, amelyeket folyamatosan fenntartott szakmai érdeklődés kísér és vitat meg, sőt a lapszámok anyaga ma már – valamilyes józan késleltetéssel – rendszeresen frissített szerkesztőségi archívumokban vagy repozitóriumban a digitális olvasás számára is elérhető. Gondolom, érzékelhető volt, hogy az utóbbi sajátosságokkal az Irodalomtörténet című folyóiratot is jellemeztem, mint szakmánk referenciapontjainak egyikét, amelyet minden korábbinál megnyugtatóbb állapotban talál fennállásának százéves évfordulója, mind világosan kivehető szakmai arculata, mind elkészítésének technikai folyamata tekintetében.

Szakmai arculat? Magam voltam tanúja mintegy két esztendővel ezelőtt, hogy az akadémia egy vezető tisztségviselője némi értetlenségének adott hangot, amikor egy olyan listán, amelyen a tudományterületünkön legrangosabbnak számító publikációs fórumokat rendszereztük, egymás mellett, sőt történetesen betűrendi egymásutánban pillantotta meg az Irodalomtörténet és az Irodalomtörténeti Közlemények címét. Magyarázatra szorult – és nem is késlekedtünk a magyarázattal – az a körülmény, hogy a szakmai pluralitás, az érvényes módszertanok legitim választéka még abban az esetben is megkívánná, szinte előírná efféle párhuzamos publikációs fórumok működtetését, ha nem lenne különböző alapítójuk, fenntartójuk és jogi helyzetük, egyenként is tiszteletet parancsoló múltjuk és hagyományuk, kialakult és egymástól világosan megkülönböztethető szakmai orientációjuk, ennek következtében tagolt olvasóközönségük és annak velük kapcsolatos elvárásai, mindennek eredményeképpen pedig a maguk egyediségében markáns diskurzusorientáló helyük és szerepük a magyarországi irodalomtudományban. De hiszen más alkalommal hasonlóképpen kellett elmagyaráznunk, sőt védelmeznünk olyan trivialitásokat is, hogy mind a tanulmányozott tárgy természete, mind a vele foglalatosskódók összetétele bizonyosan hosszabb időn át megkívánja még, hogy bármily költséghatékony volna is a megtakarítás szép példjaként elgondolni azt, azért mégse csak online publikációként, hanem nyomtatott alakban is

megjelenjünk; hogy diszciplínánkban kevésbé életszerű a kutatókra terhelt költségviselésből fenntartott folyóiratokat gondolni el, sőt szakmánkban a honoráriumfizetés tartozik a legalábbis félévszázados tradíciók közé; meg hogy az olyan ősrégi folyóirat-évfolyamok, amelyek megjelenése óta *horribile dictu* már több évtized eltelt, a humán-tudományok számára nem a raktár mélyére vagy a padlásra száműzendő, rosszabb esetben a zúzdában újrahasznosítandó materiális entitások, hanem legmegbecsültebb kultúrjavaink, amelyek folyamatosan a használatunkban vannak, és amelyeknek a hatástörténetét – hogy hermeneutikai belátásokra utaljak – nem lehet befejezetté nyilvánítani, őket összességében avultnak minősíteni, pontosabb, érvényesebb modellekkel hiánytalanul meghaladni, diszkreditálni, illegitimnek tekinteni vagy lezárni. Végző soron arról van szó, hogy humántudományi folyóirat-kultúránk, miközben a nemzeti kulturális örökség – az irodalomtudomány esetében többnyire a textuális, bár az újabb trendek által részint kultúratudományi, részint mediális vetületében is láttatott örökség – tudományos tanulmányozását végzi, maga is a nemzeti kulturális örökség részévé válik, amelynek nem is az archiválása, nyilvántartása és megőrzése a legfontosabb küldetésünk, hanem dialógusban tartása, újabb és újabb horizontokban való felnyitása, és így a saját kérdéseink megválaszolására, de akár feltételére való képességünk kulcsaként való ráismerésünk.

Ákár egy évtizeddel ezelőtt is azt lehetett volna gondolni, hogy ezek a belátások axiomatikus koordináta-pontok a magyar szellemi élet számára, amelyek nem szorulnak további bizonyításra, hanem a mindenki által implicit módon belátott és elismert közös szemléleti rendszer vitathatatlan alapelemei. Túl a kétezres évek első évtizedén, tapasztalataink birtokában, azt kell rögzítenem, hogy ma sokkal rosszabbnak és reménytelenebbnek tűnik a helyzet. Ha a nyilvánvaló, a triviális, az evidens dolgokat nem szögezzük le időről időre teljes határozottsággal – olykor, ha a szükség úgy hozza, akár konfrontatív formában –, könnyen olyan közegben találhatjuk magunkat, amelyben nemhogy megkérdőjelezzük őket, hanem a közismereti tudás hallgatólagosan feltételezett konszenzusaként tagadják a szükségességüket, az időszertűségüket, de még a létezésüket is.

Ezért – ezért is – fontos, hogy legyenek megállóhelyek, kontemplációs időszakok, ünnepnapok intézményes működésünk kereteihez kapcsolódóan is. Egy nagy presztízsű, olvasott, idézett folyóirat századik születésnapja feltétlenül ilyen megálló, ilyen ünnep. Valójában olyan specialistáért kiált, aki el tudja végezni azt a szakszerű műveletet, ami által a történet médiumából a történet tárgya lesz, egy arculattal, szakaszokkal, fordulópontokkal, törekvésekkel jellemezhető intézmény története jelenhetik meg a narrációban. Az ilyen értelemtulajdonítás, történetteremtés nagy-szerű példákkal van jelen irodalomtudományi hagyományunkban, a bennük markáns vonásokkal megrajzolt tudománytörténeti összképek annak a szemléleti és módszertani iskolának is a törzsszövegei, amelyet hosszú ideje kritikátörténeti vizsgálatnak nevezünk.² Magam csak nagyon korlátozottan vagyok alkalmas rá, hogy akár csak

² Csak egyetlen szövegre utalok, az Irodalomtörténeti Közlemények alapításának századik évfordulója alkalmából megjelent áttekintésre: NÉMETH G. Béla, *Az Irodalomtörténeti Közlemények száz éve*, ItK (95) 1991, 579–587.

utalásokban felidézhetném az Irodalomtörténet legerősebb pozícióját, leginkább iskolateremtő szövegeinek történetét. Tapasztalati belátásként hivatkozhatom arra, hogy már vagy jó ötven esztendeje elsősorban a 19–20. századi és a kortárs magyar irodalom történeti kutatásában helyezhető el a folyóirat centrális pozíciója, az utóbbi évtized pedig igen markánsan rajzolta azt az arcot, amely az irodalomelméleti és részben kultúratudományi irányzatok újabb világtrendjeivel szembesíti a történeti kutatásokat, nagyszerű terepet kínálva demonstratív célú és tétű esettanulmányok megjelentetésének, a módszertani kísérletezésnek, új beszédmódoknak és diskurzuspozícióknak. A méltatásra érdemes kínálat olyan bőséges, hogy jelenleg még minden válogatás csakis személyes és szubjektív lehet, és majd csak az a majdani specialista lesz a kivétel, aki a folyóirat összes szövegének egésze ismeretében vállalkozhatik a történet elmondására. Számára a folyóirat majd a történeti leírás tárgya lesz, számunkra azonban általában nem az, hanem írásaink fóruma, így életünk és gondolkodásunk szerves, természetes terepe, közege.

Így nemigen lehet mást tenni, mint a hatástörténeti megszólíttaságnak szolgálni ki magunkat, amikor megemlítek néhány olyan tanulmányt, amelyek számomra az Irodalomtörténet évszázados kínálatából valamiért különös fontosságot nyertek vagy nyernek. Ilyeneket a folyóirat minden periódusából tudok mutatni, még az ötvenes évek újraindulásának érthető módon ma korlátozottabb dialógusképességű kínálatából is kiragyg például Bán Imre 1958-as Antonio Guevara-tanulmánya,³ amelynek megállapításaihoz csak a közelmúltban kezdtünk el érdemi új elemeket hozzátenni a politikaelméleti tétű magyarországi késő-renaisszánsz irodalom forrásairól és jellegéről. Hosszú ideig morfondíroztam – persze jó két évtizeddel később – azon az 1971-es tanulmányán is, amelyben a magyar barokk prózairodalom stilisztikai szempontú tagolására tett kísérletet,⁴ de ugyanezen töprengett az a múlt évezred végén TDK-dolgozatot író debreceni hallgató is, Tasi Réka,⁵ aki azóta a kérdéskör legautentikusabb fiatal kutatójaként szerzett elismerést. Egyetemi éveim kötelező olvasmányaként emlékszem R. Várkonyi Ágnesnek arra a – később monográfiává továbbfejlesztett – tanulmányára, amelyben meglepő eredményre jutott a tekintetben, kivel és hogyan is „társalkodott” 1664-ben a Murányi Vénus.⁶ Egy másik nevezetes Gyöngyösi-tanulmány, Kibédi Varga Áron 1983-as írása⁷ pedig éppenséggel egy egész kutatástörténeti korszakot meghatározó, paradigmatis jelentőségű kutatói gondolkodásmód egyik első hazai fecskéje volt, amely az irodalmi művek szövegeivel szembesítette a retorikaelméleti gondolkodás kora újkori előírásait, és amelynek kitörölhetetlen nyomai az ELTE elsőéves hallgatójaként vésődtek belém. Az első olyan

³ BÁN Imre, „Fejedelmeknek serkentő órája”, It (46) 1958, 360–373. (Lásd még: Uő., *Eszmék és stílusok. Irodalmi tanulmányok*, Akadémiai, Budapest, 1976, 140–156.)

⁴ BÁN Imre, *A magyar barokk próza változatai*, It (53) 1971, 473–500. (Lásd még: Uő., *Eszmék és stílusok...*, 186–202.)

⁵ TASI Réka, *Retoricitás és popularitás Csúzy Zsigmond prédikációiban*, ItK (104) 2000, 695–724.

⁶ R. VÁRKONYI Ágnes, *Márssal társalkodó Murányi Vénus 1664-ben*, It (62) 1980, 77–104.; R. VÁRKONYI Ágnes, *A rejtőzködő Murányi Vénus*, Helikon, Budapest, 1987.

⁷ KIBÉDI VARGA Áron, *Retorika, poétika, műfajok: Gyöngyösi István költői világa*, It (65) 1983, 545–591. (Lásd még: Uő., *Szavak, világok*, Jelenkor, Pécs, 1998, 179–191.)

Irodalomtörténetbeli írás, amelynek megszületéséről személyesen tanúskodhatom, professzorom, Tarnai Andor Turóczi-Trostler Józsefet méltató 1986. évi szövege volt.⁸ A kora újkori prédikációirodalmat és kegyességi műfajokat feldolgozó tanulmányokban különösen bővelkedett az a periódus (már a kétezres évek elejénél tartunk), amikor a folyóiratot a debreceni műhelyben szerkesztették. Kétségkívül jelentős szemléleti és orientációs fordulatot hozott ehhez képest az a változás, amikor az Irodalomtörténet jelenlegi gondviselőihez, az ELTE Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetéből kikerülő szerkesztőihez és professzionális kiadójához került. Az új periódus alig számba vehetően gazdag és tagolt repertoárjából ezúttal csak azt emelhetem ki, hogy markáns megnyilatkozásokkal, mediális kultúrtechnikaként sikerült újrapozicionálni azt a tudományterületet, a filológiát,⁹ amelyről a közelmúltban magam is olyan véleményt fogalmaztam meg,¹⁰ hogy a filológiai értelemtulajdonítás történeteként megnyíló horizontból feltáru irodalomtörténetet jelenleg hasonló potenciál birtokában látom állni a nemzetközi diskurzusban, mint a retorikátörténeti szempontú vizsgálati módszereket jó húsz esztendeje. A filológiai-textológiai érdeklődés és módszertan persze korábban sem került el a folyóirat hasábjait: Kerényi Ferenc olyan tanulmányt publikált itt 1995-ben,¹¹ amely máig szinte egyedüliként tárgyalja a hazai szakirodalomban azokat az elvárásokat, amelyeknek a teljesítése megkívánható a gondozott szövegű népszerű kiadások sajtó alá rendezőitől; a Textológiai Munkabizottság pedig e hasábjakon jelentette meg 2004-ben a tudományos kiadások (így többek között a kritikai kiadás) kritériumait rögzítő, ma is érvényes alapelveit,¹² amelyeknek közzététele alkalmából a hazai textológiai gyakorlat áttekintésének egész tematikus folyóiratszámot szentelt a szerkesztőség.

Ez a néhány adat száználmasan kevés még abból a szempontból is, hogy a futólag érintett tárgyerületekről és problémakörökről bármily vázlatos képet adjon, nemhogy a folyóirat elmúlt éveit, évtizedeit és immár évszázadát lehetne velük jellemezni. De úgy gondolom, nincs szükség mentegetőzésre, sőt inkább azt kell megállapítanunk, hogy rendben van ez így, a publikációk kimeríthetetlen bőségben áradnak a maguk medrében, szerzőik, lektorai, szerkesztőik (fő-, felelős, korszak-, rovat-, olvasó- meg egyéb szerkesztőik) végzik a dolgukat. Az Irodalomtörténet is, akárcsak a kerek születésnapot ünneplő kollégáink, meg fogja kapni a maga évfordulós köszöntőkötetét,

⁸ TARNAI Andor, *Turóczi-Trostler József emlékezete*, It (71) 1989, 846–850.

⁹ KULCSÁR SZABÓ Ernő, *A hermeneutikai kolosszus és a mediális megkülönböztetés – avagy szövegtudomány-e (még) a filológia?*, It (89) 2008, 188–222. (Lásd még: *Filológia – interpretáció – médiatörténet*, szerk. KELEMEN Pál – KULCSÁR-SZABÓ Zoltán – SIMON Attila – TVERDOTA György, Ráció, Budapest, 2009, 13–55.; ill. Uő., *Megkülönböztetések: Médium és jelentés az irodalmi modernségben*, Akadémiai, Budapest, 2010, 40–78.) KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *Filológia az irodalom előtt?*, It (89) 2008, 323–346. (Lásd még: *Filológia – interpretáció – médiatörténet*, 222–250.)

¹⁰ KECSKEMÉTI Gábor, *A humanista filológiai hagyomány és Magyarország = Filológia és textológia a régi magyar irodalomban: Tudományos konferencia, Miskolc, 2011. május 25–28.*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor – TASI Réka, Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, Miskolc, 2012, 13–51.

¹¹ KERÉNYI Ferenc, *A magyar klasszikusok népszerű kiadásának néhány szövegtani kérdéséről*, It (76) 1995, 295–312.

¹² *Alapelvek az irodalmi szövegek tudományos kiadásához*, It (85) 2004, 328–330.

és az bizony nem lesz más, mint ünnepi évfolyamának egésze. Egy hasonló periodika irányítójaként tudom magam is, hogy ez a mű, az ilyesfajta művek – a folyóiratok, az intézményes publikációs fórumok – mindig munkában vannak, de sohasem készülnek el; tudom, hogy teljességükre, lezártóságukra gondolni sem lehet; és tudom, hogy nagy volna ott a baj, ahol a hozam kimerését a véghezvitel reális reményével meg lehetne kísérelni, egyáltalán el lehetne gondolni. Nem, nem fogjuk látni a torkolatot, sőt el kell fogadnunk, hogy ennek az áradó folyamnak nincs torkolata, de életformánk és hivatásunk, hogy mindvégig úton legyünk vele és benne, az irodalomtudományi diskurzus meglábolthatatlan mélységű és sodrású habjain.

Szeretettel köszöntöm eminens fontosságú irodalmi intézményeink egyikét.

SIPOS LAJOS

Társaság és folyóirat

Az a korszak, amelyikben Hollósy Simon, Csontváry Kosztka Tivadar, Rippl-Rónai József és a Nyolcak, valamint a fellépésüket az európai művészeti perspektívában értelmező Lukács György és Fülep Lajos, továbbá Ady, Bartók és a Thália Társaság révén presztízs-növelő fogalom lett az „új”, tehát az 1900/1904–1919 közötti idő, új periódus a magyar tudomány történetében is. Ezt valamivel megelőzően, 1899-ben alakult meg a Magyar Néprajzi Társaság, 1904-ben a Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1910 végén, 1911 elején kezdte el szervezni a Magyar Irodalomtörténeti Társaságot Horváth János, Baros Gyula és Pintér Jenő.

Mindhárman életük harmadik évtizedében jártak. Pintér Jenő éppen betöltötte a 30-at, Horváth János 33, Baros Gyula 35 éves volt. Középiskolai tanárként megélték szakterületük professzionalizálódását: stabilizálódott az irodalom közvetítéséhez szükséges speciális tudástartalom, kiformálódott a szakmai etika normarendszere, megszilárdult az egyetemeken is a gimnáziumokban dolgozó tanárok szocióökonómiai státusa. Talán csak a szakmai autonómia manifesztációja nem történt meg.¹

Nem személyes sorsukban. Horváth János 1908-ban jelentette meg az *Irodalmunk fejlődésének főbb mozzanatai* című munkáját, 1908-tól az Eötvös Collegium tanára volt. Baros Gyulának 1906-ban jelent meg *Rimay János szerelmi lírája*, 1910-ben *Petőfi a magyar költők lantján* című dolgozata. Pintér Jenő, aki Németh László emlékezte szerint az 1910-es években Adyt és Babitsot tanított és lelkes híve volt az új irodalomnak, 1909-ben adta közre *A magyar irodalom története Bessenyi György fellépéséig* című két kötetes munkáját. Ezek azonban csupán tiszteletreméltó egyéni erőfeszítések voltak. Az irodalomtudományi kutatásnak ez idő tájt nem volt intézményes kerete. A munka a Philológiai Társaságban és Történelmi Társulatban folyt, a monográfiák a *Történelmi életrajzok* sorozatban jelentek meg, az irodalomtörténeti tárgyú cikkeket javarészt az Egyetemes Philológiai Közlöny és a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Széptudományi Osztálya által 1891-ben alapított Irodalomtörténeti Közlemények publikálta. Az általában és konkrétan alkalmazott műértelmezési eljárások sem voltak korszerűek. Bár Dézsi Lajos 1904-ben egyik tanulmányában az irodalmi művek analízisének nyolc lehetőségét sorolta föl, valójában ekkor mindössze két irányzat élt: Beöthy Zsolt preszcientikus pozitívista-filologizáló módszere és Péterfy Jenő filozófiai-esztétikai inspirációjú, a későbbi Vasárnapi Kör tagjai által népszerűvé tett eljárása.

¹ Hannes SIEGRIST, *The Professions in Nineteenth-Century Europe = The European Way. European Societies, during the Nineteenth and Twentieth Centuries*, Berghahn Books, New York – Oxford, 2004, 68–88.

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság szervezését a három kezdeményező minden bizonnyal egyszerre és valamilyen munkamegosztásban kezdte el. Pintér Jenő 1910 végén írt Fogarasra az ott tanító Babits Mihálynak, felajánlva a tagságot, s kérve, írja meg néhány olyan kollégája nevét, aki kész lenne csatlakozni a kezdeményezéshez.² Horváth János 1911 áprilisában küldött Pais Dezsőnek levelet hasonló céllal (megírva, hogy már tizenöt középiskolai tanár és irodalmár adta beleegyezését, köztük Ady Lajos, Császár Elemér, Imre Sándor, Laczkó Géza, Szinnyi Ferenc és Voinovich Géza).³ Baros Gyula május 6-án kelt, feleségének szóló levelében már büszkeséggel és bizakodással ír a reménybeli megalakulásról, mellyel – teszi hozzá – ő is vetett valamit „a magyar ugaron”. Május 12-én, amikor az előzetes jelentkezők száma elérte a kilencvenet, már felhívást is tudott csatolni legifjabb Szász Károlynak küldött leveléhez. Eszerint a Társaság célja, „hogyan tudományuknak művelőit és az érdeklődőket egymáshoz közelebb hozva intenzívebb munkásságot teremtsen”, s olyanokat is bevonjon a közös programokba, „akik nem foglalkoznak hivatásszerűen irodalomtörténet-írással”.⁴

A Társaságba jelentkezők száma rohamosan nőtt. Június végén 295-en, augusztus közepén 320-an voltak, 1912. január 1-jén a Társaságnak 563 tagja lett. A tagok társadalmi státusa eltérő volt. 14 arisztokrata lépett be a közösségbe, köztük gróf Apponyi Sándor, herceg Odescalchi Gyuláné, a báró Radvánszky család négy tagja, gróf Tisza Istvánné és gróf Tisza Lajos. Az 1912–1919 közötti időben, a Magyar Irodalomtörténeti Társaság legsikeresebb korszakában, lépett be Babits Mihály, Endrődi Sándor, Gárdonyi Géza, Kozma Andor, Pekár Gyula, Sajó Sándor, 1913-ban – Pintér Jenő ajánlásával – a Társaság tagja lett Ady Endre, Hatvany Lajos, (Jékely) Áprily Lajos, 1915-ben Bánya Elemér, 1916-ban Gábor Andor, 1917-ben – Horváth János ajánlásával – Karinthy Frigyes, 1918-ban Ambrus Zoltán. A Társaság tagja lett több akkori és későbbi egyetemi tanár, tankerületi főigazgató, több igazgató, valamint tagok lettek gimnáziumi és polgári iskolai tanárok, s olyanok, akiknek nevét semmilyen lexikon, tiszti címjegyzék és kimutatás nem őrizte meg különben.⁵

A költők, írók, a tudomány „művelői és az érdeklődők” az 1911. november 28-án kelt belügyminiszteri jóváhagyással elfogadott alapszabály szerint lehettek „tiszteleti tagok”, akik „irodalomtörténeti munkásság terén kiváló érdemeket szereztek”, alapító tagok, akik legalább 200 koronát befizettek, rendes tagok, „a magyar irodalomtörténet iránt” érdeklődők évi 10 korona tagdíj lefizetése után, és lehettek rendkívüli tagok, a főiskolák hallgatói, miután a pénztárba befizették a 6 korona tagdíjat. A Társaság nem korlátozta a létszámot, amint azt 1836-ban megalapított Kisfaludy és az 1876-ban létrehívott Petőfi Társaság tette. A 90 tagú választmány vezetésével

² BABITS Mihály *Levelezése 1909–1911*, s. a. r. SÁLI Erika – TÓTH Máté, Akadémiai, Budapest, 2005, 121.

³ Idézi: KOROMPAY H. János, *Horváth János és a Magyar Irodalomtörténeti Társaság*, Irodalomismeret 2011/4., 8.

⁴ Idézi: SÁRI Orsolya, *Adatok a Magyar Irodalomtörténeti Társaság megalapításáról*, Irodalomismeret 2011/4., 134.

⁵ SIPOS Lajos, *Történet és tanulás. A százéves Magyar Irodalomtörténeti Társaság*, Irodalomismeret 2011/4., 16–20.

havi felolvasásokat, gyűléseket szerveztek, kutatásokat és munkákat támogattak. A rendezvényeken szereplehetőséget és tudományelméletileg átgondolt perspektívát szerettek volna biztosítani. Megpróbálták a legújabb felismerések közvetítésével tágitani a nem szakérdeklők horizontjait is.⁶

*

Már a legelső levelekben és feljegyzésekben felmerült egy önálló folyóirat megalapításának gondolata.

Az idézett Irodalomtörténeti Közlemények Ballagi Aladár, majd Szilády Áron szerkesztésében 1891 és 1912 között (és későbbben is) főleg „nemzet jellemzési szempontú”, „tárgytörténeti beállítottságú” cikkeket és forráspublikációkat közölt. Ez a szerkesztői elvrendszer a múlta irányította a figyelmet. Nem érzékelték, hogy a 19–20. század fordulóján a társadalomban általában is megnőtt a humán értelmiség szerepe, s ez értelmiségi réteg, amelyik nagyobb funkciót kapott a hatalom képviselőjében és az ideológia kimunkálásában, nem kívánta ugyan a radikális szakítást az őket pályára segítő egykori professzorokkal (ezt jelezte például, hogy a Magyar Irodalomtörténeti Társaság első elnöke Beöthy Zsolt lett, alelnökké Dézsi Lajost, Négyesy Lászlót, legifjabb Szász Károlyt és Zoltvány Ireneust választották). Ugyanakkor nem gondolta ez a társadalmi csoport, hogy Párizs „a legnagyobb szerű boszorkányüst a világon”, ahogyan Rákosi Jenő írta a Budapesti Hírlap 1908. december 20-i számában, nem tekintette „destruktív”-nak az ott alakuló társadalomtudományi gondolatokat és az ott születő művészetet. Ellenkezőleg. Érdeklődési körébe vonta az ott formálódó, a magyarországgal szemben „ellen-kultúrát” jelentő világ-, társadalom- és emberlét-interpretációt.⁷ S bizonyára ennek összefoglalásához és megismertetéséhez szükségesnek tartotta az új folyóirat, az Irodalomtörténet megalapítását.

A folyóirat költségeit részint az éves 10 korona tagdíj jelentette, a tagok ugyanis a tagdíj fejében megkapták az egyes számokat, részint az intézmények, társaságok előfizetése, az adományok, részint a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumtól kapott évi 2000 korona támogatás fedezte, melynek ellenértékét jelentő példányokat a nyomda megküldte a középiskolák könyvtárainak.⁸ Az 1912-ben befolyt összeg 4116 koronát jelentett.

Az Irodalomtörténet, melynek 1912–1914 között Pintér Jenő, 1914-től 1917-ig Baros Gyula, aztán 1933-ig újból Pintér Jenő volt a főszerkesztője, háromféle szemlélet kiteljesedését tehetné lehetővé. Biztosíthatta a tényfeltáró, szövegközlő, pozitivistá szemlélet továbbélését, keretet adhatott Beöthyék meghaladásának is, hiszen Babitsék generációjában erős ellenszenv élt a Beöthy névvel jelzett iránnyal szemben,⁹ ugyan-

⁶ Az alapszabályt közli: SÁRI, I. m., 138.

⁷ Vö. BERNÁTH Árpád, *Tudomány és Társaság*, Irodalomismeret 2012/1., 12–18.

⁸ KOROMPAY H., I. m., 10.

⁹ Kosztolányi Dezső az alábbiakat írta Babitsnak 1904. szept. 16-án: „A poklok mélységes fenekére, a gyehenna lángoló torkába kell vetni a Beöthyeket, Endrődieket s más ily finomkodó pofákat vágó bűvészeket. S akkor lehet csak dolgozni.” BABITS Mihály *Levelezése 1890–1906*, s. a. r. ZSOLDOS Sándor, *Historia Litteraria Alapítvány* – Korona, Budapest, 1998, 119.

akkor biztosíthatta volna az esztétikai-filozófiai szemlélet kialakulását; erre Péterfy barátjában, Riedl Frigyesban és Horváth Jánosban megvolt a készség.¹⁰

Az Irodalomtörténetben, akár csak a Társaságban 1919-ig tartott felolvasásokon, a Bessenyei György fellépésétől Arany János haláláig tartó korszakhoz kapcsolódtak az előadók és a szerzők. Aránytalanul sokan értelmezték Petőfi és Arany életművét vagy egy-egy alkotását. A pályakezdő Elek Oszkár, Földessy Gyula, Gragger Róbert, Király György, Pais Dezső és mások azonban a legközvetlenebb múlthoz kapcsolódtak, érzékenyen figyelték a magyar és világirodalom párhuzamos jelenségeit, az irodalomelmélet és a filozófia új felismeréseit.¹¹ A folyóirat első évfolyamában Babits Mihály *Magyar irodalom Itáliában* című írásában összefoglalta a magyar szépliteratúra olaszországi recepcióját. Kritikát írt a lapba Babits, Benedek Marcell, Király György, Kuncz Aladár. A „Folyóiratok szemléje” rovatban írtak az Élet, a Magyar Figyelő, a Magyar Zsidószemle mellett az Irodalomtörténeti Közleményekről és a Nyugatról is. Ez utóbbiról szóló híradásokban szó esett Ignotus, Babits, Schöppflin, Szabó Dezső tanulmányairól, a cikkekben többször hivatkoztak Ady Endre és a kortárs-modernek egy-egy írására. Ezek a hivatkozások azonban főleg azokra a szövegekre vonatkoztak, amelyek nem az „ellenkultúra” körébe tartoztak.

WÉBER ANTAL

Néhány észrevétel az Irodalomtörténet évszázados fennállása alkalmából

Mint szakmai körökben köztudomású, a folyóirat most százéves, ha nem számítjuk a különböző okokból bekövetkezett, többnyire kényszerű megjelenési szüneteket. Szerencsére az évfolyamok számozása folyamatos, így legalább virtuálisan fennáll létezésének folyamatossága. Bizonyára nem indokolatlan egy pillantást vetni a tudományágat képviselő szakfolyóiratokra általában. Tudvalévő, hogy maga a stúdium is, történeti léptékben, új, s végtére e folyóiratok tanulmányai, közleményei segítenek abban, hogy betagooldják a tudományrendszertan kereteibe. Az Irodalomtörténeti Közlemények például egy évtizeddel megelőzi az Irodalomtörténetet, találó címének megfelelően valóban közleményeket adott közre, a fakticista pozitivizmus gyakorlatának megfelelően tárgyátörténeti, filológiai témákban. Különböző irány követése, főleg régebbi irodalmunk időszakából nem tapasztalható. Ballagi Aladár, Szilágyi Áron, Császár Elemér, Kéky Lajos neve, továbbá a Magyar Tudományos Akadémia, amely kiadta, azt jelzi, hogy a magyar irodalom történetének tanulmányozását elősegítő műhelymunka fontos orgánusának tekinthető.

A gyér kezdetek után, ami az Irodalomtörténetet illeti, Toldy Ferenc, Beöthy Zsolt kezdeményeinek kiterjesztésével annak is eljött az ideje, hogy irodalmunk rendszeres tárgyalása, alakulásának menete nemcsak a tudományban, hanem a középiskolában is megjelenjen, így – ha még nem is a mai értelemben – nemcsak mint tudományág, hanem mint tantárgy is elismerésre várt. Mármost itt nem pusztán azt kell megemlíteni, hogy folyóiratunk egy korszerűbb szemlélet jegyében már az élő irodalomra is kitekint, hanem arról is, hogy létrejön az a befogadó-közreműködő bázis is, melyre egy ilyen típusú kiadványt alapozni lehet. A középiskolai tanárság a múlt század elején egy sokkal válogatottabb, kisebb számú és nagyobb presztízsű (bár nem feltétlenül nagyobb tudású) elitképzés letéteményese volt, s többnyire az egyetemi tanárság is az ő soraikból került ki. Ezért az oktatási rendszer megszilárdulásával – más hivatások tömörüléseihez hasonlóan – a közvetítendő tudományhoz kapcsolódva az önnevelés és az oktatási-tudományos eszmecsere régiójában önmagát megszervezte, s céljait megfogalmazta. Így alakult meg a Magyar Irodalomtörténeti Társaság, az Országos Magyar Középiskolai Tanáregyesület közleménye szerint kb. ezer taggal, ami igen tekintélyes létszám. A tagok névsorát, a betöltött tisztségeket időnként nyilvánosságra hozták. E nevek közt felfedezhetjük a tudomány számos akkori és eljövendő képviselőjét.

A következő, 1911-től kezdődő időben az elnökök és titkárok között szerepel Beöthy Zsolt, Négyesy László, Pintér Jenő, Horváth János, Brisits Frigyes, tehát az első világháborút megelőző s a második világháború végével befejeződő időszak szá-

¹⁰ MARTINKÓ András, *Horváth János és az Eötvös Kollégium*, Kortárs 1979/1., 90–98.

¹¹ SIPOS Lajos, Beöthy Zsolttól Lukács Györgyig. *Az Irodalomtörténeti Társaság történetéről*, It 1982/2., 411–423.

mos meghatározó személyisége. A Magyar Irodalomtörténeti Társaság emlegetése azért volt szükséges, mert az Irodalomtörténet a Társaság lapja volt s maradt valamilyen módon mind a mai napig. A régi kérdés az volt, hogy az Irodalomtörténeti Közlemények mellett mi tehetné szükségessé ennek a lapnak a létrehozását. Ebbe nyilván beleszólt a szakma szemléletváltása mellett a tudomány öntörvényű fejlődése is. Egyébként, ahogy lenni szokott, vannak átfedések a szaklapok között, a váltás „ízületeit” csak az utókor véli világosan látni. Nem mellőzhető az a tapasztalat sem, melyet minden bölcsész észlelhetett, hogy azokat kivéve, akik az irodalomtörténeti mesterséget tartós foglalatossággal választották, többnyire csak alkalmilag (valamilyen feladat, vizsga) kapcsán találkoztak a bölcsészhallgatók a nevezett szakfolyóiratokkal (sőt akár egyéb forrásokkal is). Még azt is hozzá lehet tenni, hogy még az elszánt ifjú pályatársak sem kísérték rendszeresen figyelemmel a különféle szakközleményeket. Ez utóbbi folyamat csak a hivatás gyakorlása folyamán, szelektíve érvényesül. Ezért lehet, hogy amikor a második világháború után e kiadványok megjelenése szünetelt, különösebb hiányérzetet nem tapasztaltam diáktársaimnál. Annál fontosabbak lehetnek ezek a közlemények a maguk idejében a különböző gimnáziumi évkönyvekben tanulmányokat publikáló, előmenetelre vágyó tanárság körében, hogy a szaktanár magát a szakmában megmutassa, tudományos ambícióit jelezze. Az a körülmény, hogy miként hatottak e folyóirat publikációi, témái, az azokban kibontakozó metodológia, elég jól nyomon követhető az egykor nyomtatásban is közzétett egyetemi doktori értekezések témaválasztásában, stílusában, de még sajátos modorában is. A szakdolgozat és a doktori disszertáció, melyek professzori intenciók szellemében fogalmazódtak meg, voltak azok a műfajok, melyek a szakmai eredmények továbbadását, e kommunikáció folyamatát biztosították.

Ez a jelenség természetesen nem értékkategória, de a szerveződés, az Irodalomtörténeti Társaságban testet öltő érdekképviselőt mégis egyfajta intellektuális potenciál. Bizonyára ennek köszönhető, hogy a második világháborút követő néhány esztendő szünet után a kultúrpolitika újraindította mind a Társaság, mind pedig folyóirata működését. A Társaság még létezett közvetlenül a háború után (1946–1947), titkára az ekkor rendkívül aktívnak mutakozó Barta János volt, majd az is, ahogy mondani szokás, bezárta kapuit. 1949-ben jött el az ideje annak, s erről már mi hallgatók is tudomást szereztünk, amikor az újraalakulás megtörtént. A fordulat eme évében Lukács György, a Társaság leendő elnöke mondott megnyitó beszédet, melyben kifejtette, hogy a szakmai munkának ez az egyesület volt a leginkább kiépült társadalmi szervezete, s kijelölte egyúttal a marxista szellemű irodalomtörténet-írás főbb elvi alapjait. Ezzel megtörtént az irodalomtörténet művelésének államosítása. Nagyon valószínű, hogy az így megszervezett folytatás annak köszönhető, hogy a legtöbb tagja ennek a szervezetnek volt, s leginkább benne gyökerezett a tanári hagyományban. A mindössze négy évig fennálló (1933–1936) Magyar Irodalomtudományi Társaság, mely Szerb Antal és Halász Gábor irányítása alatt a fiatalabbakat gyűjtötte soraiba, akik újszerűbb irányt követtek, az újraalakuláskor nem volt igazán hivatkozási alap, pedig többen, akik részt vettek a tudományos életben a háború után is, tagjai voltak, mint például az említett Barta János, továbbá Bisztray Gyula, Komlós Aladár, Vajthó

László stb. Tény az, hogy a jelzett évtől a Társaság újjáalakultnak tekinthető, s az Irodalomtörténet nemsokára megjelent.

Maga Lukács György inkább tekintélyét kölcsönözte a megújult (bár inkább gyökeresen megváltozott) képződménynek, s noha elnöke volt 1953-ig, részben más irányú érdeklődése miatt, részben pedig a személye körül kiobbant viták következtében nem vett részt a közvetlen irányításban. Barta János követte elnöki minőségben, majd az 1949-es indulás évében először Waldapfel József és Barta János, majd Bóka László vette át az Irodalomtörténet szerkesztését. Nem tudható, hogy ez a tevékenység hogyan oszlott meg közöttük, annyi azonban bizonyos, hogy ezek az esztendő az ártértelek évei voltak, melyeket a Tanulmány rovatban végeztek el többnyire kezdőnek mondható szerzők, akik más hangsúlyokat alkalmaztak helyeztek el a történelmi folyamatban, például Bessenyei felvilágosult szemléletének erőteljes aláhúzásával vagy Tolnai Lajos éles és elfogult társadalom-kritikai megállapításainak legalább oly elfogult kiemelésével. A folyóirat és a szellemi környezet tüzetesebb vizsgálatára lenne szükség ahhoz, hogy egyes alkalmazkodó vagy neofita szerzők feltűnését méltányosan megítéljük, akik közül néhányan el is tűntek a szakmából, s további pályájukról, sorsukról nincs értesülésem. Visszatekintve, az ilyen tanulmányok inkább a kort jellemzik, mint a folyóiratot. Fontosabbak ebből a szempontból Szemle rovat írásai, melyeket a *review* hagyománya, a korszellem az új időkhöz hasonított. A Szemlébe szánt recenziók voltak hivatottak arra, hogy az újabb szakmunkák, sőt az élő irodalom alkotásai a lehető legnagyobb mértékben helyet kapjanak a lapban, s az érvényes irodalomfelfogás tükrében kritikailag megvizsgáltassanak. Természetesen ez inkább elméleti követelmény volt, a valóságban a jórészt spontán kritikai véleményeknek a szerkesztő vagy a szerkesztőség intenciói, befolyása, többnyire formális korrekciója révén valósult meg.

Az Irodalomtörténet „történetének” feldolgozása, kivált a folyóirat elemzése még várat magára, s alighanem sokáig. Bizonyos, ha madártávlatból tekintünk az ilyen kiadványokra, tudatosabbnak, rendszerezettebbnek véljük őket, mint keletkezésük stádiumában voltak. Ma még az sem tudható pontosan, hogy miért került a lap szüneteltetéséig Bóka László kezébe, s miből eredtek azok a feszültségek, melyek ehhez vezettek. A folyóiratnak egyébként nem volt szerkesztőségi helyisége, a kiadvány éveken keresztül Vargha Kálmán meglehetősen kopott és némileg szakadozott aktatáskájában „lakott”. E körülménnyel kapcsolatban érdemes megemlíteni, hogy milyen sokat köszönhetek a lapok a szerkesztő vagy az intézmény alá rendelt személyeknek, akik a kiadvány összeállítását, adminisztratív feladatait, a felkéréseket, a korrektúrákat végzik illetőleg felügyelik, egyeztetnek a szerkesztővel, sürgetik a kéziratokat, tehát az úgynevezett aprómunkával foglalkoznak. Ilyen személy volt a fiatal Vargha Kálmán, aki nemcsak az egyetem épületében, azaz hivatalos helyen, hanem utcán, villamoson is elkapta a szerzőket, korrektúrákat nyújtott át némi kotorászás után vagy vett át kéziratot duzzadt aktatáskájának feneketlen öbleibe süllyesztve. Ilyen, noha kevésbé vándorló típusú mindenese volt a később szerkesztői státusba emelkedett Komlós Tibor az Irodalomtörténeti Közleményeknek. Az éleződő viták közepette Bóka László, aki tudott kíméletlen is lenni, más lehetőség híján Vargha Kálmánt mentette

fel megbízatásából az egész szakma kárára (kompenzációként szerkesztőbizottsági tag lett).

Érvényesült a régi hagyomány, hogy tudniillik az Irodalomtörténet nemcsak a kanonizált, hanem az újabb, sőt a kortárs irodalommal is foglalkozik. Magam is, kezdő irodalomtörténészként például Kolozsvári Grandpierre Emil egyik munkájáról, *A csillagszemű* című meseregényéről írtam recenziót. A közreadott, régebbi korokkal foglalkozó anyag, a filológiai jelleg, a folyóirat publikumának viszonylag zárt köre okozhatta, hogy anyagának ez a része nem keltett különösebb figyelmet. Az említett recenziót például Grandpierre, noha nagyon is érdekelték a róla szóló írások, annak ellenére, hogy az alkalmi és a hivatásos kritikusokat mélyen megvetette, mint kiviláglott, nem is ismerte. E körülmény azért is figyelemre méltó, mert az Irodalomtörténeti Közlemények, amely eredetileg a régebbi irodalommal, tárgytörténettel stb. foglalkozott, 1953-tól, tehát alig egy-két év múlva szintén folytatta megjelenését, némileg kibővített tárgykörrel, a Szemle rovatban inkább a megjelenő szakirodalmi munkákra koncentrálna. Miután a szerkesztők és a szerzők személye a másik folyóirattal gyakorlatilag megegyezett, s a tartalom csekély különbsége sem tűnt fel különösebben, visszatekintve az elmúlt több mint félszázadra sokszor nehéz visszaidézni, hogy mely írás jelent meg az egyik és melyik a másik folyóiratban. Ráadásul mind a kettőt a Magyar Tudományos Akadémia finanszírozta, így a megkülönböztető jegy az volt, hogy az Irodalomtörténet az egyetemen, társa pedig az Irodalomtörténeti Intézetben tudhatta székhelyét.

Az Irodalomtörténet megjelenése meglehetősen rapszodikus volt, gyakori késés, összevont számok jellemezték (évi négy megjelenés volt tervbe véve). Ha a szerzők listáját nézzük, lényegében az akkor tevékenykedő fiatalabb és idősebb irodalomtörténészek nevével találkozunk, még ma is ismerős ez a névsor. Az 1954/3. szám is ilyen, a szerkesztőbizottság tagjai megegyeznek az akkor aktív tekintélyes professzorokkal (Bóka László felelős szerkesztő mellett Barta János, Kardos László, Tolnai Gábor, Király István személye jelzi a hierarchiát, a szerkesztőbizottság összetétele egyébként, különböző okokból sokszor fog változni az idők folyamán). A tanulmányok témái, a szerzők személye (Lator László, Eckhardt Sándor, Almási Miklós, Grétsy László, Németh G. Béla) arról tanúskodnak, hogy korrekt, noha egyik-másik esetben a korra jellemző fordulatoktól sem mentes, szakmailag igényes tanulmányoknak tekinthetjük őket, sőt többségüket egy bontakozó, később kiteljesedő pálya egyik állomásának. A kultúrpolitika és az ideologikum általában nem is a tanulmányokban érhető tetten, hanem az olyan fajta, nyilván politikailag vezérelt testületi állásfoglalásokban, mint az említett számban napvilágot látott *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya vezetőségének határozata a legújabb kori magyar irodalom kutatásáról*. Ebben a tisztességes testület egy a Szabad Népből megjelent cikk eszmeiségéhez csatlakozik, s némi önkritikát követően kiáll az élő irodalom kérdéseinek fokozott kutatása, összefoglaló értékelése mellett, ami önmagában méltánylandó vállalkozás lehetett volna, ám nem jellegetesen az irodalomtörténeti kutatás kiemelt feladata.

Ilyenfajta írásokkal többször is találkozunk, ebből a szempontból előkelő szerepet játszanak az évfordulók, kivált a felszabadulás időpontjának ötvenkénti ismétlődése.

De ettől függetlenül is megjelennek a politikai nyilatkozatokra emlékeztető összegező és iránykijelölő tanulmányok, például az 1959/2. számban maga Bóka László tesz közzé ilyen *Irodalomtudományunk néhány kérdéséről* címen. Ekkoriban segédszerkesztőként Bessenyei György (nem a testőríró) társaságában működtem. Kuriózusként említem, hogy Bessenyei, aki valamiképpen Bóka famulusa volt, néha egészen sajátos fazont adott a folyóiratnak, egy alkalommal például a maga szeleburdi módján felkapta a lap korrektúráit, s oda sem figyelve felmarkolt belőlük annyit, amennyi a kezébe belefért, visszavitte a nyomdába, így ez a szám egy recenzió kellős közepében elválasztó jellel végződött. Talán az említettek közül az is kiderül, hogy az Irodalomtörténet követte a kor általános mintáit, melyeknek egyik ismertető jele a politikai és a szakmai rész közötti összefüggés hiánya volt, ez utóbbi inkább a szövegek elszórt rituális utalásaiban igazodott az elvárt ideológiai szempontokhoz.

Az emlékezet, amely „békévé oldja” az ellentéteket, ebből a félszázados távolságból természetesen csalóka játékot űzhet. Kétségtelen, hogy a folyóiratban közzétett írások szövegszerűsége önmagában véve nem ad magyarázatot a felszín alatt dúló küzdelemre. Sokak számára találgatásokra okot adó rejtély volt az egyébként érezhető feszültség, melynek eredetét és irányát magam sem ismertem fel. Csak lassanként derengett fel, hogy a feszültség oka maga Bóka László, illetőleg az az irodalomfelfogás, amelyet ő s a vele rokonszenvezők képviselnek. Ez a körülmény magában a folyóiratban nem követhető nyomon, annál inkább utal rá az a furcsa történet, amely a lap életében markáns fordulatot vetít előre. Az Irodalomtörténet 1962/3–4. számában tette közzé a Társaság jubileumi közgyűléséről szóló beszámolót (az ötvenéves fennállásról van szó), amely Pándi Pál akkori főtárgyaló részéről a debreceni vándorgyűlésen hangzott el. Ebben a számban, amely a szokott késéssel jelent meg, helyezte el az Akadémiai Kiadó azt a szórólapot, melyben az olvasóhoz fordul, s értesíti, hogy „kiadónk gondozásában Kritika címmel az Irodalomtörténet utódaként új folyóiratot indítunk.”

Az értesítés nem reklámcélokat szolgált, hanem közölt valamit, azt tudniillik, hogy az Irodalomtörténet olvasói külön eljárás nélkül új lapot kapnak a kezükbe, majd ennek a ténynek az indoklása következik. Az indoklás arról tanúskodik, hogy a szöveg egy gondosan megfogalmazott határozat része, amely arra irányul, mint arra már korábban is volt törekvés, hogy a formájában, tartalmában minden eszmei változás mellett is hagyományos szaklapot ideológiailag offenzív kritikai orgánummá alakítsa át. Ráadásul a cél aktualitását nem is emlegetve nem is közvetlen politikai érvet fogalmaz meg, hanem arra utal, hogy, amire évtizedekkel korábban Horváth János célzott: „aktuális irodalmi és esztétikai problémákról széles közönséghez szólani.” Amiről ezt megelőzően is vita folyt (például az irodalomtörténeti bizottságban) az abban a kijelentésben fogalmazódik meg, miszerint az új folyóirat (amelynek egyik szerkesztője lettem) a „Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézete, a Magyar Irodalomtörténeti Társaság és a Magyar Írók Szövetsége közös orgánuma lesz.” Mármost annak eldöntése, hogy emiatt egy hagyományos és minden gond ellenére működő, akadémiai közlönyt miért kellett megszüntetni továbbra is találgatás tárgya marad. Sokkal egyszerűbb lett volna ugyanis akadémiai és egyetemi intézmé-

nyektől, tudományos társaságoktól független lapot alapítani, mint ahogy ez néhány éve meg is történt, s a Kritika, amely csak nevében emlékeztet az elődjére (s az Irodalomtörténet) mind a mai napig megjelenik.

A nehezen újraindított Irodalomtörténeti Közleményekkel együtt kiharcolt két szaklap a tradicionális, még a század elejéről származó munkamegosztáson alapult, amelynek megfelelője az Eötvös Loránd Tudományegyetem – Magyar Irodalomtörténeti Társaság – MTA Irodalomtörténeti Intézet volt. A nevezett intézmények mögött nemcsak a fórumok szellemi tulajdonlása húzódott meg, hanem a személyi összetétel különbsége is. A kortársak ezt a szakmai, áttételesen politikai differenciálódást részben jól ismerték, de még a tájékozatlanabbak is sejtették, noha pontos oka, eredete homályban maradt (valószínűleg soha nem fogjuk megtudni). Megoszlott a szakmai háttér egyéb elemeinek tekintetében is. A fontosnak tekinthető Magyar Klasszikusok sorozat mögött a Társaság állt. E sorozat a szövegkiadások mellett a kiadás pusztá tényével s a különböző előszavakon keresztül mintegy közkeletűvé avatta volna a szocialista irodalomszemléletet (mennyi gondot okozott például a Babits-válogatás kiadása), míg a Ménesi úti intézmény gondozta gyakorlatilag az Irodalomtörténeti Könyvtárat, az Irodalomtörténeti Füzeteket és a forráskiadványokat is, és bázisa volt a hatkötetes (majd a két pótkötet) irodalomtörténet szerkesztésének, technikai és szakmai munkálatainak. A különböző akadémiai bizottságok révén, melyek fölük rendeltettek természetesen számos átfedés volt felfedezhető, melyeket csak az látott át többé-kevésbé, akinek valamilyen fontosabb szerepe volt a tudományos közéletben. Még így is homályban marad a kortárs irodalommal való foglalkozás fokozásának erőltetése egy történeti kérdéseket elemző szaklapban.

Valamilyen bizottsági ülésen egyebek közt terítékre került a szaklapok átalakításának problémája. A hatvanas évek elején arról is szó esett, hogy a szomszédos országoknak van oly társaságuk, amely a külföldön élő, hazájukból elszármazott honfitársak körében ismerteti a hazai kultúra állását, eredményeit, mintegy bevonva őket, s az érdeklődő külföldieket, főként szakembereket a hazai szellemi élet áramába. Elhangzott a „hungarológia” kifejezés, melyet a bizottság a nyilasokra emlékeztető hangzása miatt azonnal elutasított. Valaki említette a társaság névadójaként Toldy Ferenc nevét, de Waldapfel József azonnal letromfolta, mondván, hogy Toldy nem elég haladó (végül is számos esztendő telt el e társaság megalakulásáig). Ebben a sajátos atmoszférában körvonalazódott az a terv, amely szerint olyan eszmeileg offenzív lapot kellene indítani, amilyen például a Voproszi Literaturi (Вопросы Литературы). Ezt Király István hirdette meg a tőle megszokott szónoki lendülettel. Ezt a feladatot könnyebben megoldhatta volna egy a szaklapoktól különböző karakterű, más intézményhez sorolt lap, ám egy ilyen alapítását, megszervezését, finanszírozását senki sem vállalta, ezért, ahogy mondani szokás, a meglévő eszközök átcsoportosításával, lényegében azonos szervezeti keretben kellett létrehozni.

Itt most a Kritika című folyóiratról kell megemlékeznünk. Ez a téma nem csupán mellékes megjegyzésként kerül ide, hiszen az Irodalomtörténet több éves szüneteltetésének éppen a Kritika ilyen módon történt megalapítása volt a legkézenfekvőbb oka. Ám ez a folyóirat, mint ahogy erre számítani kellett volna (de senki sem számított

rá), nem azt teljesítette, amire megalapítói gondoltak. Diószegi András mellett magam és később Almási Miklós szerkesztettük, nem saját ambícióknak engedve, hanem kijelölés következtében. A folyóirat azzal, hogy továbbra is az Akadémiai Kiadó gondozta, egy belterjes szaklap rutinja szerint, annak technikai, sovány pénzügyi, korlátozott terjesztési feltételeinek megfelelően jelent meg, a lap továbbra szűk körű publikumhoz jutott el, sajátos, ám nem igazán népes szerzői gárdát foglalkoztatva. A szűkös feltételek másik következménye abból adódott, hogy a szerkesztőség helyszíne az MTA Irodalomtörténeti Intézete volt (egy szoba, hetente egy alkalomra), minek eredményeként a nevezett intézmény munkatársai voltak a legkönnyebben elérhetők és közreműködésre foghatók. Harmadjára: az Intézet, elsősorban a modern irodalommal foglalkozó Szabolcsi Miklós, a mindenkorai politikai széljáráshoz alkalmazkodva mintegy felügyelte a lapot, noha erre semmiféle statútumban rögzített joga nem volt. A legfontosabb tényező azonban a lap arculatának kialakulásában az volt, hogy az Intézet elméleti osztálya, amely az újabb elemző módszerek kutatásával, mondhatni, hivatásszerűen foglalkozott, meghatározó befolyásra tett szert a lap irányát illetően.

Újabb elméleti áramlatok megjelenése (legalábbis Magyarországon való feltűnése) egyben azt is jelentette, hogy a hatvanas évek elejének politikai-gazdasági nyitásával egyidejűleg ideológiai a területen is kialakultak e diskurzus kritikai feltételei. Ez a körülmény veszélyeztetni látszott a szocialista kultúra monolit, ortodox felfogását, s hívei belekezdtek a lap ellehetetlenítésébe. Azt be kellett volna látniuk, hogy az érlelődő gazdasági reform és a kultúra kérdései összefüggenek. Hozzá kell fűzni e megjegyzésekhez, hogy a szerkesztőség, a szerzők egyáltalán nem valami harci késztetésként élték meg például a strukturalizmus elemzését (vagy inkább csak ismertetését), egyszerűen bele akartak kapcsolódni a „világtudomány” vérkeringésébe. Az elutasítás és a bezárkózás ellen voltak elsősorban. A monolit szemlélet mellett érvelők a világnézeti hegemonia felbomlásának veszélyét gyanították. Most arról, hogy miféle egyéb tényezők motiválták a szellemi élet résztvevőit, nem szólnánk, ez túl messzire vezetne. Tény az, hogy egy kis hatósugarú, teoretikus színezetű orgánus, amelyben fontosnak vélt kérdésekről értekeztünk egy viszonylag csekély számú érdeklődő körében, példátlan erejű támadások célpontja lett, feljelentések, fegyelmik kísérték rövidre szabott útján, melyek még fel is erősödtek a hatvanas évek eseményei folytán (diáklázadások, prágai bevonulás). Veszteségként kell elkönyvelnünk azt is, hogy sokan, elsősorban személyi vagy intézményi helyzetük miatt nem tudtak vagy nem akartak részt venni a lap munkájában, amely így teljesen védtelenné vált.

Ezért állt elő az a paradox helyzet, mely szerint a küzdelem, amely oly hévvel folyt az Irodalomtörténet megszüntetéséért, illetve átalakításáért, néhány év múltán megjelenésének visszaállításáért kezdődött el. Volt egy idő, amikor párhuzamosan mindkét lap megjelent, hogy azután a felszámolt Kritika újraszüllessen, immár kikerülve az akadémiai folyóiratok köréből, más formátumban, más szerkesztőséggel (Pándi Pál irányításával), és főként más tartalommal, más típusú olvasóközönség felé fordulva. Ma is fennáll, különböző alakváltások után. Talán felesleges megjegyezni, hogy a sok vita, adminisztratív intézkedés, szembenállás és gyanakvás a távolodó időből vissza-

tekintve igazából jelentéktelen s azóta a történelem által meghaladott kérdésekről szólt, s alkalmasabb volt a szakmai munka megzavarására, mintsem bármilyen típusú építkezésre. Az igazsághoz az is hozzátartozik, hogy ezt a helyzetet helyi specialitásnak véltük, szemben a józan ész meggondolásaival, de a szituáció lényeges elemei azóta is a legkülönbözőbb kombinációkban újra felbukkannak. Esetünkben kétségtelen, hogy a régi Kritika létezésének epizódja része az Irodalomtörténet múltjának és szüneteltetésének legfőbb oka. Ahogy egyébként történni szokott, az új folyam indulásakor külalakja megváltozott, jelezve e szimbolikus aktussal a megszakítottság-folyamatosság dichotómiáját s egy régi-új korszak beköszöntését.

Az Irodalomtörténet új folyama lényegében helyreállította a régi folyóirat alapkoncepcióját, természetesen követve a változó idők új viszonyait. A harcias programtanulmányok, az ideológiai rituálé eltűntek. Egyes rovatok (*Fórum*) új nevet kaptak, új szerkesztők álltak munkába Nagy Péter jegyezte főszerkesztőként a lapot, a szerkesztők személye (Mezei Márta, illetve Tarnóc Márton) is cserélődött, ugyanígy a szerkesztőbizottság összetétele is. A régi, tehát az 1948 utáni folyóirat szerkesztése annyiban is módosult, hogy az egyszemélyes irányítás mellett a szerkesztőbizottság szerepe is megnőtt, gyakrabban ülésezett, s egyes lapszámok előkészítésével, a régebbi számokkal kapcsolatos tapasztalatokkal, s egyéb soron lévő problémákkal foglalkozott. Újból, az alapítók szándékának megfelelően a Magyar Irodalomtörténeti Társaság folyóirata alcímet viselte. Ez a „tulajdonlás” persze sok tekintetben formális volt, s abban merült ki, hogy a Társaság programját, híreit, vándorgyűléseinek programját közölte, közgyűléseiről pedig részletesebb beszámolót is közzétett. Nehéz is lett volna egyebet tennie, hiszen az első világháború előtti, viszonylag kis létszámú tanárság érdeklődése nagyjából egybeesett a folyóirat szellemiségének, az irodalomtörténet-írás akkori irányyaival. Az időközben nagyra nőtt pedagógustársadalom viszont a gyorsan változó ismeretek nyomán azokat értelmező eligazítást várt mind a Társaság programjaitól, mind pedig a folyóirat tanulmányaitól.

Ezért rovat nyitásával, tanári tagozat alapításával próbálkozott a Társaság, egyszerűen mellékletet is bocsátott ki, majd megyei szervezetek létrehozásával kísérletezett. Ezek a kezdeményezések aztán anyagi és szervezeti feltételek gyengesége folytán sorra elhalványultak, kivéve azokat a helyeket, ahol lelkes és ügybuzgó személyek tartottak össze kisebb csoportokat. A társaság országos szervezet volt (ma is az), ám rendezvényeit meghatározta az eszközök szűkössége, szorosabb kapcsolatokat csak a vidéki bölcsészkarokkal vagy tanárképző főiskolákkal ápolhatott, elsősorban személyi ismeretségek révén, de még így is csak korlátozottan. Nem akarom sorolni a tényezőket, amelyek behatárolták a működést, s a különböző tárgyalásokat, kérelmeket különböző, esetleges támogatók megnyerésére. Szerencsére mindig akadtak ilyenek.

Közben a Társaság programjai révén, melyeket részben vagy egészben ismertetett a folyóirat, utat találtak az Irodalomtörténetbe azok a kérdések, amelyek foglalkoztatták a kutatókat és a tanárságot egyaránt, ezek egyike-másika heves vitákat váltott ki. Az egyik ilyen a folyamatosság vagy megszakítottság kérdése volt, az tudniillik, hogy az ötvenes évek elejének irodalomfelfogása és irodalma szerves előzménye volt-e avagy pedig csak tagadása, meghaladása révén lehet esélye az értékes, magas színvonalú

szocialista irodalomnak. Az okot e vitákra a nagy hatkötetes irodalomtörténeti összefoglalásnak a legújabb magyar (és határon túli) irodalommal foglalkozó, készülő kötetei váltották ki. Főként Király István és Pándi Pál képviselték (Szabolcsi Miklós ingadozó támogatásával) az első, s a Ménesi úti Intézet modern irodalmi osztálya a második álláspontot.

Az újabb elemző technikákról szóló viták nem kevésbé izgatták fel a kedélyeket, de legmaradandóbbak voltak a különböző évfordulókhoz vagy elméleti-történeti kérdésekhez kapcsolódó vitaülések, illetve ezeknek ismertetett vagy különlenyomatban közzétett anyaga. Ezek közül leginkább a Kazinczy-évforduló emelkedik ki, amely a folyóirat valódi, tudományos feladatához nyújtott példát. Aktuálisabb természetű vitaülések (mint például a romantika kérdéseit feszegető) azért nevezeteseek, mert ezekben a történeti-esztétikai diskurzuson kívül, olykor a múltbéli folyamatokra való jelenkori visszautalásokkal találkozunk, így ez esetben elsősorban Pándi Pál koncepciójában, az újra felfedezett Lukács György szellemi hagyatékának „államosított” változatával (e felfogást egy Lukács-interjú támasztotta alá). Ilyen általános érdekű témák terítékre kerülésekor gyakorlatilag az egész szakma felvonult, s szinte mindenki fontosnak érezte, hogy nézeteit részletkérdésekben vagy általánosságban kifejtse. A Waldapfel József halálának tizedik évfordulója alkalmából rendezett ülésszak az irodalomtörténet-írás közelebbi múltjához való viszony tisztázás célját szolgálta volna, tanszéki kezdeményezésre. Maga a vita némileg kényszeredett volt, Waldapfel centrális tudománytörténeti szerepének elismerése sokak részéről kevésbé volt egyértelmű, ám a vita rituális jellege miatt ennek nem adtak nyíltan kifejezést.

Az idő múltával sorra távoztak az élők sorából az előző korszak legfontosabb szereplői (Bóka László kezdte viszonylag fiatalon a sort, aki a folyóirat szerkesztője volt a szüneteltetésig, aztán követte Waldapfel József, az ötvenes években irányító pozícióban lévő irodalomtudósok közül utoljára Sötér István távozott körünkől). Még a rendszerváltozás küszöbén Király István és Tolnai Gábor követte őket, Pándi Pál sem élt már. Mindannyian a sírba vitték azt a titkukat, hogy voltaképpen mi volt a végső oka annak az ádáz küzdelemnek, amelyet a két szomszédvár (a Pesti Barnabás utca és a Ménesi út) vívott egymással, két tűz közé szorítva, illetve óvatosságra kényszerítve azokat, akik nem akartak vagy nem tudtak állást foglalni ebben a virtuális polémiában. Keserűen és immár illúziótlanul kell leszögeznünk azt az egyetemesnek látszó tapasztalatunkat, hogy a véleménykülönbségek nem szűnnek meg, hanem még élesednek is a körülmények fordultával. Ezek értelmezése külön feladat. A múltira visszakanyarodva megállapítható, hogy a háború utáni nagy változások gyökeresebben érintették az élethelyzeteket, a hatvanas–hetvenes évek retorikája mögül azonban kiszaladt az idő, s a megmaradt irányító személyiségek (Király, Pándi, Szabolcsi) sok tekintetben defenzívába szorultak, ez a helyzet az egyes viták irányultságára is rányomta a bélyegét, de magából a lapból közvetlen olvasás révén nem vagy csak nehezen rekonstruálható.

A különböző viták, felolvasások, vándorgyűlési programok egyes előadásai tehát mintegy beépültek a folyóirat törzsanyagába, külön utalás nélkül nem is választhatók el az egyéb közleményekről. Programalkotás szempontjából jó alkalomnak bizonyultak

a különféle évfordulók és emlékezések, ezek pedig szükségképpen ismétlődtek, s bizonyos kutatási eredmények bemutatását is sokszor lehetővé tették. Akárhogy is vesszük, az Irodalomtörténet háború utáni újraindulásához, amellyel kapcsolatban a legmarkánsabb sajátosságokat jelezni igyekeztünk már, annak mérlegelése szükséges, hogy miként töltötte be feladatát a tudományág folyamatos alakulásának, s egyáltalán irodalomtörténet-írásunk hagyományos gyakorlatának töréstől mentes folytatásában. Időközben ugyanis, a szellemtörténeti irány megjelenésétől a hermeneutikáig számos értelmező iskola emlegette az irodalomtörténet bukását, de legalábbis válságát. A diskurzus e tárgyban ma is folyik. E gondolatok és koncepciók, a velük kapcsolatos kísérletek felsorolása itt felesleges lenne.

Visszakanyarodva a korábbi időkbe, érdemes néhány példát említeni a kor jellegzetes és preferált témái kapcsán. Megjelennek közöttük az orosz irodalom, mégpedig a klasszikus orosz irodalommal foglalkozó írások. Ez a körülmény akkoriban fel sem tűnt, noha a magyar irodalom múltjának kutatását szorgalmazó ilyen mértékben nem indokolta volna (nyilván az ilyen tárgyú írásokat közlő orgánus hiánya lehetett az ok). A haladó irodalom külföldi alkotói is felbukkantak (Forster, Lenau s a megfelelő angol és francia írók) annak függvényében, hogy mely szerzők foglalkoztak ilyen típusú témákkal, s a haladó hagyományok címen oly sokszor számon kért határon túli magyar irodalom egyes kérdései is. Azt semmiképpen nem lehet állítani, hogy a folyóirat bezárkózott volna a szűkebb hazai kérdések körébe. Hiányoztak viszont az elméleti munkák, akár kelet-európai vonatkozásban is, a nyugatinak nevezett elméleti szakmunkák ismertetéséről nem is szólva. Egyebekben a klasszikus tárgykörök domináltak, a modern irodalomból Ady, József Attila, a századvég (19. század) problematikája, s gyakran találkozunk textológiai közleményekkel valamint az egyes kritikai kiadások előkészületeinek anyagaival. Ma már első olvasatra fel sem tűnik, de a *Vita* rovatban időnként napvilágot láttak a legfiatalabb generáció, a kezdő irodalomtörténészek, aspiránsok álvitái, melyeket inkább főnökeik, mintsem ők maguk gerjesztettek (időközben ők is a fogyatkozó veteránok között találhatók meg).

A század első felének jeles tudósai már inkább csak megemlékezések alkalmából szerepelnek a lapban. Így például a szokásos késéssel értesülünk az 1959/2. számban Horváth János 1958. június 24-iki nyolcvanadik születésnapjáról, továbbá arról, hogy a Társaság részéről Tolnai Gábor és Szabolcsi Miklós köszöntötték fel. Horváth János jelentősége tudományágunkban egészen különleges, hiszen ő már életében a klasszikus hagyomány részének számított. Bírálát érte ugyan, irodalomszemléletét többben elemezték akár kritikai felhangokkal is, a fiatal Pándi Petőfi-könyvében szállt szembe Horváth Petőfi-koncepciójának egyes elemeivel, *A reformáció jegyében* című utolsó összefoglaló munkájának bevezető tanulmányában Tolnai Gábor igazította ki a mester néhány „tévedését”, egészében azonban Horváth János tekintélye kétségbevonhatatlannak bizonyult még akkor is, ha élete utolsó éveiben már nem vett részt közvetlenül a tudományos közéletben. A régi iskola bizonyos, egykori tanítványai közül sokan, köztük olyanok, akik időközben messze kerültek nézeteitől, legalábbis ezt a tényt képviselték a nyilvánosság előtt, sokszor felkeresték őt, s bizalmasan beszámoltak arról, hogy Horváth János, aki figyelemmel kísérte az újabb publikációkat, milyen

véleményt mondott azokról. Tudható természetesen, hogy az ilyen értesülések nem mentesek a szubjektivitástól, ezért neveket s állítólag elhangzó véleményeket, biztatásokat nem szívesen emlegetnék, pedig bizonyosan tanulságosak lehetnének.

Annak egyébként, hogy miről tanúskodnak a folyóirat elvi-ideológiai írásai ékes példája lehetne Bóka László szerkesztői állásfoglalásának az a passzusa, amelyben Barta Jánost marasztalja el azért a tanulmányáért, melyet a debreceni egyetemi aktákban tett közzé (*A romantika mint esztétikai probléma*, 1959), mondván, hogy ebben az írásban a vulgarizáló sematizmus helyében megszületett az esztétikai sematizmus. Barta János ezekben az években nagy vitákat gerjesztett egyes írásaival. Az ötvenes évek végének másik nagy, az egész irodalmi sajtón végighullámzó témája volt az ideológiai offenzíva részeként, az úgynevezett népi irodalom ellen folytatott hadjárat, mely a Ménesi úti Intézetben rendezett, az egész szakmát felölelő vitát követően különböző tanulmányokban megörökített referátumokban öltött testet, s a nemzeti bezárkózás, a népies demagógia és közvetve a nacionalizmus ellen szólt. Az ilyen polémikában rögzült nyelvi fordulatok, jelszavak beépültek ugyan az irodalomtörténet-írás köznap terminológiájába, de egy idő után e többnyire mesterségesen táplált viták elfáradtak, aktualitásukat veszítették, de tartamuk idején is inkább arra voltak alkalmasak, hogy néhányan mélyen lappangó s egészen más okokból származó vélekedéseiket artikulálják, s ezzel mintegy saját javukra átrendezzék, legalábbis módosítsák a közéletben, a tudományban elfoglalt pozícióikat.

Az Irodalomtörténet igazi feladata, amelyet teljesített viszontagságai közepette is, voltaképpen a tudományos kutatással foglalkozó professzionális, de sokszor a szorosan vett szakmán kívül is működő kutatói hajlamú szakemberek, tanárok, könyvtárosok, pályára készülő fiatalok közleményeinek publikálása. Ezek többnyire az *Adatok és adalékok* címszó alatt láttak napvilágot, s tárgyuakat illetően többnyire részletkéresekkkel foglalkoztak. Kellő megbecsülés nem mindig járt az efféle témákért, de utólag elmondható, hogy ehhez az aprólékos munkához képest az ideológiai kérdések ugyan hevesebb harcokat gerjesztettek, de tartós hatásának mégis a hagyományos filológiai munka bizonyult. E körülmény nyilván összefüggött az irodalom és az irodalmi kultúra dominanciájának hirdetésével, a hazafias, néptribuni, váteszi küldetés tételezésével, osztályharcos elkötelezettségével, illetve ennek jórészt öntudatlan, szakmailag motivált negációjával. Úgy vélték sokan, már a nyolcvanas években, hogy az Adytól emlegetett s Kosztolányit mindvégig sértő „irodalmi író” státusa végre elnyeri megérdemelt helyét, s így nem kell a közösségi szellemiség és az esztétikai önelvűség közé árkot ásni. Mégis azt tapasztaljuk, hogy a félig elfeledett hagyományból újra megjelennek a zászlót lengető írók, kultusszal övezve. Úgy tetszik, tájainkon enélkül nem él meg az irodalom.

Egy folyóiratot leginkább az minősít, hogy milyen, a későbbiekben meghatározó jelentőségű írások jelentek meg benne. Ez azonban csak féligazság, hiszen ilyenek csak ritkán bukkannak fel, s végül is ki mondhatja meg bizonyossággal, hogy melyek ilyenek. Több vonatkozásban éppen a folyamatosan megjelenő közlemények tesznek bizonyosságot az ugyancsak folyamatos tudományos munka milyenségéről. Ahogy a hagyomány tartosságáról is. Így például a nagy terjedelmű tanulmányokban, amelyek

Horváth János nyolcvanadik születésnapját ünneplik. Barta János például, aki egyébként nem is tartozott fiatalabb korában Horváth követői közé, 1958-ban *A mester nyomában* címmel írt tanulmányt, amiből komoly gond származott. Azt írta ugyan is némi önkritikai hajlandósággal, hogy régebben „idegen fények után futkostunk”, amit a politikai vezetés a marxizmusra tett célzásnak értett, pedig Barta a két háború közötti szellemtörténeti irányra gondolt. Gyergyai Albert lírai hangulatú írásban emlékezett a régi Eötvös Collegiumra. Némi meglepetés éri a késői olvasót, amikor felfedezi, hogy esztendőik óta visszahúzódott, szinte remeteségben élő neves irodalomtörténész aktivizálja magát, így például Zolnai Béla, aki *Kosztolányi, Nietzsche, Juhász Gyula* címen írt tanulmányt. Talán itt jegyezhető meg, hogy az Irodalomtörténet (s persze az Irodalomtörténeti Közlemények is), kivált a szüneteltetésig terjedő időszakban, mindig ügyelt arra, hogy számon tartsa, ismertesse, recenziálja a szakma körébe tartozó újabban megjelent kiadványokat gazdag *Szemle* rovatában.

Ennek a ténynek többszörös jelentősége van. Egyrészt a szakma tájékoztatása, tehát az a hozzájárulás, melynek révén az is hozzájuthatott (igaz, némi késéssel) a megjelent munkák ismertetéséhez, aki a szűkebb témával egyébként nem foglalkozott, másrészt meggyőződhetett arról, hogy az adott témához értőktől kapott megfelelő tájékoztatást. Ezzel nem akarom azt állítani, hogy a recenziók írói kivonhatták magukat az általános követelmények hatálya alól, de azt igen, miszerint a szerkesztők igyekeztek olyan recenziókat felkérni, akik valóban közel álltak a szóban forgó témákhoz. Így lesz tanulságossá, némi meglepetésre, az egyes évfolyamok tartalomjegyzéke és névmutatója, melyeknek nem nagy figyelmet szenteltünk a maga idejében. Bizonyos távlatból visszatekintve felvonulnak szemünk előtt egykori tanáraink, diákjaink, ismerőseink, akik fontosnak tartották, hogy közreműködjenek e jeles szakma művelésében, köztük sok olyan ismeretlenségbe süllyedt, aki a maga kisebb-nagyobb közleményeivel gyarapította tudásunkat, aztán útjuk másfelé kanyarodott. Valóságos kincsesbányája ez a névsor a múlt század kultúrtörténetének, jó lenne, ha megjelenne a kutatási témák listáján, hiszen olyan tárgyban gyarapítaná a múltra vonatkozó ismereteinket, melyeket máshol hiába keresnénk.

A szüneteltetés előtti utolsó számok (1962/3–4.) is azt bizonyítják, hogy az Irodalomtörténet még ebben az időszakban is érvényesítette azt a megkülönböztető vonását, hogy tudniillik a vitás kérdések tisztázásának is helyet adott. Ezek eredetileg a Társaság vándorgyűlésein kerültek napirendre, s a korra oly jellemző polémiákat váltva ki. Érdemes néhányat megemlíteni. Nevezetes vita dúlt Kemény Zsigmond körül, akinek munkássága valamilyen ok miatt különösen nagy számla volt néhány irodalomtörténész szemében, Barta János védelmező előterjesztésében (*Kemény Zsigmond mint szépíró*), más helyütt Bóka László előadását olvashatjuk Kosztolányi Dezsőről, akinek megítélése szintén nem volt egyértelműen pozitív. Az írók is beköszöntöttek néha (az ő bevonásuk a munkatársak közé mindig is, bár nem igazán sikeres törekvés volt), itt most Darvas József *Irodalmunk időszerű kérdései* című vitaindító előadására gondolunk. Az ő szerepe a közéletben (például mint az Írószövetség egykori elnöke) közismert vélhetően ma is, de a koronát erre a sorozatra Király István *Az élő magyar irodalom kérdései* című előadása tette fel, aki irodalomtörténészként, időnként szer-

kesztőként (Csillag, Kortárs) a legharciasabban és retorikailag a leghatásosabban, egyúttal a legtöbb ellentmondást kiváltóan képviselte a tőle felvállalt ügyet. E programok fényében még kevésbé érthető a folyóirat megjelenésének felfüggesztése. Az emlékezés még inkább sürgeti a választ.

Talán megkapjuk egyszer azt is. Egyébként az Irodalomtörténet, újraindulása után, ahogy az lenni szokott, megváltoztatta külsejét, melyet a kilencvenes évek elejéig megtartott, majd újból cserélte, s amikor a szerkesztőség vándorolni kezdett más egyetemi városokba, ebben az új kabátban díszelgett. Magam ebben az időben hol tagja voltam a szerkesztőbizottságnak, hol nem, nem tudom már, mikor miért igen, máskor miért nem. Annyi bizonyos, hogy ebben a folyóiratban nem érvényesült e régi mértékben az az ideológiailag definiálható szellem, amely azelőtt jellemezte, legalábbis ritkán lehet nyomait felfedezni, noha azok az okok, melyek a különböző konfrontációkat indukálták, még mindig fennálltak. A régi, ismert szereplők helyébe a természet véletlenségeinek következtében újak léptek, így e körülmény, valamint az erőviszonyok változása folytán nemzedék- s mondhatni rendszerváltás ment végbe. Újra emlékeztetnék arra, hogy már régebben távozott az élők sorából Bóka László, Waldapfel József, s mint ha előre érezték volna az idők drámai fordulatait a nyolcvanas évek második felében követte őket Pándi Pál, Sőtér István, Tolnai Gábor, s a kultúrpolitikai harcok közepébe csöppent Tóth Dezső is. Az emlékezés során kezdenek összeállni értelmezhető vonulattá az akkori véletlenszerűnek is gondolható történések.

Előtérbe kerültek az iránymutató programtanulmányok, politikai színezetű évfolyamokra való rituális megemlékezések ritkulása következtében a tradicionális irodalomtörténeti értekezések, filológiai adatközlések, tartalmasabb recenziók. A változó szerkesztőbizottság nagyobb önállóságra tett szert, s ennek megfelelően alakult a folyóirat arculata, míg a politikai izgalom más fórumokra költözött. A lap körül kirobbant szóbeli ütközések azonban produkáltak időnként emlékezetes jeleneteket. Ami a lap szerkezetét illeti, egyes rovatok új címet kaptak (*Fórum*, *Az oktatás műhelyéből*, *Vita*, *Dokumentum*, *A homályból*, *Filológia* és az elmaradhatatlan, továbbra is gazdag választékra utaló *Szemle*). A nyolcvanas évek derekán a tárgy- és névmutató tanúsága szerint még békésen megfértek egymás mellett olyan szerzők, akik nemsokára, nem kevéssé váratlanul, néhány év múltán különböző irányok, pártok, politikai diskurzusok olykor eminens képviselőiként váltak közismertté. Csatáikat, szerencsére, nem a folyóirat lapjain vívták meg. Természetesen változott a lap tulajdonosának, a Társaságnak a szerepe is. A sok idős úr, Barta János, Földessy Gyula, Komlós Aladár után a sürgölődő Tolnai Gábor következett a Magyar Irodalomtörténeti Társaság élén, majd Keresztury Dezső mellett (később egyedül) Kovács Sándor Iván töltötte be a tényleges irányító tisztséget, aki újjászervezte és kibővítette a tanári tagozatokat, s érdeklődő középiskolai tanárokat, könyvtárosokat vont be a munkába, sőt Irodalomismeret címen új fórumot biztosított elsősorban számukra. A még a nyolcvanas években alapított Toldy Ferenc-díj pedig szerényen, de eredményesen jutalmazta azokat, akik kitüntették magukat a Társaságban végzett munkában.

A közelmúltról, a jelenről, netán a jövő útjairól nem tiszte szólni az emlékezőnek. Ezért most már csak jelzésekre szorítkozom. Mint tudjuk az Irodalomtörténet szer-

kesztősége útra kelt, Kabdebó Lóránt Miskolcra, Tamás Attila Debrecenből irányította. Aztán lehetőségei kimerültek, így kivált az akadémiai szaklapok sorából, megtartva az erkölcsi támogatást, ami mégis csak könnyebb feladat. Kiadót is váltott (Ráció Kiadó), jelenleg Kulcsár Szabó Ernő és Eisemann György szerkeszti, s a folyóiratot az ELTE Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézete, valamint a Magyar Irodalomtörténeti Társaság jegyzi (ez utóbbi élén Sipos Lajos áll).

Az eltelt évtizedek során a folyóirat törzsanyagát ambiciózus tanárok, egyetemi doktori címre pályázó filozófusok táplálták, többnyire enyhén konzervatív felfogásban, az uralkodó irány szellemében. Ma számos PhD-értekezés munkálatai töltik be ezt a szerepet, s a doktoriskolák szállítanak anyagot, a nemzetközi tudomány eredményeire támaszkodva, a teória és a mikrofilológia közötti tartományban. Az irodalomtörténet-írás keresi a helyét a változó világban, a nagy, etalonként működő narratíva helyet más utakat keresve. Világosan látni ezt a problematikát majd az fogja, aki újabb száz év múltán tekint vissza korunkra. Ha lesz még ilyen érdeklődés.

TANULMÁNYOK

FEHÉR M. ISTVÁN

Hermeneutika és applikáció – destrukció és dekonstrukció

Heidegger, Derrida*

Destrukció és dekonstrukció: Heidegger és Derrida gondolkodásának e két jellegzetes, középponti fogalma megfelelő kiindulópontként s egyúttal keretként szolgál a két gondolatvilág összevetéséhez. Ami jelen dolgozat s az alapjául szolgáló előadás címének első felét, illetve a cím egészét és a benne szereplő fogalmak egymáshoz való viszonyát illeti, a vonatkozó összefüggéseket a következőképpen lehet tömören, előre-bocsátásképpen megfogalmazni.

Ha egyfelől a (mind a heideggeri, mind a gadameri) hermeneutika lényegéhez tartozik a megértésfogalom applikatív jellege – a megértésnek, a megértés végbemenésének a mindenkori jelenre való vonatkoztatottsága –, s ha másfelől s ezzel szoros összefüggésben a hermeneutika éppannyira összekapcsolódik a destrukcióval, vagyis azzal a törekvéssel, hogy egy önmagát túlélt múltbéli fogalmiságot leépítsen s a benne áthagyományozott dolgot értelmező módon a mindenkori jelen számára új formában hozzáférhetővé tegye – „A hermeneutika csak a destrukció útján végezheti el feladatát”, hangzik a fiatal Heidegger egyik programszerű tétele –, akkor azt mondhatjuk: a dekonstrukció annak a módnak a megjelölése, ahogy Derrida – más hatásokkal, így elsősorban a Nietzsche-, Freud-, Saussure-, a szemiotológia- és a strukturalizmus hatással összefonódva – a heideggeri destrukcióhoz kapcsolódik, saját helyzetére alkalmazza (applikáció), s bizonyos értelemben radikalizálja. A derridai dekonstrukció innen szemlélve felfogható a destrukcióra alkalmazott destrukcióként, avagy kísérletként a heideggeri destrukció destrukciójára.¹ Heideggertől Derrida azonban átvesz s

* Jelen tanulmány s az annak alapjául szolgáló konferencia-előadás az OTKA K-75840 ny. számú projektjének keretében végzett kutatásokon alapul.

¹ A destrukció fogalmának ilyen szempontú értelmezései a Heidegger-irodalomban Derrida törekvéseitől függetlenül sem ismeretlenek; lásd pl. Dermot MORAN, *The Destruction of the Destruction. Heidegger's Versions of the History of Philosophy* = Martin Heidegger. *Politics, Art, and Technology*, szerk. K. HARRIES – C. JAMME, Holmes & Meier, New York, 1994, 175–196. (Németül: *Die Destruktion der Destruktion: Heideggers Versionen der Geschichte der Philosophie = Kunst, Politik, Technik*, szerk. K. HARRIES – C. JAMME, Fink, München, 1992, 295–318.) Moran utal rá, hogy Heidegger destrukciófogalmát gyakran – tévesen – a derridai dekonstrukció felől értik, mintha vele azonos volna (Uo., 296.). Heideggerrel szemben alapvetően kritikus cikkében Moran mindazonáltal hangsúlyozza „a destrukció és az eredeti jelentés

gondolatvilágának középpontjába állít legalább még egy alapvető törekvést – mely a destrukció által jelzett törekvéssel nem esik teljesen egybe, ám nincs is érintkezési pontok híján, s implicite mintegy benne rejlik –, ti. a metafizika meghaladásának gondolatát. A dekonstrukció az európai filozófiát uraló metafizikai szemléletmód és fogalomrendszer lebontásának heideggeri törekvését veszi át és igyekszik Heideggernél még radikálisabban érvényre juttatni. Ahogy a hermeneutika az applikációra utal, vele áll összefüggésben, úgy vezet el a destrukció a dekonstrukcióhoz avagy függ össze vele.

Ezen rövid előrebocsátó megjegyzések után a következőkben némileg részletesebben szeretném kibontani destrukció és dekonstrukció avagy hermeneutika és dekonstrukció (s amit ez óhatatlanul implicál: a heideggeri-gadameri és a derridai gondolkodás) némely közös illetve eltérő vonását. Első lépésben a heideggeri destrukció és a derridai dekonstrukció közti átmenetet s ehhez kapcsolódva a két fogalom eltérő rendszertani helyét és értelmét próbálom vázolni a két gondolkodás kontextusában, ezt követően kicsit ráközelítek arra, amit a dekonstrukció derridai „definíciójának” lehet nevezni.

Destrukció és dekonstrukció a heideggeri és derridai gondolkodás kontextusában

1. A heideggeri destrukció Derrida általi radikalizálásának lényege tömören megfogalmazva abban összegezhető, hogy a destrukció heideggeri fogalmát Derrida kiterjeszti arra is, aminek a felvetése, hozzáférhetővé tétele és kidolgozása érdekében Heidegger a destrukció műveletét és programját, később pedig a metafizika meghaladásának törekvését mindenekelőtt megfogalmazta, és egyre újabb és újabb nekifutásokban és formákban megvalósítani törekedett – magára a létre (a lét értelmére vagy igazságára) vonatkozó kérdésre. *Heidegger számára a destrukció kezdettől fogva a létkérdés szolgálatában áll – Derrida számára a dekonstrukció a létkérdéssel (is) szembefordul.*

Hogy a lét kérdését, a lét értelmére vonatkozó kérdést újból fel lehessen tenni, ki lehessen dolgozni – ezért volt Heidegger számára szükség a destrukcióra. Abból a célból, hogy ezt a feledésbe merült kérdést újból életre lehessen kelteni. Derrida számára viszont ez a kérdés maga is annak a hagyományos filozófiai (metafizikai) látásmódnak és fogalmiságnak az állományába vagy körébe (Derrida nézőpontjából zárt körébe) tartozik, ami destrukcióra érdemes, sőt destrukcióra szorul. A következőkben ezeket az állításokat némileg bővebben próbálom kibontani.

Heidegger forradalmi gondolkodó volt, aki az európai filozófia egész tradícióját e tradíció mélyreható 20. századi válságának és gyökértelenné válásának a fényében, a görögökhöz s a létre vonatkozó, általuk föltett ősi kérdéshez visszanyúlva, kérdésessé tenni, felülvizsgálni illetve átépíteni törekedett. A destrukció elnevezés által jelzett gondolati beállítódás Heidegger egész életútján döntő szerepet játszik: az ontológia-történet destrukciójának elnevezését viselő fiatalkori tervezet a metafizika meghaladásának a második korszakra jellemző alapvető törekvésebe fordul át, és benne él

helyreállítás közti kapcsolatot” (Uo., 308.), továbbá azt, hogy „Heidegger a destrukciót mindenekelőtt hermeneutikai vállalkozásként érti”. (Uo., 310.)

tovább. A már a *Lét és idő* korszakában megfogalmazott, e műben és a hozzá vezető előadásokon a destrukció elnevezés által jelölt törekvés² a késői Heideggernél a „metafizikának” nevezett egész európai filozófiával való nagyszabású konfrontációvá terebélyesedik, s oda vezet – pontosabban szólva, e törekvéshez kezdettől fogva elengedhetetlenül hozzátartozik –, hogy a hagyományos metafizikára jellemző kulcsfogalmakat – mint például „szubjektum”, „objektum”, „én”, „szubsztancia”, „szellem” stb. – sem magától értetődően, sem kritikai javításokkal nem veszi át, sokkal inkább eredetükre kérdez rá, eredetükben igyekszik felülvizsgálni őket.³

A kezdethez, az eredethez való visszanyúlás, az eredet hozzáférhetővé tétele a heideggeri gondolati út alapvető ösztönzője. A destrukció e törekvés egyik középponti hordozója. A destrukció fogalma és a hozzá tartozó gondolatkör Heideggernek már a háború után tartott legelső előadásain megjelenik, s innentől kezdve a fő mű felé vezető majdnem egy évtized során tartott egyetemi előadásain folyamatosan és mértékadó módon jelen van.

Amiről szó van, mondja Heidegger 1920-ban, az, hogy a filozófiát az elidegenedésből önmagához visszavezessük, ez pedig a fenomenológiai destrukció feladata. Az eredeti dolog, teszi hozzá, mindig új, mert a régi valamilyen értelemben számunkra szükségképpen hamissá, hiteltelenné (*unecht*) vált, elvesztette igazi, hamisítatlan mivoltát.⁴ A destrukciónak a filozófia igazi kezdetéhez van köze: a történetileg adott filozófiák vonatkozásában ez azt jelenti, hogy naivitás volna azt hinni: a filozófiában ma vagy bármikor előről lehet kezdeni a dolgokat, s olyképpen lehetne radikálisnak lenni, hogy az ember minden úgynevezett tradíciótól megszabadul.⁵ Ez csak azt eredményezi, hogy ez a radikalizmus a hétköznapi józan észhez való visszatérés lesz, amely a saját, felvizezett, véletlenszerű szellemi horizontját veszi alapul, s azután azt „általánosítja”. A dolgokhoz való visszanyúlást nem volna helyes így értenünk. Hanem sokkal inkább úgy, hogy a saját tényleges szituációnkkal számot vetünk.⁶

A filozófia kezdetének problémájával fiatalkori előadásain Heidegger igen sokat foglalkozott. Az egyik jellegzetes gondolatmenet szerint a filozófiával manapság az a baj, hogy az emberek felmentve érzik magukat az igazi, legelső kezdettől (*allererster Anfang*); attól, hogy *a saját múltjukkal számot vessenek*. E számvetés nem úgy értendő, hogy igaz-

² Vö. Martin HEIDEGGER, *Sein und Zeit*, Niemeyer, Tübingen, 1979¹⁵, 19. skk. Az említett törekvés már a fő műhöz vezető út kiindulópontjában megjelenik, vö. Martin HEIDEGGER, *Ontologie. Hermeneutik der Faktizität* = Uö., *Gesamtausgabe*, LXIII., Klostermann, Frankfurt am Main, 1988, 75. sk., 108. (A továbbiakban az összkiadás kötetekre a *Gesamtausgabe* és a kötetszám megadásával hivatkozom.) Franz Joseph Brecht 1920. május 4-i előadásjegyzetében már fölbukkan a „destrukció” kifejezés („a fenomenológiai destrukció nem pusztán rombolás, hanem egy meghatározott irányú leépítés”, „a filozófiai módszernek magának része”). Lásd még Dermot MORAN, *Choosing a Hero. Heidegger's Conception of Authentic Life in Relation to Early Christianity* = *A Companion to Heidegger's Phenomenology of Religious Life*, szerk. Andrzej WIERCINSKI – Sean McGRATH, Rodopi, Amsterdam, 2010, 373. A destrukció fogalmának első előfordulási helye: *Gesamtausgabe*, LVIII., 139.

³ Vö. pl. HEIDEGGER, *Sein und Zeit*, 22., 45. skk., 229. A vonatkozó összefüggés már a fő műhöz vezető fiatalkori előadásokon világosan megmutatkozik, így pl. a nevezetes 1923-as kollégiumon. Vö. *Gesamtausgabe*, LXIII., 21. skk.

⁴ *Gesamtausgabe*, LIX., 29.

⁵ Uo., 29. sk. A későbbiekben lásd még hasonló értelemben pl. *Gesamtausgabe*, XXVII., 5.

⁶ *Gesamtausgabe*, LIX., 29. sk.

ságot osztogatunk: kiosztjuk, mi igaz a múltban, s mi nem; vagy hogy valamilyen többséges pozícióból mindent megbírálnunk és elvetünk. Hanem abban az elsődleges értelemben, hogy erőfeszítést teszünk annak a megértésére: miképp kezdődött és hogyan fejlődött ki az, ami görög filozófia lett, s ami különböző átalakulásokon és elfedéseken keresztül a mai szellemi létben kifejezetten vagy hallgatólagosan továbbra is jelen van.⁷ Az a belátás, mely szerint minden filozófia valamely áthagyományozott értelmezettségben indul útjára – Heidegger egyik legkorábbi észrevétele ez –, nem annyira elfordítja a történelemtől azt, aki radikálisan akar kezdeni, mint inkább éppen a történelem, a múlt felé fordítja. Éspedig a célból, hogy megértse saját fogalmainak eredetét, hogy alkalmassint – megértve és elsajátítva – meghaladja vagy megújítsa a múltat. A filozófia kezdete tehát sokkal inkább a múlttal való kritikai számvetés, *destrukció*, mint a mindenben való karteziánus kételkedés.⁸ Az a destrukció, mely mint leépítés-lebontás közvetlenül az építkezést, a konstrukciót szolgálja.

A hagyománynak a jelen számára való eredeti elsajátítása, leépítő-destruktív hozzáférhetővé tétele mint megértési-értelmezési feladat eminensen *hermeneutikai* beállítódás, s a korai előadásokon valóban megtaláljuk ezt a hermeneutika és destrukció közötti lényegi összefüggést. A feladat az, fogalmaz Heidegger, hogy „az áthagyományozott és uralkodó értelmezettség rejtett motívumait, hallgatólagos tendenciáit és értelmezési útjait fellazítsuk, és hogy [...] az explikáció motívumainak eredeti forrásaihoz nyomuljunk előre. *A hermeneutika csak a destrukció útján végezheti el feladatát.* [...] A saját történetével való destruktív szembenézés a filozófiai kutatás számára nem pusztán függelék [...]”. „A [...] kritika nem annak a ténynek szól, hogy egyáltalán valamely hagyományban állunk, hanem annak: *miként*. Amit nem eredeti módon értelmezve sajátítunk el, és nem ennek megfelelő nyelvi formában fejezünk ki, az csak felületesen a miénk [...]. [A]z élet, amennyiben lemond az értelmezés eredetiségéről, vele együtt lemond arról a lehetőségről is, hogy önmagát gyökerestől birtokba vegye”.⁹

Amit Heidegger destrukciónak nevez, úgy érti önmagát, mint ami a hagyomány talajáról fordul a hagyománnyal szembe, éspedig azért, hogy a hagyományt a jelen számára újból hozzáférhetővé tegye (ezt a törekvést fejezi majd ki Gadamernél a megértés applikatív jellegének hangsúlyozása: a hermeneutika feladata a múltbeli értelem restitúciójával vagy rekonstrukciójával szemben a jelennel való közvetítés, integráció mozzanatának előnyben részesítése). Ez a hagyomány a létkérdés történetének – s egyúttal (vagy jobban mondva) a létfelejtés történetének – a hozzáférhetővé tétele, felfejtése és „lebontása”. Amint az a *Lét és időben* elhangzik, a létkérdés kidolgozásának – hogy önmaga számára kellő világossággal rendelkezzen – saját történetét is

⁷ Gesamtausgabe, LXI., 170.

⁸ Lásd pl. Husserl állítását: „[Descartes] és mindenki számára, aki komolyan filozófus akar lenni, elkerülhetetlen, hogy egyfajta radikális szkeptikus epochával kezdje, mely minden addigi meggyőződésének univerzumát kérdésessé teszi.” Edmund HUSSERL, *Die Krisis der europäischen Wissenschaften und die transzendente Phänomenologie*, Nijhoff, The Hague, 1976, 17. §. (Husserliana, 6.)

⁹ Martin HEIDEGGER, *Phänomenologische Interpretationen zu Aristoteles: Anzeige der hermeneutischen Situation*, s. a. r. Hans-Ulrich LESSING, Diltthey Jahrbuch für Philosophie und Geschichte der Geisteswissenschaften, (6) 1989, 249. (Uő., *Fenomenológiai Aristotelés-interpretációk: A hermeneutikai szituáció jelzése*, ford. ENDREFFY Zoltán – FEHÉR M. István, Existencia VI–VII., 1996–97, Supplementa, vol. II., 23.)

vizsgálnia kell, így „szükség van a megkövült tradíció fellazítására s az általa létrehozott elfedések eltávolítására”.¹⁰ Ezt a feladatot fogja fel és nevezi meg itt Heidegger *destrukcióként*, mely nem csapongó vagy céltalan, hanem „a létkérdés vezérfonalát követi”, s „az antik ontológia áthagyományozott állományát” igyekszik „azokra az eredeti tapasztalatokra lebontani, melyekből a lét első s később vezetővé váló meghatározásait merítették.” Az ontológiai alapfogalmak eredetéről, „születési bizonyítványuk” felmutatásáról van szó, s Heidegger nem mulasztja el hangsúlyozni: „a destrukció nem akarja a múltat a semmibe süllyeszteni, szándéka pozitív”.¹¹ A fő mű rögtön rákövetkező bekezdésében pedig „az ontológiatörténet destrukciójáról” hasonlóképpen abban az értelemben esik szó, mint ami a „kérdésfeltevéshez” – tudniillik „a létkérdés elvi kidolgozásához” – „lényegileg hozzátartozik s csupán annak keretén belül lehetséges”: „az ontológiatörténetnek a kérdésfeltevéshez [a létkérdés elvi kidolgozásához] lényegileg hozzátartozó s csupán annak keretén belül lehetséges destrukciójáról”.¹² Destrukció és létkérdés Heidegger számára nem választható el egymástól. A létkérdés nem fejthető ki a destrukció nélkül, a destrukció pedig a létkérdés szolgálatában áll.

Heidegger törekvése tehát az európai metafizika alapvető problémaállományának a hermeneutikai-fenomenológiai kérdés vezérfonalán történő destrukciójára: elvi kritikájára, újraelsajátítására irányul. Destrukció és konstrukció szorosan összefügg egymással, s mindkettő az újraelsajátítás szolgálatában áll. Ennek egyik legvilágosabb megfogalmazása a fő mű megjelenésének évében, 1927-ben tartott egyetemi előadáson hangzik el: „a fogalmi interpretációhoz szükségképpen hozzátartozik [...] valamely destrukció, azaz a ránk hagyományozott és először szükségképpen használandó fogalmaknak a kritikai leépítése azon források irányában, melyekből merítették őket. A saját fogalmainak a valódiságát az ontológia csupán a destrukció révén képes önmaga számára teljességgel biztosítani. [...] A filozófiában használatos konstrukció szükségképpen destrukció, azaz az áthagyományozottnak a tradícióhoz való történeti visszanyúlásban végrehajtott leépítése, ami nem a tradíció tagadását és semmibe vételét, hanem fordítva, éppen pozitív elsajátítását jelenti”.¹³ Leépítés és felépítés, a saját fogalmak valódiságának, hitelességének érvényesítése és a kiüresedett hagyomány fogalmainak érvénytelenítése, destrukció és létkérdés, destrukció és konstrukció kölcsönösen egymásra utal és szorosan összefonódik egymással. A destrukció vállalkozásának értelme, célja a (megkövesedett, értelemvesztésen átment) filozófiatörténeti hagyománynak s a benne s általa áthagyományozott ugyancsak megkövesedett prob-

¹⁰ HEIDEGGER, *Sein und Zeit*, 6.§., 22.

¹¹ „Die Destruktion will aber nicht die Vergangenheit in Nichtigkeit begraben, sie hat positive Absicht”. Uo., 23. Lásd ugyancsak Heidegger későbbi visszapillantását: „Was in »Sein und Zeit« als »Destruktion« entfaltet ist, meint nicht Abbau als Zerstörung, sondern Reinigung in der Richtung des Freilegens der metaphysischen Grundstellungen” (Gesamtausgabe, LXV., 221.); „Die »Destruktion« ist nicht »destruktiv« im Sinne der Zerstörung um der Zerstörung willen, sie ist »Freilegung« des Anfangs, um ihm seine erste Anfänglichkeit in der unausgeschöpften Fülle und der noch kaum erfahrenen Befremdung zurückzugeben” (Gesamtausgabe, LXVI., 66.). A számos hely közül lásd még pl. *Gesamtausgabe*, IX., 3. sk., 34., 417.

¹² HEIDEGGER, *Sein und Zeit*, 23.

¹³ Martin HEIDEGGER, *Die Grundprobleme der Phänomenologie* = Uő., *Gesamtausgabe*, XXIV., 31.

lémaállománynak és fogalomkészletnek az eredeti emberi tapasztalatokra való visszavezetés révén – a létkérdés mint alapkérdés vezérfonalán – történő „fellazítása”, „visszanyerése”, a filozófiának – és pedig mind a filozófia történetének, mind voltaképpen tárgyának – alkotó újraelsajátítása.

A létkérdés ezen első – fundamentálonológiai – kidolgozása s így maga a fő mű, a *Lét és idő* azonban befejezetlen maradt. Mind a létkérdés kidolgozása, mind komplementer ellenpárja, az ontológiatörténet destrukciója – mindkettő pregnáns értelemben vett „konstrukció” nélkül maradt. Mind a felépítés, mind a leépítés töredékesen valósult meg (hangsúly és beállítás kérdése persze, hogy úgy is fogalmazhatunk: mindkettő töredékesen ugyan, de megvalósult; a töredékes megvalósulás pedig nem tanulság nélküli). A vázolt tervezet két részből, részenként pedig három-három szakaszból állt, a megjelent mű viszont az első rész első két szakaszát tartalmazza. Ha egy pillantást vetünk a létkérdés kidolgozásának tervére, kitűnik, hogy valamilyen értelemben az első rész harmadik szakaszának kellett volna a létkérdésre választ adnia, hogy azután átadja a helyet a második részként vázolt ontológiatörténeti destrukciónak.¹⁴ Ez a döntő szakasz azonban nem jelent meg. Majd két évtized távlatából Heidegger a félbeszakadás okairól azt mondta, hogy a vonatkozó szakaszban egy, az egészről illető fordulatnak kellett volna bekövetkeznie. A kérdéses „szakasz azért nem jelent meg, mivel a gondolkodás e fordulat megfelelő mondásában kudarcot vallott, s így a metafizika nyelvének segítségével nem boldogult.”¹⁵ Itt persze kézenfekvő az egész *Lét és időt* végigkísérő „nyelvínségre” gondolnunk. Hogy a létező létének kifejezéséhez – amint a *Bevezetésben* hangzott – nem pusztán a szavak, hanem mindekelőtt a „grammatika” hiányzik:¹⁶ ez a nehézség egy adott ponton túl, úgy tűnik, leküzdhetetlennek bizonyult. Európai nyelveink, a filozófia mint metafizika nyelve – érzékeltte egyre inkább Heidegger – a „létezők” testére szabott. A tanulság pedig az, hogy a léthez nem lehet a megalapozó-megjelenítő, döntően az újkorra jellemző gondolkodás – a metafizika – vezérfonalán eljutni, mivel e gondolkodás a létet eltárgyasítja, máris létezővé teszi, holott lét és létező nagyon is különbözik egymástól.

Az, hogy a létkérdés kidolgozásának a *Lét és időben* választott útja végigjárhatatlan útnak, zsákutcának bizonyult – ez a gondolkodói tapasztalat vezeti el Heideggert második korszakához. Ez utóbbiban tűnik fel s nyer határozottabb kontúrokat a metafizikának mint a lét történetének jellegzetesen heideggeri fogalma – ama lét történetének, melyet a létfelejtés jellemez, s melyben magával a léttel „nincs semmi”.¹⁷ Az ontológiatörténet destrukciója elnevezést viselő fiatalkori tervezet, mely a létkérdés fundamentálonológiai kidolgozásának tervével kapcsolódott össze, az utóbbival

¹⁴ Ez utóbbi, ha nem is az itt vázolt keretek között, de mégis részben publikálásra, részben egyetemi előadáson kifejtésre került. A Kant-elemzést az 1929-es *Kant und das Problem der Metaphysik* című könyv tartalmazza (további fontos elemzések találhatók a *Gesamtausgabe* 21., 24., 25., 31. kötetében). Descartes-ra és a középkori ontológiára vonatkozóan az összkiadás 24. kötetére (továbbá a 17. és 23. kötetre), az antik filozófiára és Arisztotelészre vonatkozóan a 21., 24., 31. (a később publikáltak közül pedig a 18–22.) kötetre utalunk.

¹⁵ Martin HEIDEGGER, *Brief über den Humanismus* = Uő., *Gesamtausgabe*, IX., 328.

¹⁶ HEIDEGGER, *Sein und Zeit*, 39.

¹⁷ Vö. Martin HEIDEGGER, *Nietzsche*, II., Neske, Pfullingen, 1961, 350.

együtt második gondolkodói korszakából eltűnik – s vele együtt a „destrukció” kifejezés is –, ám az általa fémjelzett törekvés a *metafizika meghaladásának* a második korszakra jellemző új törekvésében folytatódik és él tovább. A metafizika mértékadó gondolkodóival való kritikai szembenézése során Heidegger számára a harmincas években úgy tűnik fel, hogy a létre vonatkozó kérdés, ahogy azt a hagyományos metafizika felteszi, közelebbi szemügyre vételkor alapjában véve a létezőre vonatkozó kérdést jelenti, holott a *Lét és idő* kérdésfeltevése szerint a létre vonatkozó kérdésről volna szó.¹⁸ Így Heidegger a létfelejtésnek a metafizikával szemben már a fő mű korszakában megfogalmazott szemrehányását új, radikális formában ismétli meg. Magát a metafizikát – ama gondolkodást, mely a létre való kérdezéskor ez utóbbit már létezővé is tette –,¹⁹ ezt a gondolkodást kell meghaladni. A metafizika, hangzik a harmincas évek Nietzsche-előadásain, „elismeri ugyan, hogy nincs létező lét nélkül. Ám alighogy kimondja ezt, máris a létet újfent valamely létezőbe helyezi, legyen az akár a legfelsőbb okként elgondolt legmagasabb létező, akár a [...] szubjektum értelmében vett kitüntetett létező, mint minden objektivitás lehetőségének feltétele, akár [...] a feltétlen szubjektivitás értelmében felfogott abszolútum”.²⁰ A létezőknek egy legfelsőbb létezőre való visszavezetése épp azt jelenti, hogy a létezők körén belül maradunk, s hogy a metafizika elfeledte a lét kérdését. A metafizika minden megalapozása, írja Gianni Vattimo, egy olyan létezőt keres, amelyre a többi alapozhatja, s közben nem veszi észre, hogy ezzel az első vagy végső létezővel kapcsolatban is újra feltevődik a lét problémája.²¹ A metafizika tehát felveti ugyan a lét problémáját, ám válaszkísérletei során pillantása Heidegger nézőpontjából észrevétlenül a létezőre siklik át, s ezáltal szem elől téveszti a létet – úgyszólván a feltett kérdés *melé* válaszol, s a létet ilyenformán mintegy csak „súrolja”.²² „A lét maga a metafizikában elgondolatlan marad – írja Heidegger –, mert a metafizika a létezőt mint olyat gondolja”;²³ „a metafizika nem bocsátkozik bele magába a létbe, mivel a létet már elgondolta, nevezetesen mint létezőt”.²⁴

„A metafizika meghaladása” csupán új megnevezése annak a törekvésnek, melynek a *Lét és időben* „az ontológiatörténet destrukciója” volt a neve. A metafizika meghaladására, melynek előkészítése felé Heidegger visszapillantó tekintete számára már a *Lét és idő* is útban volt²⁵ – hiszen (amint az egy helyen elhangzik) „az, hogy a lét kezdetben különböző módokon jelenlétként küldi meg magát, egyre jobban elfedődik”, a „destrukció” pedig „csupán ezen elfedések lebontását jelenti”²⁶ – a metafizika meg-

¹⁸ Lásd Martin HEIDEGGER, *Einführung in die Metaphysik* = Uő., *Gesamtausgabe*, XL., 21.

¹⁹ Vö. HEIDEGGER, *Nietzsche*, II., 347. skk.

²⁰ Uő., 347. Lásd még pl. Martin HEIDEGGER, *Vier Seminare* = Uő., *Gesamtausgabe*, XV., 344.

²¹ Gianni VATTIMO, *Introduzione a Heidegger*, Laterza, Bari, 1980, 78.

²² Vö. HEIDEGGER, *Nietzsche*, II., 350.

²³ Uő.

²⁴ Uő.

²⁵ „Das in »Sein und Zeit« (1927) versuchte Denken macht sich auf den Weg, die [...] Überwindung der Metaphysik vorzubereiten.” *Gesamtausgabe*, IX., 368.

²⁶ „[D]ie anfängliche Schickung von Sein als Anwesenheit auf verschiedene Weise mehr und mehr verdeckt wird. Nur der Abbau dieser Verdeckungen – dies meint die »Destruktion«”. Martin HEIDEGGER, *Zur Sache des Denkens* = Uő., *Gesamtausgabe*, XIV., 13.

haladására azért van tehát szükség, mert „a metafizika magát a létet nyelvileg nem juttatja kifejezésre”.²⁷ Ha a metafizika a létet nem gondolja el, akkor a metafizika meghaladására éppen a létkérdés szempontjából – mindenekelőtt és csakis abból – van szükség.²⁸

2. Metafizika és a létkérdés tehát Heidegger nézőpontjából radikálisan külön irányba tartanak, a metafizika olyan valamit, mint a létkérdés, érzékelni sem igen képes. Derrida számára viszont a létkérdés maga sem mentes a metafizikától – sőt *metafizika a javából*. Ha Heidegger számára a destrukció a konstrukciót szolgálja, ha az ontológiatörténet destrukciója a – létkérdést középpontba állító – (fundamentál)ontológia felépítésének törekvésével egészül ki, csak annak hátterében, reá vonatkoztatva nyeri el értelmét, második korszakában pedig a metafizika meghaladása hasonló célt szolgál – sőt már maga a metafizika megjelölés is csak a létkérdés felől nyeri el a maga sajátos (sajátosan negatív) értelmét, nevezetesen akként a gondolkodásként, amely a létet már mindig is a létezőbe helyezte –, akkor Derrida már a heideggeri vállalkozás kiindulópontját véli metafizikában elmarasztalhatni. Ez annyiban nem jogosulatlan, amennyiben – egyfelől – Heideggernek a létkérdésre kidolgozott mindenkori válaszkísérletei – azok sajátos értelemben vett kudarcai, „zsákutcái” (*Holzwege*) – egy ilyen következtetést nagyon is sugallhatnak. Másfelől – ami ennek előfeltevése és amint maga Heidegger is visszapiillantva megfogalmazza – kérdésfeltevése keletkezésének, kiindulópontjának „hermeneutikai szituációja” nagyon is sugallhatta a létfogalom egységes, egyértelmű jelentésének értelmében való megfogalmazódását.

A lét problémájával az ifjú Heidegger először Franz Brentano *Von der mannigfachen Bedeutung des Seienden nach Aristoteles* című 1862-es disszertációjában találkozott, melyet Conrad Gröber konstanzi lelkész, az ottani konviktus rektora, később freiburgi érsek adott 1907-ben az akkor 18 éves ifjú kezébe. Brentano írásának a címlapján a következő Arisztotelész-idézet szerepelt: „A létező (léteire tekintettel) többféle módon nyilvánul meg.”²⁹ Ezek a módok, illetve a létező többféle jelentései a következők: a lét mint tulajdonság vagy akcidenz, az igaz-lét, a lét mint lehetőség és valóság (dünamisz és energeia), valamint a kategóriák sémája szerinti lét (a kategoriális lét). Arisztotelész maga nem használja ugyan a metafizika kifejezést, de ilyen címen áthagyományozott művében több helyen beszél egy olyan tudományról (az ún. „első filozófiáról”), melynek tárgya a lét mint lét és annak legáltalánosabb meghatározásai; s az Arisztotelészre épülő, elsősorban skolasztikus hagyományban is eleven maradt a lét ilyen értelemben felfogott objektív tudományának, éppenséggel a metafizikának – későbbi elnevezéssel az ontológiának vagy általános metafizikának – az eszméje. A filozófiában első lépéseit tevő ifjú számára adott volt tehát a kérdés: ha a lét Arisztote-

²⁷ Gesamtausgabe, IX., 369.

²⁸ Lásd bővebben FEHÉR M. ISTVÁN, *Martin Heidegger. Egy XX. századi gondolkodó életútja*, Göncöl, Budapest, 1992, 270. skk.

²⁹ Vö. Martin HEIDEGGER, *Unterwegs zur Sprache*, Neske, Pfullingen, 1959, 92.; Uő., *Frühe Schriften* = Uő., *Gesamtausgabe*, I., 56.; William J. RICHARDSON, *Heidegger. Through Phenomenology to Thought*, bev. Martin HEIDEGGER, Nijhoff, The Hague, 1974³, XI.

lésznél többféle értelemben szerepel, akkor mi a lét egységes, többszörös jelentését átfogó egyszerű meghatározása; mit jelent akkor a lét, „melyik a vezető alapjelentés?”³⁰

A létfogalom egységes, egyértelmű jelentésének a leírt módon való megfogalmazódása Derrida felől szemlélve mármint az „értelem”, a „jelentés” időtlenségének avagy időtlen önzonosságának – ilyenformán viszont az állandó jelenlét metafizikájának – feltevésén nyugszik. Az egyik legfontosabb derridai szöveghely így hangzik: „Az értelem fogalmát az itt felmutatott meghatározások egész rendszere irányítja; minden alkalommal, amikor valamiféle *értelemre* vonatkozó kérdés tevődik fel, nem tevődhet fel másképp, mint a metafizika körülzárt területén belül. Ilyenformán hiábavaló volna [...] a jelentésre mint olyanra (az időnek vagy bármi másnak a jelentésére) vonatkozó kérdést eloldani a metafizikától avagy a »vulgárisnak« nevezett fogalmak rendszerétől. Ez nem kevésbé vonatkoznék a *lét* olyasfajta kérdésére is, amely úgy van meghatározva, miként az a *Lét és idő* elején történik, mint a *lét értelmére* vonatkozó kérdés”.³¹ Az értelemre vonatkozó kérdés Derrida általi ezen kezelése, pregnáns értelemben vett „dekonstrukciója” (s egyúttal a metafizika köréhez való rendelése), bárhog foglalkunk is egyébiránt állást vele kapcsolatban, mindenképpen érthetővé teszi a derridai gondolkodás sajátos jellegét: jelentő és jelentett szakadatlan egymásra utalását, villódzását, azt, hogy ez a gondolkodás saját értelemképző folyamatát minduntalan megszakítja. Derrida nem állítja, hogy a metafizikától (s annak nyelvétől) meg lehetne szabadulni; a dekonstrukció így a metafizika nyelvét beszéli s annak fogalmiságában mozog, miközben egyúttal dekonstruálja is azt. És fordítva: a metafizika fogalmiságát dekonstruálja, miközben annak körében mozog s felhasználja. A jelentésképzés, jelentésképződés állandó felbontása, megszakítása úgyszólván „logikailag” levezethető abból az imént idézett tételből, mely szerint az értelemre, a jelentésre vonatkozó kérdés (mint valami identikusra, időtlenre, időtlenül azonosra vonatkozó kérdés) maga is metafizikai kérdés – a metafizika világlátását, a létet mint meglétet, állandó jelenlétet előfeltételező kérdés. Egy ilyen tételt alapul vevő filozófia értelemszerűen nem kristályosodhat ki, nem csapódhat le semmiféle „pozitív” tanban vagy eredményben. Már a választott kifejezések is tükrözhetik ezt. Ami kikristályosodik, lecsapódik, az megrögzül, megmerevedik, valamilyen formát ölt: a formálódás, alakulás végső fokon kialakuláshoz vezet; benne megállapodik, azaz megáll, álló helyzetbe kerül, mintegy (be)végződik. Ám az értelemalakulás – a derridai dekonstrukció nézőpontja felől szemlélve – folyamatos, szünet nélküli, az alakulás sohasem vezethet ki-alakuláshoz. Úgy is mondhatnánk: a dekonstrukciónak nincs végpontja.

Hogy a metafizika – a metafizika világlátása – a lét mint meglét, a lét mint állandó jelenlét körül szerveződik és összpontosul, az persze épp Heidegger egyik középponti tétele volt. Heideggertől Derrida mármint átveszi a metafizikának a létre mint állandó jelenletre vonatkozó felfogását, s azt igyekszik megmutatni, hogy magában a heideggeri alapkérdésben (a létre, illetve a lét egységes értelmére, jelentésére irányuló kérdésben) már implicate benne rejlik egy állandó jelenlét felé való előrenyúlás. Más szóval,

³⁰ Vö. Martin HEIDEGGER, *Zur Sache des Denkens* = Uő., *Gesamtausgabe*, XIV., 93.; RICHARDSON, *I. m.*, XI.

³¹ Jacques DERRIDA, *Marges de la philosophie*, Minuit, Paris, 1972, 58. sk.

ha Heidegger elmarasztalja a metafizikát, mivel az a létet az állandó jelenlét horizontjában érti, akkor Derrida úgy véli, az állandó jelenlét fogalma nem pusztán „a lét = állandó jelenlét” állításban vagy válaszban, hanem magában az ezt a választ vagy állítást megelőző s egyúttal lehetővé tevő kérdésben („Mi a lét?”, „Mi a lét jelentése”) ott lappang (s ebben az esetben édes mindegy, milyen válasz érkezik a „Mi a lét?” kérdésre, „állandó jelenlét” vagy valami más). Ha úgy tetszik, Derrida felől szemlélve nem csak a válasz „fertőzött” metafizikával (mintegy a metafizika „vírusával”), de maga a kérdés is. Ezzel Derrida ilyenformán magát a létkérdést is dekonstruálja – ebben a tekintetben hasonlóan járva el azokhoz a posztheideggeriánus gondolkodókhoz, akik (mint például Gadamer) Heideggerhez kapcsolódnak, ám a létkérdéssel nemigen tudnak mit kezdeni, sőt hozzájuk képest még egyfajta – a kifejezést óvatosan használva – „szisztematikus” magyarázatkísérletre is törekszik. Mivel a lét jelentésére, értelmére irányuló kérdés a lét logoszát veszi célba, így a metafizika – az „állandó jelenlét” metafizikája – Derrida perspektívája felől szemlélve egyúttal logocentrizmus is.³²

Ha Heidegger gondolkodásában szerves átnövésről beszélhetünk, melynek során az ontológiatörténet destrukciójának fiatalkori tervezete a metafizika meghaladásának második gondolkodói korszakára jellemző törekvésébe fordul át, mégsem hagyható figyelmen kívül, hogy az utóbbi éppen a második korszakban tűnik fel, melynek ilyenformán előfeltevése az első korszak gondolkodása. Derrida mármint a második korszak Heideggere felől bírálja az első korszak Heideggerét. Ám mivel az előbbi nincs az utóbbi nélkül, így Derrida bírálata mindenképpen heideggeri belátásokon élösködik. A lét egységes értelmére vonatkozó – első korszakbeli – kérdés megfogalmazódása s bizonyos mértékű kidolgozása nélkül nem jöhet létre az a nemleges belátás, mely szerint ilyen egységes jelentés nincs – nem jöhet létre a metafizika meghaladásának törekvése sem, melyhez Derrida pedig deklaráltan kapcsolódni szeretne. Persze, mint utaltunk rá, Derrida forrásai közül Heidegger csak egy, noha egyike a legfontosabbaknak. A dekonstrukció fogalma ugyan alighanem mindenekelőtt heideggeri eredetű,³³ ám ami a metafizika meghaladásának törekvését illeti – mint

³² Lásd ehhez pl.: „A logocentrizmus tehát ugyanabba az irányba mutat, mint a létező létének jelenlétként való meghatározása. Amilyen mértékben az effajta logocentrizmus nem teljességgel idegen Heidegger gondolkodásától, talán e gondolkodást belül tartja még az ontoteológia ezen korszakának határai, a jelenlét e filozófiájának keretei, vagyis magának a filozófiának a keretei között.” Jacques DERRIDA, *De la grammatologie*, Minuit, Paris, 1967, 23. sk.

³³ Hogy a dekonstrukció kifejezést Heideggerhez kapcsolódva alkotta meg, és a destrukció heideggeri fogalmát akarta ezzel saját céljaira felhasználni, arra Derrida maga is hivatkozik, lásd Jacques DERRIDA, *Lettre à un ami japonais* = Uő., *Psyché. Invention de l'autre*, Galilée, Paris, 1987, 387. sk. Jean Grondin úgy véli, a dekonstrukció kifejezés Derrida általi választásában szerepe lehetett Heidegger *Zur Seinsfrage* című írása fordításának is, melyben a fordító Gérard Granel, a heideggeri *Destruktion deconstruction*nal fordította franciára, ebben a heideggeri írásban pedig a *Lét és időben megfogalmazott destrukció* „felületes félreértéséről” esik szó, mely Heidegger szerint nem egyéb, mint ’leépítés’ (*Abbau*); lásd *Gesamtausgabe*, IX., 417.; Jean GRONDIN, *La rencontre de la déconstruction et de l'herméneutique* = *Philosopher en français*, szerk. Jean-François MATTÉI, PUF, Paris, 2001, 235–246. Heideggernek, illetve a destrukció heideggeri fogalmának gondolkodására tett hatásáról lásd még pl. Jacques DERRIDA, *L'écriture et la différence*, Seuil, Paris, 1967, 425.; Uő., *Positions*, Minuit, Paris, 1972, 18. Másutt Heidegger gondolkodását „megkerülhetetlennek” nevezte (Uő., *Marges de la philosophie*, 22.). Ugyanezen a helyen Derrida utal rá, hogy annak a múltnak a fogalmát, „mely soha sem volt jelen”, Lévinastól veszi át,

amivel a dekonstrukció szorosan összekapcsolódik –, itt Heidegger csak egy az ihletők közül, s vélhetően nem is a legfontosabb; mellette és rajta kívül mértékadó szerepet játszik Freud és Nietzsche, továbbá egy szemiotikailag színezett strukturalizmus. Az utóbbiak hatásának domináns volta eredményezheti azt, hogy a metafizika meghaladásának törekvése Derridánál kiterjed arra – úgyszólván magával rántja azt –, aminek Heideggernél még a szolgálatában állott, ami mindenekelőtt életre hívta – magára a létre vonatkozó kérdésre.

Heideggernél a létkérdés kidolgozása hívta életre előbb a destrukciónak, majd a metafizika meghaladásának a programját; Derridánál a dekonstrukciót vált destrukció és a metafizika meghaladásának törekvése – nem függetlenül a Freud- és Nietzsche-hatástól – eloldódik, függetlenedik a létkérdéstől, az utóbbit magát is metafizikagyanú alá helyezi és dekonstruálja. A történetiség, ezen belül is a jövőre irányultság, illetve a jövő dimenziójának kitüntetettsége Heidegger egész gondolkodói útjának, mindkét gondolkodói korszakának, másképp és másképp jelenlevő, ám meghatározó, jellegzetes vonása. A metafizika meghaladásának telosza, *terminus a quo*, mely a második korszak Heideggerénél egyebek mellett például az „Ereignis fogalmának megjelenésében vagy – már a megnevezés, a szójelentés szintjén is – a „lét eszkatológiájának” fogalmában lokalizálható,³⁴ Derrida dekonstrukciós vállalkozásából kihullani látszik. A dekonstrukció által végzett szüntelen leépítés, úgy tűnik, önmaga céljává válik. Nem szabadulunk a benyomástól: a destrukciónak a létkérdés kidolgozására, hozzáférhetővé tételére vonatkoztatott, annak szolgálatában álló heideggeri eljárása Derrida kezében bizonyos fokig a dekonstrukció öncélú játékává válik.

Ugyanakkor az is megkérdőjelezhető, hogy a fentebbi Derrida-idézet középponti állítása, amely szerint „hiábavaló volna [...] a jelentésre mint olyanra (az időnek vagy bármi másnak a jelentésére) vonatkozó kérdést eloldani a metafizikától”, Heideggerhez képest valamiféle újdonságot jelentene, olyat, aminek Heidegger ne lett volna tudatában. Épp ellenkezőleg: a késői Heidegger – ha úgy tetszik – „dekonstruálja”, azaz – amit ez számára jelent – kontextusba helyezi, azaz historizálja a jelentésre, mint időtlen lényegre vonatkozó (platonikus) kérdést (s ezzel újfent okát adja, miért nem lehet a létre vonatkozó kérdésre egyszer s mindenkorra érvényes választ adni).

„Amikor a nyelvre, tudniillik a nyelv lényegére vonatkozó kérdést fölteszük – hangzik Heidegger ide vonatkoztatható egyik döntő megfontolása –, akkor a nyelv már megszólított minket. Ha a lényegre, tudniillik a nyelv lényegére akarunk kérdezni, akkor ugyanis az, amit a lényeg jelent, már megszólított bennünket.”³⁵ Ha azt

s érdemes megjegyeznünk, hogy e fogalom, a „transzcendentális múlt” jelentésében, már Schelling számára ismert volt (vö. Friedrich W. J. SCHELLING, *Münchener Vorlesungen zur Geschichte der neueren Philosophie* = Uő. *sämtliche Werke*, X., szerk. K. F. A. SCHELLING, Stuttgart–Augsburg, 1856–1861, 93.), s lényegét tekintve megtalálható Sartre-nál (Jean-Paul SARTRE, *L'être et le néant. Essai d'ontologie phénoménologique*, javított kiadás, szerk. Arlette ELKAÏM-SARTRE, Gallimard, Paris, 1998, 174. sk., 541. sk. (vö. Uő., *A lét és a semmi. Egy fenomenológiai ontológia vázlata*, ford. SEREGI Tamás, L'Harmattan – Szegedi Tudományegyetem Filozófia Tanszék, Budapest, 2006, 187. sk., 586.))

³⁴ Lásd Martin HEIDEGGER, *Der Spruch des Anaximander* = Uő., *Gesamtausgabe*, V., 327.

³⁵ HEIDEGGER, *Unterwegs zur Sprache*, 175. A mű címét („Útban a nyelvhez”) szigorú értelemben kell venni. Mivel mindig nyelviileg létezőnk, a nyelvben élünk, ezért nem tudjuk sohasem önmagunktól eltávo-

kérdezzük, mi a nyelv – így világíthatjuk meg röviden Heidegger szavait –, akkor közelebbi szemügyre vételkor azt kérdezzük, mi a nyelv lényege. Ám akkor már mindig is tudjuk – föltéve, hogy a kérdést értjük –, mit jelent a *lényeg*. A *lényeg* szó, illetve az annak jelentése által képviselt nyelvi univerzumot már értjük – már értenünk kell –, amikor megfogalmazzuk a nyelvre, a nyelv mibenlétére, a nyelv lényegére vonatkozó kérdést – így módon már mindig is ezen univerzumon belül mozgunk. A *lényeg* szó azonban, továbbá a „Mi az x lényege?” (éspedig értelemszerűen: „időtlen, önmagával azonos lényege”) típusú kérdés – így szeretném most jelen szemszögből a mondottakat tovább értelmezni – a platonizmusból, az európai filozófiát uraló metafizikából származik. A „Mi az x lényege?” tipikusan metafizikai kérdés, és a metafizikával együtt destrukcióra vagy dekonstrukcióra szorul. Ám míg a heideggeri destrukció történeti, addig a derridai dekonstrukció történetietlen. „[A]z, amit a lényeg jelent, már megszólított bennünket” – írja Heidegger, s ez értelemszerűen annyit jelent: megszólított bennünket *történetileg*. A megszólítás, megszólítotttság eseményszerű, történeti, avagy egyenesen történetet konstituáló. A lényeg szónak ilyenformán nincs semmilyen időtlen, történetfeletti jelentése, vagy ha úgy tetszik: a történetfeletti időtlen jelentés maga is történetileg keletkezett, fogalma a Platónból kiinduló nyugati metafizika kelléktárába tartozik. A metafizika azonban Heidegger felől szemlélve a lét *történetének* része, s ugyanakkor e történetnek (csupán) *része*. Még akkor is, ha máig csupán e része ismert, s valamely más, új kezdetnek – melyre a második korszak Heideggerének gondolati erőfeszítései irányulnak – még a körvonalai sem igen bontakoznak ki. A történetiség dimenziójának kitüntetettsége, mely – amint arról fentebb szó esett – a heideggeri gondolkodásnak elejétől a végéig döntő jellemzője, Derridában nem látszik visszhangra találni (egyébként is alighanem el lehet mondani: amit a francia gondolkodás és fenomenológia a németből általában véve a legkevésbé hajlik átvenni, az úgy tűnik, nem is annyira a metafizika, mint inkább a történetiség és a *Geisteswissenschaften* hozzá kapcsolódó problémája). Hogy a dekonstrukció esetleg olyan valami, mint „korszak” is lehetne, az Derridában is felmerült, ám ebben a tekintetben feltűnően szkeptikusan nyilatkozott. Hogy egy ilyen gondolat – amint szó szerint fogalmazott – „ne peut jamais donner lieu à quelque assurance”, az persze készséggel és minden további nélkül elismerhető: de hát mind Heidegger gondolkodásában, mind a sajátjában hol vannak azok a pontok – s vannak-e egyáltalán ilyenek –, melyek tekintetében bármiféle bizonyosságról–biztonságról–biztosítékról („assurance”) valaha is lehetne beszélni?³⁶ Vajon nem áll-e szemben a dekonstrukció „legbensőbb lényegével” (hogy ezt a Derrida számára anatómiának hangzó kihívó fogalmazásmódot válasszam) bizonyosságok–biztosítékok követelése?

Az időtlen lényegeket, illetve a szójelentések időtlen, önazonos lényegei köré összpontosuló szemléletmódot a *jelentés platonizmusának* lehet nevezni, s ez a kifejezés – kritikai beállításban – ténylegesen meg is jelenik Heideggernél; s az sem jelentőség híján

lítani, önmagunkkal szembeállítani és így módon tárgyasítva tudományos vizsgálódás témájává tenni; mindig csak útban vagyunk felé; *hozzá* – mint tudományos vizsgálódás tárgyához – sohasem jutunk el, illetőleg már mindig is eljutunk, amennyiben „szavára hallgatva” a nyelvet megfelelőképpen használjuk.

³⁶ Lásd DERRIDA, *Lettre à un ami japonais*, 391. sk.

való, hogy a kifejezés épp korai korszakában, a sajátlagosan első hermeneutikai előadáson, az 1923 nyarán a fakticitás hermeneutikájáról tartott nevezetes kurzuson bukkan föl.³⁷ Ha mindezt figyelembe vesszük, akkor elmondhatjuk: a nyelvnek vagy bármi másnak nincs lényege, pontosabban lényege egyszer csak *lett*, éspedig akkor *lett* (keletkezett), amikor a *lényeg* szó – a maga specifikusan metafizikai jelentésében – „megszólított bennünket”. Más szóval az „x” dolog *lényegére* vonatkozó kérdés feltételei csak a metafizika korszakának uralomra jutásával álltak elő. Jellegzetes, hogy a „Wesen der Sprache” kifejezést Heidegger már évtizedekkel korábban, a *Lét és időben* is idézőjelek között, ironikus-distanciáltan használja.³⁸ A következtetés, amely ebből levonható, abban áll, hogy az időtlen lényeg fogalmát nem Derridának kell csupán most utólag (mintegy Heideggert korrigálva, helyesbítve, radikalizálva) dekonstruálnia: megtette ezt már a maga módján – s egyszersmind oly módon, mely nincs bizonyos meggyőző erő híján – Heidegger maga. A „mi az x?” jellegű kontextustalanított örök kérdéseket, mint amelyek mint tipikusan filozófiai kérdések valaminek az örök időtlen lényegére (jelentésére) vonatkoznak, Heidegger hermeneutikai-destruktív kezelésmódja már kellőképpen megrendítette.

A létkérdés hozzáférhetővé tételének, kidolgozásának egymást követő heroikus kísérletei, egyre újabb és újabb nekifutások és az ezek során fölvázolt mélyenszántó, nagyszabású tervezetek – Heidegger gondolkodói útjának efféle összegzése bizonyos értelemben aligha volna félrevezető vagy jogosulatlan. „Végleges, végérvényes választ vagy utat hiába keresnénk – fogalmaztam korábbi Heidegger-monográfiám bevezetésében –, illet Heidegger nem pusztán nem nyújtott, hanem ennek a kidolgozását egészen korai időponttól kezdve elvileg lehetetlennek tartotta”, és – tehető most hozzá – egész gondolkodói útját figyelembe véve egy ilyen elvárás meglehetősen fonáknak vagy implauzibilisnek mutatkoznék is. „Saját gondolkodását is inkább gondolati útnak szerette tekinteni – az egyes műveket pedig állomásoknak, útjelzőknek – anélkül, hogy az utak valahol végérvényesen lezárulnának.”³⁹ A létkérdés megfogalmazásának, megközelítésének útjairól van szó; „Utak, nem művek”, amint azt összkiadás

³⁷ Vö. *Gesamtausgabe*, LXIII., 11. Heidegger így magyarázza itt a „Platonismus der Bedeutung” kifejezést: „ein Wort, Wortgefüge meint etwas, »hat eine Bedeutung«, s vélhetően Husserlre gondol.

³⁸ HEIDEGGER, *Sein und Zeit*, 163. (LI 308.), hasonlóképpen *Gesamtausgabe*, XX., 364. Ugyanabba az irányba mutat, mint az iménti idézet, s ebből a szempontból megvilágító lehet a késői Heideggernek a *Was ist das – die Philosophie?* című írásában adott magyarázata. A „was ist das ...?” típusú kérdést fejti ki Heidegger, görögül így hangzik: *ti esztin*. Ez a kérdés kértelmű, azaz többféle módon kérdezhetjük. Azt kérdezhetjük például: „mi az ott a távolban?”. S a válasz erre így hangozhat: „egy fa”. „A válasz abban áll, hogy egy dolognak, amit pontosan nem ismerünk fel, megadjuk a nevét.” Ám tovább is kérdezhetünk, imígyen: „mi az, amit »fának« nevezünk?” Mármint „az így feltett kérdéssel közelebb jutunk már a görög *ti esztin*hez. A kérdésnek az a formája ez, amelyet Szókratész, Platón és Arisztotelész dolgozott ki. Azt kérdezik például: Mi a szép? Mi a megismerés? Mi a természet? Mi a mozgás?” *Gesamtausgabe*, XI., 11. Innen szemlélve, a nyelvre vonatkoztatott kérdés *ti esztin* kérdés, hiszen nehéz olyan kontextust elképzelni, melyben arra a kérdésre: „mi az ott a távolban?”, értelmesen válaszolhatnánk úgy: „egy nyelv”. Ez azt a tézist erősíti, hogy a nyelvre vonatkozó kérdés *eo ipso* (az írott nyelv tapasztalata alapján) az írott nyelvre vonatkozó kérdés, hogy a nyelvnek ebben az értelemben vett fogalma az írásbeliség alapján jön létre, s hogy korántsem véletlen, hogy a görögöknek nem volt a nyelvre szavuk. Szóbeli kultúrákban, ahol a szó a dolog része, nem fogalmazódhat meg a nyelvre vonatkozó kérdés.

³⁹ FEHÉR, *Martin Heidegger*, 12. sk.

mottója sugallja. Derrida mármost – a metafizika meghaladásának optikájához kapcsolódva – magát a kérdést, magát a törekvést is metafizikai gyanú alá helyezi. Ám a heideggeri végeredmény és a derridai kiindulópont nem is esik olyan távol egymástól. Hogy a létkérdésre, a lét értelmére vonatkozó kérdésre nem lehet időtlen, végérvényes választ adni – ez a belátás nagyon is adódik a heideggeri gondolati út *tanulmányaként*, a gondolati nekifutásokból fakadó *következményként*, ám e belátásnak a megszületése aligha lett volna lehetséges anélkül, hogy magát a kérdést föltegyük s kidolgozásának útján – különféle potenciális útjain – elinduljunk. A kérdés feltétele nélkül nincs semmiféle válasz – így nemleges sem. Derrida szemrehányásában van tehát ugyan valami jogos, de érzésem szerint – minden dekonstrukciós villódzás és az e műveletben rejlő egyfajta tagadhatatlan paradox következetesség ellenére – valami pedáns, élösködő és meddő is. Nem szabadulunk a benyomástól, hogy bizonyos mértékig a későn jövők bölcsességéből táplálkozó lemondó (mármint a kérdés heroikus nagyságáról lemondó) triumfálás esete forog fenn.⁴⁰

⁴⁰ „A lét értelme”, idéztem Heidegger-monográfiámban Eugenio Mazzarellát, „az értelem léte”; a létkérdés ezen a ponton nem tud továbbmenni, mivel az értelemre vonatkozó reflexió egyszerűen az értelemnélküliség falába ütközik: Eugenio MAZZARELLA, *La Seinsfrage come Kehre e come Denkweg* = Martin HEIDEGGER, *Tempo ed essere*, Guida, Napoli, 1980, 76.; lásd még pl. Thomas SHEEHAN, *Heidegger, Aristotle, Phenomenology*, Philosophy Today, Summer 1975, 90.; vö. FEHÉR M., *Martin Heidegger*, 200. A heideggeri fő műnek, illetve a létkérdés első korszakbeli kidolgozásának befejezetlenségére e monográfia két fejezetén kívül (lásd Uo., 196–210., 266–281.) más írásaimban is kitértem, illetve visszatértem (lásd pl. FEHÉR M. István, *Heidegger útja a Lét és időig* = Martin HEIDEGGER, *Lét és idő*, Gondolat, Budapest, 1989, 49. skk.; 79. skk.; valamint Uő., *Die Unabgeschlossenheit von „Sein und Zeit”* – erläutert am Ansatz der existenzialen Analytik in „Sein und Zeit” und in den „Prolegomena” sowie an der Entstehung des hermeneutischen Gedankenkreises in den frühen Freiburger Vorlesungen, Concordia. Internationale Zeitschrift für Philosophie 1989, 15–31.); a különböző perspektívákból és elemzési nézőpontokból mindenkor kimutatott nehézségek pedig nem csupán a heideggeri alaptörekvés végpontjának elérhetőségét, pontosabban elérhetetlenségét (éppenséggel „befejezetlenségét”, elvi befejezetlenségét s annak lehetséges „okait”) próbálták magyarázni, de éppannyira – és pregnáns értelemben – vonatkoztathatók kiindulópontjára, kiindulópontjának nehézségeire (lásd ehhez elsősorban Uő., *Martin Heidegger*, 204.; Uő., *Heidegger útja a Lét és időig*, 50.). Egy olyan értelmezési lehetőségre is utaltam, mely szerint a *Seinsfrage* – specifikus értelemben – egyszerűen nem *tehető fel*, vagy ha ez mégis megtörténik – mint ahogy meg is történik –, ennek „ára” a megválaszolhatatlanság, lezárhatatlanság lesz; ez az elemzési szempont pedig bizonyos értelemben a Derridához hasonló (lásd Uő., *Die Unabgeschlossenheit von „Sein und Zeit”*, 19., 29.). Mindebből azonban nem a Heideggerrel szembeni triumfálás következett, hanem inkább az az általános – nem csupán a heideggeri filozófiára, hanem a filozófia mint olyan természetére vonatkozó – tanulság vagy belátás, hogy a megszakadás, a „kudarcs” („Scheitern”), a befejezetlenség (Heidegger késői gondolkodásának terminusával: zsákutca, *Holzweg*) nem csupán valamely filozófia kifejtésének, előrehaladásának egy pontján (Heidegger esetében a fő mű I/3. szakaszában), mintegy váratlanul vagy véletlenszerűen következik be vagy lép föl, hanem kezdettől fogva úgyszólván bele van kódolva magába a vállalkozásba. Kezdetről, azaz első lépésétől kezdve – ami mindazonáltal csak utólag, egy bizonyos előrehaladás, valamilyen hosszúságú út megtétele után, onnan visszafelé vagy hátrafelé – a kezdet felé – fordulva jelenik meg ilyenként. Tömören és kiélezve, tézisszerűen megfogalmazva: *minden filozófia első lépése – félrelépés*; és ennek szükségképpen így is kell lennie, feltéve, hogy kell egy első lépésnek lennie, azaz kell filozófiának lennie, s ennek kell, hogy legyen kezdete, első lépése vagy kiindulópontja. Egy részletezőbb kifejtés – amire itt nem nyílik mód – kimutathatná, hogy például a meghasonlottság, megkettőződés, az ellentétek önállósulása, mint a filozófia kezdetének hegei magyarázata (lásd ehhez Georg Wilhelm Friedrich HEGEL, *Ifjúkori írások: Válogatás*, ford. RÉVAI Gábor, Gondolat, Budapest, 1982, 158.), Schelling ezt megelőző és Hegelre befolyást gyakorló megfontolásai (lásd Friedrich W. J. SCHELLING, *Ideen zu einer Philosophie der Natur. Einleitung*, I/5., Akademie-Ausgabe, Stuttgart – Bad-Cannstatt 1995, 71.), valamint Heidegger azon tézise, mely szerint a filozófia mint

Megvilágító lehet ebből a szempontból az az értelmezés, melyet Hegel több helyen ad Pilátus szavairól. A filozófiatörténeti előadások vonatkozó része felidézti a történetet – „Krisztusnak arra a szavára: »Azért jöttem e világba, hogy az igazságot hirdessem«, Pilátus azt felelte: »Mi az igazság?« – majd így kommentálja: – Ez előkelő beszéd, s annyit jelent: »Ez a meghatározás, igazság, elintézett dolog, amellyel mi készek vagyunk. Mi tovább tartunk, mi tudjuk: az igazság megismeréséről már nem lehet szó. Mi túl vagyunk rajta.«” Hegel azonban úgy véli, „az elfogulatlan embernek az igazság mindig nagy szó marad, amely megdobogtatja szívét”,⁴¹ másutt pedig ugyanezt a történetet kommentálva a következőképpen fakad ki, s ostromozza saját korát: „Így azt, ami ősidőktől fogva a leggyalázatosabb és legméltatlanabb dolog számba ment, az igazság megismeréséről való lemondást, a mi korunk a szellem diadalává emelte”.⁴² Korántsem olyan drámai és kiélezett tónusban, mint amilyenben azt Hegel teszi, ám valamilyen jóval mérsékeltebb és visszafogottabb értelemben a Pilátuséhoz hasonló „lemondást” vélek kiolvasni Derrida Heideggerhez fűződő viszonyából, esetünkben a heideggeri destruktófogalomnak a Derrida értelmében vett dekonstrukciófogalom-má való átalakításából. Pilátus szavainak hegei kommentárját a következőképpen lehetne Derrida esetében parafrázálni: „Mi a lét? »Ez a szó, lét, elintézett dolog, amellyel mi készek vagyunk. Mi tovább tartunk, mi tudjuk: a lét megismeréséről már nem lehet szó. Mi túl vagyunk rajta.«” Derrida, mondhatnánk Lukács György egyik jellegzetes kifejezésével élve, mintegy „leszámítja” a létkérdés kidolgozásának heideggeri tervezeteiből körvonalazódó negatív tanulságot. Amint – Franco Volpi írásait kritikailag hasznosítva és Derridára való minden vonatkoztatás nélkül – korábbi Heidegger-monográfiámban fogalmaztam: „hogy a létkérdés [...] egyáltalán megfogalmazódhassék, szükség van a létfogalom egységes, egyértelmű jelentésének posztulálására (»melyik a vezető alapjelentés?«⁴³ [...]). Más dolog ugyanis, ha valaki, a létfogalom jelentésének vizsgálatába bocsátkozva, előfeltételez valamilyen egységes jelentést; s megint más, ha vizsgálatai végén explicite az univocitás mellett áll ki. Ahhoz ugyanis, hogy a létfogalom vizsgálata bármilyen eredményre vezethessen – úgy tűnik számomra –, már előfeltételezni illetve posztulálni kell valamilyen egységes jelentést, különben a vizsgálat maga – heideggeri szóval – nem indulhatna be, illetve irány nélküli maradna, s már a lét multiplicitásának állításában sem lehetne tudni, voltaképpen *miről* is állítjuk a multiplicitást. Az ellenvetés ebben a kiélezett formában – úgy tűnik – magának a kérdésnek a felvetése ellen irányul, paradox módon lehetetlenné téve, hogy a vizsgálódás akár az analogicitás, akár a multiplicitás tézise mellett kössön ki. (Ezen – levélben megtett – észrevételünkkel Franco Volpi is egyetértett.) Úgy tűnik tehát, hogy Heidegger – ha egyáltalán – az első értelemben az univocitás képviselője, életműve egészét figyelembe

destrukció az elhomályosultban indul útjára (lásd *Gesamtausgabe*, LIX., 183; *Gesamtausgabe*, LXIII., 15.), jelentős párhuzamokat mutatnak, s egyúttal valami lényegeset árulnak el a filozófia természetéről.

⁴¹ Georg Wilhelm Friedrich HEGEL, *Előadások a filozófia történetéről*, I., ford. SZEMERE Samu, Akadémiai, Budapest, 1977, 31.

⁴² Georg Wilhelm Friedrich HEGEL, *A filozófiai tudományok enciklopédiájának alapvonalai*, I., *A logika*, ford. SZEMERE Samu, Akadémiai, Budapest, 1979, 32.

⁴³ HEIDEGGER, *Zur Sache des Denkens*, 81.

véve azonban igencsak kétséges volna gondolkodását az univocitás-tanhoz sorolni”.⁴⁴ Amit itt „kiélezett formájú ellenvetésnek” neveztem, azt látszik *mutatis mutandis* a maga dekonstrukciós nézőpontjából Derrida megfogalmazni. Tegyük még hozzá: az, hogy a dekonstrukció derridai fogalma összefüggésbe hozható a lét univocitásának vagy analogicitásának klasszikus (arisztotelészi-skolasztikus) problémájával, tudomásom szerint az irodalomban még nem kellőképpen kiaknázott vizsgálati szempont.

„Mit x gegen x”: az ilyen jellegű megfogalmazások nem ritkák a német nyelvű filozófiai irodalomban. A „Mit Kant gegen Kant” fordulattal például megfelelőképpen jellemezhető a posztkantianus német idealizmus kialakulása,⁴⁵ s Heidegger fiatalkori gondolati útja (benne is elsősorban a fenomenológia általa végbevitt hermeneutikai átalakítása) nem kisebb jogosultsággal írható le a „mit Husserl gegen Husserl” megfogalmazással. Derrida esetében az eddig elmondottak fényében akkor bizonyos értelemben „mit Heidegger gegen Heidegger”-ről volna szó.⁴⁶ Ám az előbbi két esethez képest van egy jelentős különbség. Míg azokban az előd és bíralt példakép kritikai elsajátításából a filozófia egy új érdekes alakja jött létre, addig itt jószerével – kissé kiélezetten fogalmazva – túlnyomórészt romok (visszafogottabban fogalmazva: töredékek, fragmentumok) maradnak hátra. Ami aligha véletlen, s a választott pozícióból szinte fonatosan következik. Hiszen ha a destrukció *értelmét* Heideggernél a létkérdés, a lét *értelmére* vonatkozó kérdés szolgáltatta, akkor az *értelem* fogalmának dekonstruálása után nem is igen lehet másképp: jószerével csupán értelemszilánkok, -töredékek és -forgácsok maradhatnak hátra.

A dekonstrukció derridai „definíciója”

Heideggernél a destrukció műveletét számos helyen kísérik értelmező önreflexiók, a dekonstrukció fogalmára nézve Derridától viszont alig kapunk hasonló jellegű felvilágosításokat. Ha ilyenek felbukkannak is, túlnyomórészt negatív, azaz tagadó jellegű megfogalmazások formájában jelennek meg.⁴⁷ Ez persze aligha csodálható, hiszen egy olyan gondolkodás, amely az „értelem” fogalmát metafizikai maradványnak tekinti, s a bármely dolog „lényegére”, „jelentésére” irányuló kérdés iránt ennek megfelelően metafizikai gyanúval viseltetik, eleve lehetetlenné teszi önmagának (önmaga „lényegének”) bármilyen „értelemben” való – pozitív – meghatározását.⁴⁸ Annál figyelemreméltóbb, hogy egy alkalommal Derrida mégiscsak vállalkozott arra, hogy a dekonstrukciónál valamiféle definíciószerűséget adjon.

⁴⁴ FEHÉR, *Martin Heidegger*, 40. sk. Lásd még Uo., 17.

⁴⁵ A német idealizmus „Mit Kant gegen Kant” jellegű értelmezéséhez magánál Heideggernél található egy figyelemre méltó értelmezés; vö. *Gesamtausgabe*, XLII., 61. sk., 71.

⁴⁶ A kiterjedt irodalomból sem hiányoznak az ilyen megfogalmazások. Sorukat még az ötvenes években alighanem Jürgen Habermas nyitotta meg; lásd Jürgen HABERMAS, *Mit Heidegger gegen Heidegger denken*, Frankfurter Allgemeine Zeitung 1953. július 25., 67–75.

⁴⁷ A dekonstrukció nem analízis és nem is kritika, nem módszer és nem eljárás – és még sok minden egyéb nem; lásd DERRIDA, *Lettre à un ami japonais*, 387–393.

⁴⁸ Lásd ehhez Simon CRITCHLEY, *Derridean Deconstruction = Twentieth-Century Continental Philosophy*, szerk. R. KEARNEY, Routledge, London – New York, 1994, 442; Heinz KIMMERLE, *Derrida zur Einführung*, Junius, Hamburg, 1988, 15.

„Ha – Isten óvjon tőle – meg kellene kockáztatnom a dekonstrukciónál egyetlen definíciót – hangzik a vonatkozó hely –, olyan definíciót, mely rövid, elliptikus, gazdaságos, mint valamiféle jelszó, egyszerűen azt mondanám: *plus d’une langue*”.⁴⁹ Ezt a – nem csekély mértékben maga is elliptikus, enigmatikus vagy egyenesen ezoterikus – meghatározást alapos tanulmány keretében Jean Grondin beható elemzésnek vetette alá. Értelmezése szerint ennek a megfogalmazásnak, „definíciónak” alapvetően két jelentése lehetséges aszerint, hogy a „plus de” kifejezést hogyan értjük. 1. A „plus de” jelentése multiplikáció, azaz „több mint egy nyelv”, nem egy, hanem több (mivelhogy egy nem elég), ebben pedig Grondin a derridai gondolkodás antiimperialista, antikolonialista jellegét véli rögzíteni (Derrida többes számot is használhatott volna, mondhatta volna, hogy „több mint a nyelvek”, „plus de langues”). 2. A „plus de” jelentése lehet a „plus de tout” értelmében s annak mintájára az is: „több mint nyelv”, azaz „több mint bármely vagy bármilyen nyelv”, azaz meghaladja a nyelv (a nyelvvel kifejezhető) határait. Ez az értelmezés nem kevésbé cseng össze a derridai gondolatvilággal, s arra utalhat, hogy a dekonstrukció szétfeszíti a nyelv határait. Végül Grondin érzékel még egy harmadik értelmezési lehetőséget is: eszerint arra kell figyelni, ami a nyelvben, a nyelvi eseményben történik, leülepedik; arra, ami éppen hogy „plus d’une langue”, hiszen a diskurzus szavai nem mindig azt mondják, amit ténylegesen mondanak, s ez volna a derridai formula „allegorikus” értelmezése (míg az előző kettő a pluralista, illetve anarchista).⁵⁰

A dekonstrukció fogalmát-eljárását Derrida időnként a hermeneutikától való kritikai elhatárolódás, távolságtartás vagy szembeállítás – időnként meglehetősen harcias szembenállás – keretében jellemezte. Az egyik ilyen megfogalmazás szerint a dekonstrukciót úgy is lehet érteni, mint ami „kitépi a hermeneutikai elvet”.⁵¹ Említett tanulmányában Grondin – már csak a gadameri hermeneutikához fűződő szálai s egyfajta személyes érintettség okán is – részletesebben kitért erre a kérdésre. Az „interpretációs totalizáció” derridai fogalmában a hermeneutika ugyanis nemigen ismer önmagára. „Bevallom – írja Grondin –, sohasem ismertem magamra abban a leírásban, amit Derrida a hermeneutikáról előfeltételezni látszik. Vajon Derrida maga nem követi el az »interpretációs totalizáció« [által a hermeneutikával szemben hangoztatott] vétkét, midőn így beszél a hermeneutikáról?”⁵² Gadamer szerint soha nem tudjuk teljességgel kimondani azt, amit akarunk, s mivel amit kimondani akarunk, az „több mint nyelv”, ezért van szükség a hermeneutikai erőfeszítésre. A hermeneutikát ősidők óta ez a kimondott és nem kimondott közötti feszültség, ez a – Derridával szólva – „différance” foglalkoztatta, s nincs szüksége arra, hogy a dekonstrukció hívja fel a figyelmet a megértés és a nyelv hatáira.

A dekonstrukciónak azonban igaza lehet akkor, véli Grondin, amikor felhívja a figyelmet a hermeneutikai megértés lehetséges asszimilatív, kiélezetten fogalmazva:

⁴⁹ Jacques DERRIDA, *Mémoires pour Paul de Man*, Galilée, Paris, 1988, 38.

⁵⁰ Jean GRONDIN, *La définition derridienne de la déconstruction. Contribution au rapprochement de l’herméneutique et de la déconstruction*, Archives de philosophie 1999, 8. sk.

⁵¹ Jacques DERRIDA, *Schibboleth. Pour Paul Celan*, Galilée, Paris, 1986, 50.

⁵² GRONDIN, *I. m.*, 12.

bekebelezés-jellegére, mint ami az *applikáció* mozzanatában rejthet. A saját nyelvre való lefordítás, a jelenkor terminusaiban való applikatív megértés erőszakot tehet ugyanis a másik másságán. (Persze – vethetjük közbe – ezt a vádat vissza lehet fordítani arra is, aki megfogalmazza, azaz Derridára magára, hiszen Derrida itt a hermeneutikát saját perspektívája felől „asszimilálja”, azaz igyekszik lehetőleg konzervatív–totalizáló irányban eltölteni értelmezni, mint ami totális megértésre tör és metafizikai üledékekkel terhes, holott ennek lehetőségét – amint arra jelen dolgozat itt nem publikált második részében kitérek – Gadamer – s nem kevésbé őt megelőzően már Heidegger – kezdettől fogva elvileg kizárta.) A másik tisztelete megértésünknek, illetve megértésakarásunknak megálljt parancsolhat, s paradox fogalmazásmóddal élve azt mondhatjuk: a másik megértése maga után vonhatja azt: lemondunk arról, hogy megértsük őt.⁵³ A derridai dekonstrukció a másik másságának hangsúlyozásával kapcsolódik Lévinas és a frankfurti iskola ama téziséhez, miszerint a filozófiai gondolkodás – avagy egyszerűen a gondolkodás mint olyan – totalizáló jellegű, mely a pluralitást az egységre, a másságot az azonosságra törekszik visszavezetni. Felfogni, megérteni eszerint nem egyéb, mint a másságot megszüntetni, kiküszöbölni, másrészt és ezáltal a másságot uralni, megszelídíteni, domesztikálni.⁵⁴ Grondin szerint Gadamernek egy a fő műbe a Derridával való vitát követően beillesztett jegyzete ennek a belátásnak valamiféle tanulságát igyekszik levonni. Ez a jegyzet így hangzik: „Itt állandóan fennáll a veszélye annak, hogy a másikat a megértésben »elsajátítjuk«, s ezzel a maga másságában félreismerjük”.⁵⁵ S mintha a Derridával való vita emlékei és hangjai csengenek tovább Gadamer olyan késői meghatározásaiban is, miszerint például a hermeneutika lelke az, hogy a másiknak igaza lehet.

A megértés „asszimilatív” felfogását azonban a gadameri fő műben aligha lehet mértékadó módon szövegszerűen alátámasztani; a szóba jövő releváns szöveghelyek sokkal inkább határozottan az ellenkező irányba mutatnak.⁵⁶ Egy lehetséges továbbvezető kérdésnek e ponton ezért így kell hangzania: vajon a hermeneutikai jóindulatot Gadamer nem túlzott mértékben, nem túl nagylelkűen gyakorolta-e akkor, amikor a hermeneutika Derrida által elébe tárt torz képében bizonyos fokig mégiscsak önmagára ismert, s e képtől némileg megriadva – elhamarkodottan megriadva – sietett némi korrekciót végrehajtani?

Kölcsey erkölcsi végrendelete

Parainesis című művének műfaja, felépítése és forrásai

A parainesis műfajának eredete

Kölcsey művének *Parainesis* címe görög köznév, amely a görög irodalomban először Aiszkülosznál fordul elő (παραινεσιν, *Eumenidész* 707), majd Hérodotosznál (παραινεσιν, 9, 44) és Thuküdidésznél (παραινεσει, 2, 45) 'buzdítás' jelentésben.¹ Jelentheti azonban a παραινεσις szó a bemutató beszédnek egy bizonyos válfaját is. A bemutató beszéd (gör. *epideiktikon*, lat. *demonstrativum*) személyek és dolgok dicséretét vagy feddését tartalmazza. Célja a szép és a jó, de nincs közvetlen gyakorlati következménye.² Hallgatósága egyszerű néző (*theórosz*), szemben a másik két beszéd-fajtaival, amelyeknek hallgatósága megítélő (*kritész*); a törvényszéki beszédben múltbeli, a tanácsadó beszédben jövőbeli cselekedetek megítélője.³ Quintilianus felhívja a figyelmet arra, hogy a bemutató beszédnek a görögben két elnevezése van, az egyik *enkómiasztikon* (dicsőítő beszéd), a másik pedig *epideiktikon* (bemutató, alkalmi ünnepi beszéd); de a *panegirikus* is ebbe a beszéd-fajtába tartozik. Mindez azt mutatja, hogy a bemutató beszédnek több alfaja van.⁴

Iszokratész (Kr. e. 436–338) több ilyen dicsérő beszédet írt, például *Euagorasz* (9. beszéd, Kr. e. 370), *Helené* (10. beszéd, Kr. e. 370), *Buszirisz* (11. beszéd, 391), *Panathénaiosz* (12. beszéd, 342). Feddő beszéde *A szofisták ellen* (13. beszéd, 390).⁵ A bemutató beszéd egyik alfaja a buzdító vagy intő beszéd, amelyet még az ókorban *parainesisz*nek (buzdítás, intelem) neveztek el azért, mert általános jellegű szép és jó dolgokra buzdít. Ide tartozik az alábbi három beszéde: *Démonikoszhoz* (1. beszéd, 374), *Nikoklészhez* (2. beszéd, 374) és *Nikoklész avagy A ciprusiak* (3. beszéd, 372). Nem értek egyet Terry L. Papillonnal, aki e három beszédet a tanácsadó beszéd-fajtába sorolja.⁶ A tanácsadó beszédnek a hallgatója ugyanis érdekelt a tanács elfogadásában vagy elvetésében. Ha ugyanis hasznosnak tartja, elfogadja a tanácsot, ha károsnak elveti, tehát a tanácsadó beszéd valamilyen jövőbeli eseménnyel kapcsolatos, és célja a hasznos és a káros. Éppen ezért mindig van valamilyen közvetlen gyakorlati

⁵³ Uo., 14. sk.

⁵⁴ Lásd ehhez CRITCHLEY, I. m., 448.

⁵⁵ Hans-Georg GADAMER, *Gesammelte Werke*, I., Mohr, Tübingen, 1985, 305.

⁵⁶ Lásd pl. Hans-Georg GADAMER, *Igazság és módszer*, ford. Bonyhai Gábor, Gondolat, Budapest, 1984, 193., 211., 208.

¹ Vö. Le Grand Bailly. *Dictionnaire Grec Français*, Hachette, Paris, 2000, 1463; *A Greek-English Lexicon*, összeáll. Henry George LIDDELL – Robert SCOTT, Clarendon, Oxford, 1982, 1310.

² Christopher CAREY, *Epideictic Oratory = A Companion to Greek Rhetoric*, szerk. Ian WORTHINGTON, Blackwell, Oxford, 2007, 237.

³ A beszéd-fajták meghatározását lásd Arisztotelész, *Rétorika*, ford., bev., jegyz. ADAMIK Tamás, Telosz, Budapest, 1999, 38–39.

⁴ Vö. *Retorikai lexikon*, főszerk. ADAMIK Tamás, Kalligram, Pozsony, 2010, 131–133.

⁵ E beszéd magyar fordítását és elemzését lásd 22 *híres beszéd*, Móra, Budapest, 1995, 23–34.

⁶ Terry L. PAPILLON, *Isocrates = A Companion to Greek Rhetoric*, 67.

következménye. Ez utóbbi három beszédének a műfaja tehát *parainesis* – ’buzdítás’, ’intelem’. Mivel azonban a *Démonikosz*hoz intézett beszéde egy mindennapi fiatalemberhez szól, a szó szoros értelmében *parainesis*, *buzdítás* a műfaja. A *Nikoklész* című beszéde viszont királytűkőr, mert Iszokratész Nikoklésznek, egy királynak szánja intelmeit, amelyek nem általános jellegűek, hanem az uralkodással és egy ország kormányzásával kapcsolatosak. Papillon szerint az ilyen általános jellegű buzdításokat tartalmazó beszédeinek a stílusa is más, mint a szó szoros értelmében vett bemutató beszédeié. Rövidebb mondatokból épülnek fel, és a *gar* (mert) logikai kötőszó használata sokkal gyakoribb bennük. Ez a stílus illik ehhez a didaktikus műfajhoz. Iszokratész rövid, velős mondatokat alkalmaz bennük, amelyek kicsiszolt formában közvetítik a kívánt erkölcsi tanítást, azután megindokolja, miért hatékonyak ezek gondolatok, például:

Gondold meg, hogy az emberi dolgokban semmi sem biztos. Ezért hát ne örvendezz túlságosan, ha jól megy a sorod, és ne szomorkodj túlságosan, ha rosszul. Örülj, ha jó dolgok történnek veled, de mérsékelten bánkódj, ha bajok érnek. De egyik esetben se tárd ki szívedet másoknak, mert nem helyénvaló a kincsedet elrejtteni otthon, és séta közben kimutatni szándékaidat⁷ (*Démonikosz*hoz 42).⁸

Ez a beszéd Nyugaton iskolai tananyaggá vált az ókortól kezdve a reneszánszon keresztül egészen a 19. századig. Sikerének titka buzdításainak általános jellegében rejlik: szép és jó életre serkenti a fiatalokat; például:

Különösen kerüld a közös ivászatokat. Ám ha alkalomadtán előfordul, hogy részt kell venned bennük, távozz, mielőtt lerészegednél. Mert ha elveszi eszedet a bor, az történik veled, mint azokkal a kocsikkal, amelyek elveszítették kocsihajtóikat. Mert ahogyan ezek a kocsik vaktában sodródnak, elveszítvén irányítóikat, ugyanúgy bukdácsol a lélek is folytonosan, ha elpusztul az értelme” (*Démonikosz*hoz 32).⁹

De hát ki is volt ez a *Démonikosz*? E beszédnek fennmaradt egy görög nyelvű kivenet, és belőle tudjuk azt, hogy *Démonikosz* apja, *Hipponikosz*, Ciprus szigetéről származott. Kíváló jellemű ember volt és Iszokratész barátja. Nemrég azonban meghalt, és Iszokratész árván maradt fiát kívánja felkészíteni az életre. A beszéd a helyes életmódra nevelő előírásokat tartalmaz a gyakorlati erkölcsan témaköréből. Nagyjából 15 oldal terjedelmű, 51 paragrafusra van felosztva, és bevezetésen és befejezésen kívül durván három részből áll: 1. az ember és Isten viszonya; 2. az emberekhez való

⁷ Ezt a részletet és az utána következő kettőt az alábbi kiadás görög eredetije alapján fordítottam: ISOCRATE, *Discours*, I., ford., szöveggond. Georges MITHIEU – Émile BRÉMOND, Les Belles Lettres, Paris, 1972.

⁸ PAPILLON, I. m., 68.

⁹ Uo., 68–69.

¹⁰ ISOCRATE, *Discours*, 120–122.

viszony a társadalomban, a családban és a barátok között; 3. az ember önmagához való viszonya: jellemének harmonikus fejlesztése.¹¹

A beszéd részei lazán kapcsolódnak egymáshoz a korabeli gnómius irodalom szokása szerint. A szerző személyes intelmeit különböző forrásokból kölcsönzött mondásokkal fűszerezi: Theognisztól, a hét görög bölcstől, Szókratésztől stb. Nemcsak formai egysége laza, hanem tartalmi, szellemi egysége is hiányos. A mindennapi élettel kapcsolatos gyakorlati tanácsai olykor nincsenek összhangban magas röptű ideológiai szellemiségével; ez viszont jellemző Iszokratész „gyakorlati filozófiájára”. A beszéd hitelességét Benseler és mások megkérdőjelezték, de alaptalanul.¹² E *parainesis* bevezetése jól tükrözi a beszéd egészének témáját és hangnemét:

Sok tekintetben úgy találjuk, *Démonikosz*, hogy nagy eltérés van a derék emberek nézetei és a gazemberek elgondolásai között. De a legnagyobb különbség mégis társas kapcsolataikban figyelhető meg. A rosszak ugyanis csak jelenlevő barátaikat tisztelik, a jók viszont a messze távol levő barátaiknak is kedveznek. A gonoszok baráti kapcsolatait rövid idő is tönkreteszi, a derék emberek barátságát viszont az örökkévalóság sem pusztítja el” (*Démonikosz*hoz 1).

A *parainesis* műfaját a római szerzők is átvették és művelték. Seneca úgy tárgyalja, mint a filozófia azon részét, amelyet a görögök *paraeneticé*nek hívnak (*Epistolae morales* 95, 1), a *Historia Augusta* pedig a *paraenesis* szóval hivatkozik rá (Vulcacius Gallicanus, *Avidius Cassius* 3, 7).¹³ Nem véletlen, hogy Seneca 95. levelét a *paraenesis* műfajának szenteli, hiszen erkölcsi leveleiben „gyakorlati etikát kínál az olvasónak, rámutatva azokra a területekre a mindennapi életben, amelyekben a filozófia hozzásegíthet a boldogsághoz.”¹⁴ Seneca nem véletlenül nevezi a filozófia részének a *paraenesis*-t, hiszen joggal tételezhető fel, hogy a gyakorlati filozófia a bemutató beszédből származik: „A bemutató beszéd természetes módon a didaktikus műfajból ered, mert nem annyira az a célja, hogy közvetlen cselekvésre indítson, hanem inkább az, hogy képessé tegyen a cselekvésre, ha elérkezik a megfelelő pillanat. Nem értjük sem természetét, sem jelentőségét, ha célját a szónok dicsőségében látjuk. Ez valóban származhat egy ilyen beszédből, de nem szabad összekeverni egy beszéd következményét a céljával: ez a beszéd azt célozza, hogy kikényszerítsen valamiféle azonosulást bizonyos értékekkel, amelyeket érvényesíteni akarunk, és amelyeknek orientálniuk kell egy jövőbeli cselekvést. Ez az oka annak, hogy az egész gyakorlati filozófia a bemutató műfajból származik” – írja Perelman.¹⁵

¹¹ ISOCRATES, I., ford. George NORLIN, Harvard UP, Cambridge, 1991, 2–3.

¹² Uo., 3.

¹³ Le Grand Gaffiot. Dictionnaire Latin-français, szerk. Pierre FLOBERT, Hachette, Paris, 2000, 1128.

¹⁴ ADAMIK Tamás, *A római irodalom a kezdetektől a Nyugatrómai Birodalom bukásáig*, Kalligram, Pozsony, 2009, 501.

¹⁵ „Le discours épictétique relève normalement du genre éducatif, car il vise moins à susciter une action immédiate qu’à créer une disposition à l’action, en attendant le moment approprié. On n’en comprend ni la nature ni l’importance, si on lui assigne pour but la gloire de l’orateur. Celle-ci peut, effectivement, résulter d’un tel discours, mais il ne faut pas confondre la conséquence d’un discours et sa fin: celle-ci vise

Seneca 95. levelében arra a kérdésre válaszol, hogy a *paraenesis* előírásai elégségesek-e a bölcsesség elérésére. Nemmel válaszol a kérdésre, és megindokolja, hogy miért. Azért, mert az előírások elszakadtak filozófiai gyökereiktől, kiüresedtek. A fényűzés, a fogyasztás hajhászása, háttérbe szorította a lényegét, csak az üres szavak maradtak meg. Ezt a bajt csak úgy lehet orvosolni, ha az emberek újra „megtanulják, mi a rossz, mi a jó” – *discant, quid malum, quid bonum sit*, (95, 35). „Célként a legfőbb jót kell kitűznünk, hogy arra törekedjünk, hogy minden tettünk és szavunk arra tekintsen” – *proponamus oportet finem summi boni, ad quem nitamur, ad quem omne factum nostrum dictumque respiciat* (95, 45). Ezután sorra veszi a *paraenesis* szokásos témáit, az istenek tiszteletét (95, 47), hogyan viszonyuljunk az emberekhez (95, 51), az erényekhez (95, 55). Majd ismét kiemeli, hogy az e témákkal kapcsolatos előírásokat össze kell kapcsolni a filozófia tanaival, hogy élet legyen bennük: „Mert hogy az ágak is haszontalanok gyökerek nélkül, s magukat a gyökereket is segítik a belőlük sarjadtak” – *namque et sine radice inutiles rami sunt et ipse radices iis, quae genuere, adiuvantur* (95, 64).¹⁶ A *Historia Augusta* pedig Marcus Antonius filozófiai előírásait (*philosophiae praecepta*) *paraenesis*-eknek nevezi (Volc. Gall. Avid. Cass. 3, 7).¹⁷

Seneca tehát nem *parainesis*-t ír, hanem a *parainesis* műfajának a hatékonyságáról elmélkedik, a *Historia Augusta* szerzője pedig Marcus Aurelius császár filozófiai tanításait nevezi *parainesis*-nek. Az első igazi latin nyelvű *parainesis* Ennodius-tól (474–521), az első középkori költőtől és prózaírótól maradt fenn, aki Milánó diakónusa, majd Ticinium (Pavia) püspöke volt. Ennodius művének a címe a kézirati hagyományban *Ennodius Ambrosio et Beato* – „Ennodius Ambrosiusnak és Beatusnak”, az első mérvadó kiadója viszont a *Paraenesis didascalica ad Ambrosium et Beatum* – „Oktató *parainesis* Ambrosiushoz és Beatushoz” címen adta neki,¹⁸ és méltán, mert Ennodius valóban *parainesis*-t írt. Ezt azért is hangsúlyozni kell, mert a *Világirodalmi Lexikon* Ennodius-szócikke e művet helytelenül „a keresztény retorika első kézikönyvének” nevezi.¹⁹ Azért helytelenül, mert ez nem könyv, hiszen a *Monumenta Germanicae Historica* sorozatban nem egészen 6 oldal terjedelmű, és mindössze 26 paragrafusból áll,²⁰ és mint *parainesis* másról is szól. Ez nyilvánvalóan kitűnik e kis munka felépítéséből. Bevezetésen és befejezésen kívül három részre osztható: 1. Isten és az ember-

à renforcer une communion autour de certains valeurs que l'on cherche à faire prévaloir et qui devront orienter l'action dans l'avenir. C'est ainsi que toute la philosophie pratique relève du genre épédictique.” Chaim PERELMAN, *L'empire rhétorique. Rhétorique et argumentation*, J. Vrin, Paris, 2009, 38–39.

¹⁶ Az *Erkölcsei levelek* magyar fordítását az alábbi kiadásból közlöm: SENECA *Prózai művei*, I., *Erkölcsei levelek*, ford. BOLLÓK János – KOPECZKY Rita – KURCZ Ágnes – NÉMETH András – SÁROSI Gyula – TAKÁCS László, utószó, jegyz. TAKÁCS László, Szenczár, Budapest, 2002. Az *Erkölcsei levelek* latin szövegét a következő kiadásból idézem: L. Annaei SENECAE *Ad Lucilium epistularum moralium quae supersunt*, szerk. Otto HENSE, Teubner, Lipsiae, 1904.

¹⁷ Császárok története: *Historia Augusta*, bev. HAVAS László, ford. SOLTÉSZ Márk, Multiplex Media, Debrecen, 2003, 140.

¹⁸ Iacobus Sirmondus Magni Felicis ENNODII Opera, Parisiis, 1611.

¹⁹ TIMKÓ Imre, *Ennodius, Magnus Felix = Világirodalmi Lexikon*, II., szerk. KIRÁLY István – SZERDAHELYI István, Akadémiai, Budapest, 1972, 1134.

²⁰ Ennodius művét a következő kiadásból idézem: Magni Felicis ENNODII Opera, kiad. Friedrich VOGEL, Monumenta Historiae Germanica, München, 1981, 310–315.

társak tisztelete, az erények: szerénység, hit, tisztaság; 2. a grammatika szerepe a kultúrában: kialakítja az érzéket a nyelvi szépség iránt; 3. a retorika jelentősége a társadalmi életben; az ékesszólás gazdagságot és rendet teremt. Ennek bizonyítékeként felsorolja korának nagy férfi és nő szónokait. A rétor Ennodius *paraenesis*-ének különlegessége, hogy próza és vers váltakozik benne, mint a menipposzi szatírban. A bevezetésben ezt írja Ambrosiusnak és Beatusnak: „Istennek hódolunk, amikor a neki tetsző tanításokat intelmekkel megparancsoljuk. Mert amit szeretettől indítatva kérésekre megadunk nektek, az misztikus tanítás. Sok könyörgéssel sürgöttetek ugyanis, hogy egy épületes művecskét gondoljak ki számotokra” (1).²¹ Isten szeretetét így ajánlja az ifjak figyelmébe: „Értelmetek egész figyelmével őrizzétek Istent tiszta szívetekben, és gyakori imádkozással tegyétek jóindulatúvá irántatok, lelketek semmiféle tévelygése, semmiféle döntése ne távolítson el tőle benneteket” (2).²² A grammatika jelentőségét így festi: „A szabad művészetek pedig a kapuk elé helyezik a grammatikát mint a többiek dajkáját, aki az ifjak elméjét a művész meg a tiszta ékesszólás illatával csalogatja, és fényes melegének szikráival a cicerói ösvény felé terelgeti” (11).²³ A retorikát pedig így beszélgeti: „Az istenség fonsége után én vagyok az, aki vagy megváltoztatom a dolgokat, ha már megtétettek, vagy megteszem. Bármekkora sötétség borítja is be a cselekedeteket, megvilágításukra elég az a fény, amelyet beszédemmel kisugárok. Én vagyok az, akitől visszavárják az emberek a vádlottat a viharból és az ártatlanságot a derűből” (15).²⁴

Kölcsey *Parainesis* című munkájának felépítése

Kölcsey Ferenc *Parainesis* Kölcsey Kálmánhoz című művét élete vége felé 1834-ben fejezte be,²⁵ de csak 1837-ben tette közzé „Vörösmarttyék folyóiratában, az *Athenaeum* 1837 február 23-i és 26-i, március 2-i, 5-i és 9-i számában”.²⁶ Két különbség tüstént feltűnik a fenti két *Parainesis*-szel szemben. Kölcsey művének címében kezdettől fogva ott van a *Parainesis* megjelölés. Terjedelmét tekintve pedig mintegy háromszorosa Iszokratész és mintegy négyszerese Ennodius művének. A mű szerkezetére vonatkozó eddigi javaslatokat nem tartom meggyőzőnek, sem Szauder Józsefét, sem Lukácsy Sándorét, sem Onder Csabáét annak ellenére, hogy mindegyikben van fontos meg-

²¹ Deo obsequimur, dum eius convenientia monitis inperamus. Nam quod petitioni vestrae studio caritatis adquiescimus, mystica sunt praecepta. Multis enim supplicationibus exegistis, ut pagina vobis concinnationis didascalicae fingeretur (CDLII, opusc. 6, 1).

²² Deum tota mentis intentione mundis tenete visceribus et circa vos precum frequentatione mulcete, nullis ab eo animarum fornicationibus, nulla transactione ducti (CDLII, opusc. 6, 2).

²³ Istae tamen prae foribus quasi nutricem ceterarum anteposunt grammaticam, quae adulescentium mentes sapore artificis et planae elocutionis illiciat et ad Tullianum calorem scintillis praefigurati vaporis adducat (CDLII, opusc. 6, 11).

²⁴ Post apicem divinitatis ego illa sum, quae vel commuto si sunt facta vel facio. Quantisvis actionum tenebris involuto lux sufficit, quam loquendo contulero. Ego sum per quam expectant homines reatum de turbida et innocentiam de serena (CDLII, opusc. 6, 15).

²⁵ LUKÁCSY Sándor, Mikor írta Kölcsey a *Parainesis*-t? = Uő., Egy hazánk van. Tanulmányok, Jelenkor, Pécs, 1996, 132.

²⁶ LUKÁCSY Sándor, A *Parainesis* = „A mag kikél”. Előadások Kölcsey Ferencről, szerk. TAXNER-TÓTH Ernő, Kölcsey Társaság, Budapest–Fehérgyarmat, 1999, 127.

látás. Szaudernél a keretes szerkesztés és a három fokozaton keresztül történő emelkedés, Lukácsynál az imperativusok tagoló funkciója, Ondernél a retorikai elemzés, de az egész mű struktúrája mindhárom koncepció esetében homályban marad.²⁷ Én tematikai és formai szempontok alapján bevezetésen és befejezésen kívül öt részt különítettem el benne. Az igaz, hogy az egyes részek kezdete és vége nem mindig állapítható pontosan, de ez talán a *parainesisz* műfaji sajátosságaiból következik: a részek olykor lazán kapcsolódnak egymáshoz, olykor összefolynak, de az új tematika végül mégis csak uralkodóvá válik, mint Iszokratész és Ennodius azonos műfajú művei esetében. A mű szerkezetét és egyes részeinek terjedelmét Onder kritika kiadás alapján²⁸ jelzem, a zárójelbe tett számok a kiadás oldal- és sorszámaát jelzik.

Bevezetés (46, 1–47, 15).

1. Gyakorlati erkölcsstan (47, 16–55, 19).
 2. Széleskörű általános műveltség (55, 20–66, 34).
 3. Történelemfilozófia (67, 1–70, 14).
 4. Gyakorlati tanácsok a bölcs élethez (70, 15–79, 30).
 5. Boldogság és mibenléte (79, 31–81, 22).
- Befejezés (81, 23–31).

A *bevezetés* (46, 1–47, 15) nagyszerűen indítja a *Parainesis*t: Aki sokat érzékelt és gondolkodott, s mindezt megőrizte, olyan kincset gyűjtött magának, amely mindenkor táplálja lelkét. Sok szépet írtak a bölcsék és nem bölcsék, amelyből „jó sorsban intést, balban vigasztalást, mindkettőben magasbra emelkedést, szív és észnemesülést meríthetünk” (46, 6). De csak akkor, ha „lényünkhöz kapcsolódtak, mint esti szélhez a virágillat” (46, 9). Nagyszerű ez az indítás, mert Kölcsey rögtön utal arra, hogy a *Parainesis*ben összegyűjtött gondolatai részben önmagától, részben másoktól származnak, és minden körülmények között hasznosak: intenek, vigasztalnak és felemelnek bennünket. Isten a szenvedőnek enged vigasztalást, ezért hálát ad neki, hogy életét nem hagyta „szenvadások nélkül folynia” (46, 14). Bízunk abban, hogy lesz szenvedő, aki vigasztalásra lel ebben a parányi írásban, amelyet „számodra írok, szeretett fiam, hogy vidám és bánatos napjaimban gyűjtött parányi kincsemből emléket alkossak” (46, 24). Ragyogó ez a bevezetés azért is, mert személyes jellegű, intim, érzelmeket ébresztő, hiszen személyes érzelem nélkül nincs tartós elfogadás és elvetés. Ugyanakkor kifejezésre juttatja azt is, hogy „emléket alkot” nemcsak unokaöccsének, Kölcsey Kálmán-nak, hanem önmagának is.

Ezután felhívja a figyelmet: sebesen rohan az idő mindkettőjük felett; nem lehet tudni, „mellyik pillanatban hull el az élet hervadó virága” (46, 29). Nem hívja a halált, de jöttét sem rettegi; jókor támadt reményei eltűntek: „sivatag a jelen, s alakatlan jövő” (47, 2). De mostoha mégsem volt a sorsa, mert talált „egy-két hű keblet; [...] korunk és hazánk néhány jeleseinek szeretetét” viszi a sírba. De lassan ők is eltűnnek,

²⁷ SZAUDER József, *Kölcsey Ferenc*, Művelt Nép, Budapest, 1955, 232–235.; LUKÁCSY, A *Parainesis*, 131–132.; KÖLCSEY Ferenc, *Erkölcsei beszédek és írások*, s. a. r. ONDER Csaba, Universitas, Budapest, 2008, 209–211.

²⁸ KÖLCSEY, I. m., 46–81.

reméli, hogy „erősek lépnek majd a pályára” és egy „szebb jövőre feledtet el engem s társaimat” (47, 4). Csak unokaöccse fogja olvasni sorait, és reméli, hogy „rényért, hazáért és emberiségért olthatatlan lánggal égni megszokik” (47, 14). Jó ez a bevezetés azért is, mert kellően objektív: szerzője egyaránt szereti unokaöccsét, az Isten, az erényt, a hazát és az emberiséget. Ám ezzel műve főbb témáit is exponálja.

1. Az *erkölcsi* intelmeket tartalmazó *első részben* (47, 16–55, 19) rögtön azt kéri Kálmántól: ha felnő, és látja hogy a „legszentebb neveket” sárba tiporják, emiatt ne viseltessen gyűlölettel „az emberi nem iránt” (47, 20). Minden körülmények között őrizze meg „nyugalmát és önérzetét” (48, 1), mert ez a kettő segít nemcsak eltűnni a bajokat, de méltósággal szenvedni. Jókor meg kell „a rényt ismerni, szeretni” (48, 9). Tiszta ismerettel választott elv birtokába kell jutni, biztos alapra kell építeni az életet. Ezenkívül követendő példákat kell választani, és mindig azt tenni „amit az erkölcsiség kíván” (49, 6), ez az erény, „sokkal dicsőségesebb kincs, mintsem birtokába hosszú igyekezet nélkül juthatnánk” (49, 8). Aki az erény útján halad, önérzetet nyer. Nem jó az ábrándozás, mégis fel kell melegedni. „Ily felmelegülés, ily emelkedő érzelem nélkül művész nem lehet” (49, 35). „Minden, úgymond a költő, ami felfelé nem hág, lefelé süllyed” (50, 6). „Imádd az istenséget! Semmi sincs, ami az emberi szívet annyira felemelhetné, [...] mint az istenség nagy gondolatával foglalatosskódás” (50, 9). Akármerre nézel, mindenfelől egy végtelenül bölcs és jó, de egyszersmind megfoghatatlan lény sugárzik feléd. Egész lényedet, fenntartásod neki köszönheted. De még ezt is megelőzi az anya iránti szeretet. „Imádás Isten iránt, s hála a szülők jótékony fáradaimaiért” (51, 12) két olyan sajátosság, ami csak az emberben van meg. Az ember nem a jelen rabja, mint az állat, a múltat és a jövőt is szemléli. A múlt és a jelen minden jeles emberéhez hála köt bennünket, így az erények egész hosszú sorához. „Szeretni az emberiséget: ez minden nemes szívnek elengedhetetlen föltétele” (52, 4). „Szeresd a hazát! ... Hazaszeretet egyike a kebel tiszteletre legméltóbb szenvedelmének” (52, 30). Érette mindent, „amit élted folyta alatt arcod izzadásával gyűjtöttél” (53, 10) föl kell áldoznod. „Mert tudd meg: e szóban: Haza foglaltatik az emberi szeretet és óhajlás tárgyainak egész összvéssége” (53, 13). Jókor szokjál hozzá: „a társaságban született ember nem önmagáé” (53, 33). „Emberi ész és erő csak társaságban fejlődik ki” (54, 15). A haza dolgaival foglalkozni jog és kötelesség. „Mert jog és kötelesség egymástól el soha el nem választhatók” (54, 21).

2. A *széles körű általános műveltséget* azzal indokolja meg a *második részben* (55, 20–66, 34), hogy a jelenkor az *ismeretek országáé*. „Törekedjél ismeretekre! De ismeretekre, melyek ítélet s ízlés által vezéreltetnek” (55, 20). „Mert alapos s egyszersmind sok oldalú tudományt szerezni, felette nehéz. Sok olvasás, még több gondolkodás, sok egybehasonlítás, még több gyakorlás, s fogyhatatlan békétűrés és állandóság az, ami itt megkívántatik” (56, 2). A tanulás nemcsak az ifjú évekhez kötődik: „ki szüntelen előbbre nem törekszik, az hátra marad, mond a példabeszéd” (56, 15). De „Tudományt a munkás étellel kell egybekötni” (56, 17). „Eljön az idő”, amikor a „köztanácskozásban élő szóval részt kell vened”, és érezni fogod, hogy „az ékesszólás [...] olly szükséges, mi nélkül közdolgozokban részt vevő polgár közvetlen nem hat” (57, 22). „A szónokság szabad nép körében támadt, s szabad nép életéhez tartozik” (58, 3).

„Teljes birtokában lenni a nyelvnek, melyet a nép beszél: ez az első és elengedhetetlen feltétel” (58, 13). „Meleg szeretettel függj a hon nyelvén! Mert haza, nemzet és nyelv: három egymástól válthatatlan dolog; s ki ez utolsóért nem buzog, a két elsőért áldozatokra kész lenni nehezen fog” (58, 23). „A bölcsesség legnagyobb mestere az élet” (58, 31); de a rég elhunytak műveit is olvasd, de csak olyan nagy műveket olvass, „mely a zseni lángjegyét homlokán hordja” (59, 3). Az embernek kötelessége, hogy emléket hagyjon maga után. „Az élet főcélja – tett; s tenni magában vagy másokkal együtt, senkinek sem lehetetlen” (60, 18). „Minden ismeret kútfeje a tapasztalás” (61, 3). Ismerd meg önmagad. „Két erő tart felül a sokaságon: ítélet és akarat ereje” (61, 31). „Tapasztalás, tanulás, figyelem és gondozás”: négy eszköz, minek szorgalmas használata által az ítélet napról-napra erősödik (62, 3). Egyedül az ember nem tehet sokat. „Légy kész egyesülni” (62, 27). „Bölcsesség és okosság közt különbséget tégy. Mert az okos hallgat és vesztegel, hogy önbátorságát megőrizze; a bölcs pedig, hogy polgártársai nyugalmát idő előtt s foganat nélkül ne zavarja fel.” (64, 12). A bátor szívet szerénységgel és bölcs elnézéssel kell párosítani. Állhatatosság és makacsság úgy állnak egymás ellen, mint bátorság és vakmerőség. „Küzdés az élet” (65, 25). Aki új utakra tér, „ezer meg ezer ellenséget támaszt” (65, 31). Kevesen vannak, akik a jót és szépet szeretik. „E kevesekhez csatold magadat, s mennél szorosabban” (66, 27).

3. A *történelemléleket* tárgyaló *harmadik részt* (67, 1–70, 14) ezzel a tétellel indítja: „Aminek okai előre elhintettek, s csirájukban meg nem fojtattak, annak kerülhetetlenül meg kell történni” (67, 1). „Az emberiség története, valamint az egész természet, szakadatlan láncban függenek egymásba; s bölcs az, ki a láncot ismerni és követni tanulja” (67, 5). „A derék egyedüli célja: jeles tett; aki féltében nem lépett vele egy ösvényre, azt éppen úgy eléri a sors” (67, 16). „Nemcsak a végrehajtás bizonytalan, a hála is. [...] Ki hálát remélve teszen jót” (67, 32), nem ismeri a világot. „Szerencse után jár a sokaság; s ezért a szerencse kedvencei megutálják azt, s benne az egész emberiséget. Ez is egyik bő forrása az embergyűlöletnek” (68, 19). Szerencsében „nehéz az emberiség való becsét érezni” (68, 21). Mi van a szerencsétlenekkel? Mindenki lehet szerencsétlen. Ha magad vagy oka szerencsétlenségednek, törd, amit okoztál. Ha mások miatt szenvedsz, gondold arra, mások esetleg mások miatt boldogok. „Örömedben és keserveid közt szüntelen szeretettel viseltessél az emberiséghez, melynek kebeléből az erény magvai még soha ki nem száradtak” (69, 13). A bajok ne keserítsenek meg, hiszen ha gondolkodsz, beláthatod, hogy a műveltség egyre terjed, az erkölcsök szelídiülnek. Vesd össze azt az időt, amikor Idomeneus saját gyermekét fölállozta, azzal az idővel, „melyben a keresztyénység isteni alapítója ellenségeinket szeretni tanított” (70, 1).

4. A *gyakorlati tanácsok a bölcs élethez* címmel ellátható *negyedik rész* (70, 15–79, 30) lényegében az első három résznek összefoglaló bölcs mondások formájában. E mondások osztott struktúrájuk: az első részük egy kijelentés, a második pedig a kijelentés indoklása; ez pedig tökéletesen megfelel az arisztotelészi *enthüme*-nak, a *retorikai szillogizmus* fogalmának; például: „Fáradj a hazáért, s ne tenmagadért, így nem lesz okod panaszkodni” (70, 15). „Hírt és dicsőséget vadászni hiúság. A való nagyságnak éppen úgy következése a dicsőség, mint jámbor életnek a becsület; kereset nélkül jön mind-egyik” (70, 19). „Törekedjél való nagyságra, ha magadban erőt érzel; de színlett nagy-

ságot mutogatni, gyalázatosnak tartsd. E színlelés a hazugság minden fajai közt a legundokabb” (70, 26). „Mindenki önszerencséjének kovácsa. Azaz, szerencse kívül az emberen nincs; semmi nem egyéb az, mint az emberi okosság s ügyesség által előhozott jó következtetés” (71, 7). „Tenn erődre támaszkodjál; szerencsétől, ha mit nyújt, fogadd el, de ne várj semmit is. Az élet szebb ajándéka istennek, mintsem kockajáték gyanánt folytassuk” (71, 25). „Emberi tudomány legfőbb célja maga az ember. Ez a pont, mely körül minden vizsgálataink, törekedéseink kisebb-nagyobb körben forognak” (71, 31). „Ismerd magadat, s magad által az embereket; ez ismeret nélkül tudományod holt tudomány” (71, 34). „Az ember külsője és belsője közt természetes viszony van; s ha valakiről ítélni akarsz: mindkettőre figyelmezned kell.” (72, 23). „Sok ember olyan, mint a chameleon: tetszése szerint válthat színt” (72, 33). „Bízni az emberi rényben, az erények legnemesebbjei közé tartozik; de e bizodalmat leginkább az egészben helyeztesd; egyesekben számtalanszor fogsz megcsalatozni” (73, 5). „Jól megértsd: nemzet és sokaság egymástól különböznek. Amaz együvé állott egész, ez több egyesek most ilyen, majd olyan számban és alakban történt összecsoportozása” (73, 29). „Az idő nagymester! Ez egy generációt természet rende szerint eltemet, s a következőben eléri célját” (74, 19). „Erős rendület viszi véghez nem egyszer, mit hosszú idők békésen nem hajtottak végre. Ez állítást a történetírás igazolni látszik” (74, 26). „Égiháború és volkánkirohanás miatt és mikor szükségesek? Isten tudja, kinek bölcsesége s ereje milliom világokat kormányoz” (74, 34). „Kit a sors meghívott, annak tiszta látást is ad, a kellő utat s eszközt megadni” (75, 14). „Az emberiség sorsnak enged; de nem mint rabszolga. Mindenkinek lehet szabad akaratra felemelkedni” (75, 32). „Időt kívánó, nagy tervet egész nemzet karakterén, s hajlandóságain építeni sikerrel lehet; sokaságon építeni vakmerőség” (76, 11). „Jól mondja a közmondás: elválasztja hét tél, hét nyár! De gyakran sokkal hosszabb időn túl is az ember változik” (77, 4). „Közre élj: ezt mondtam előbb is; de a magányosságot becsülni és használni tanuld. Sok ismeret, sok érzés csak úgy ver gyökeret szívünkben, ha azt, egyedül lévén, hosszú háborítatlan gondolkozás által tettük magunkévá” (77, 26). „Mindég magányban ülő csak magát hallja, és sem ellenmondást tűrni nem tanul, sem a tárgy mások által így vagy amúgy nézett oldalait nem ismeri” (77, 34). „Ki háznépet táplál, az a haza gyermekeinek egy részét táplálja; ki háznépet a rény elveiben tart, az a közös hazának tart hív polgárokat” (78, 16).

5. A *Parainesis* utolsó, vagyis *ötödik része* (79, 31–81, 22) a *boldogságról* szól. „Ki nem tett mindent, mit tennie kellett s lehetett vala, az boldog nem leszen. Ki pedig emberi s polgári kötelességeit híven teljesíté, az önértésében boldog lehet; de leszen-e valósággal?” (79, 31) „Boldogság nem pillanatnyi gyönyör érzelme. Pillanatnyi gyönyört érezhet a hijában élő, a gonosz is; de boldogságra önértésből eredt léleknyugalom kívántatik; s ez csak annak lehet sajátja, ki a természet nagy és szent intéseit érteni tudta, s célirányosan követte” (80, 1). „azért bár boldog lenni mindenki szeretne, mindenki törekszik: még se hidd, mintha Isten az emberi élet céljává e törekvést rendelte volna. Természethez, emberiséghez hű kebelnek kísérője lehet boldogság, mint magas erénynek a dicsőség: de kitűzött cél gyanánt tekinteni azt, csalatkozás” (80, 11). „Mi a boldogság? Az emberek száz meg százfelét hittek annak lenni; s mind az nem

egyéb eszköz nélkül, mi által azt elérhetni remélek vala; s elérni még sem tudhaták” (80, 20). „Boldogság fájdalommal s keserűséggel együtt meg nem állhat. Mondhatod-e, hogy ember általánosan boldog lehet?” Az embernek időről időre lehetnek örömei; de azok vagy hirtelen enyészve, vagy hosszasan maradván unalomba mennek által” (80, 26). „Higgy nekem: e szó boldogság, egyike a legbizonytalanabb, s legszűkebb értelmű kifejezéseknek; s ki boldogságot vadász, árnyékot vadász. Teljesített kötelesség s nemes törekvések önérzése, küszdés s bánat közt is nyugalmat tenyészt; s ha e nyugalommal, boldogság cím alatt, meglegszel; annak megnyerése szép, jó s erős léleknek keresés nélkül, csupán tettei következtében, bizonyos” (81, 35). „Minden egyes ember, még a legnagyobb is, parányi része az egésznek; s minden rész az egészért lévén alkotva: azért kell munkálnia is” (81, 7). Ezért saját jólétét nem tekintheti főcéljának, hiszen csak egy buborék; az emberiség viszont milliárd évekre rendeltetett. És ebben van vigaszunk: emberi rendeltetésünk „nemünknek most vagy jövőben virágot és gyümölcsöt teremhet” (81, 21).

A befejezésben (81, 23–31) így búcsúzik unokaöccsétől: „Most pedig szeretett gyermek, Isten veled!” (81, 23). Ha majd e művet olvasod, jusson eszedbe, hogy sokat szenvedtem; „azonban szerelmemet az emberiség s bizodalmasát az örök sors iránt híven megőrizni törekvém; s hidd el nekem, ki e kettőt bírja, az füstbe ment remények után sem fog vigasztalás nélkül maradni” (81, 28).

Ezen öt rész elkülönítésével mégiscsak többet megtudunk Kölcsey *Parainesiséről* és jobban megértjük, mintha csak egészében szemlélnénk. Igaza van a filozófus Senecának, aki ezt állapítja meg: „A részeken keresztül ugyanis könnyebben jutunk el az egész ismeretéhez” (*Epist. mor.* 89, 1).²⁹ Megnyugtatómra szolgált, amikor a dolgozatomban befejezése után Lukácsy adatait³⁰ ellenőrizve láttam, hogy Vörösmarty öt részletben publikálta e művet az *Athenaeumban* 1837-ben, és ezek a részletek kisebb nagyobb eltérésekkel megfelelnek az általam feltárt részleteknek: 1. részlet február 23-án, a 16. számban 121–126; 2. részlet február 26-án a 17. számban 129–133; 3. részlet március 2-án, a 18. számban 137–141; 4. részlet március 5-én, a 19. számban 145–148; és végül az 5. részlet március 9-n, a 20. számban 153–157. oldal. Ha ezeket a terjedelmeket Onder kritikai kiadása oldalszámaival adjuk meg, akkor a következő adatokat kapjuk: 1. rész: 46, 1–56, 16; 2. rész: 56, 17–63, 18; 3. rész: 63, 19–68, 18; 4. rész: 68, 19–74, 10; és végül az 5. rész: 74, 11–81, 31. Amikor Vörösmarty a közlendő részletek terjedelmét megszabta, nyilvánvalóan ügyelt arra, hogy az egyes részletek nagyjából egy témáról szóljanak, függetlenül attól, hogy az 1. rész tartalmazza a bevezetést is, az 5. pedig a befejezést is.

Kölcsey *Parainesisének* antik forrásai

A *Parainesis* forrásait rendszeresen még nem kutatták, de egyes szerzők hatására már felhívták a figyelmet. Angyal Dávid ezt írja: „Már a szónoki próza birodalmába csap

²⁹ SENECA, *Erkölcsei levelek*, 412. Sárosi Gyula fordítása. (*Facilius enim per partes in cognitionem totius adducimur.*)

³⁰ Vö. LUKÁCSY, *A Parainesis*, 127.

át az 1834-ben írt *Parainesis*, mely Kölcsey Kálmánhoz van intézve, mint Cicero *parainetikus* műve Marcus fiához. Nem ok nélkül említjük itt Cicerót, gondolatainak, sőt talán olykor egy-egy mondatának hatását is felfedezhetjük a *Parainesisben*.³¹ Majd lábjegyzetben erre az egyezésre hívja fel a figyelmet. „Az ember nem a jelen pillanat, nem a pillanati szükség rabja; értelmi eszméletekre lévén alkotva, nem veszi el a múltat szem elől; s ez által mind a jelennek több díszet szerezhet, mind a jövőre kiszámított hatással tud munkálni” (*Parainesis* 51, 20). „Az ember és az állat között legfőképp az a különbség, hogy az utóbbit csak az ösztön hajtja, és teljesen a jelenhez tapad, alig veszi tudomásul a múltat és a jövőt. Az ember viszont, mivel értelmes lény, észreveszi az összefüggéseket, látja az okokat, tudomásul veszi a fejlődést, mondhatjuk így is: az előrehaladást, a hasonló mozzanatokat összeveti, a jelennek biztosan összekapcsolja a jövőt” (Cic. *De officiis* 1, 4, ford. Havas László).³² Mindkét helyen az ember és az állat különbözőségéről van szó, Kölcsey azonban egy mondatba tömöríti azt, amit Cicero két mondatban fejt ki.

Waldapfel János Iszokratész *Démonikoszhoz* című művének hatására hívja fel a figyelmet. Hasonlóság van „a személyt illetőleg is”: „Démonikosznak is atyja révén barátja Iszokratész, mint Kálmánnak Kölcsey Ferencz, és Démonikos, mint Isokrates bevezető soraiból világosan kitűnik, éppúgy apátlan árva, mint Kálmán.”³³ „A tanítások közül is megegyezik az első kettő Isokrates és Kölcsey *Parainesisében*: Isten Imádása és a szülék iránt való hálára vonatkozik e két intelem. E két intelem elül van a Kölcseytől az «Imádd az istenséget» kezdetű részben idézett pythagorasi Aranymondásokban is, még pedig itt is az istenimádásra vonatkozó intés az első, míg a szülők iránt való szeretetről szóló csak a negyedik. Az erény általános dicsérete is közös mindkét *Parainesis* bevezetésében.”³⁴

Boross István *Kölcsey Parainesis és forrásai* című tanulmányában egy párhuzamos helyre hívja fel a figyelmet Kölcsey *Parainesis* és Cicero *De officiis* között: az idegen nyelvek tanulmányának fontossága, latin és görög. De legfőbb forrásának Iszokratész *Démonikoszhoz* című beszédét tartja: ez volt mind eszmei, mind stilisztikai mintája.³⁵ A következő tartalmi egyezéseket sorolja fel: az istentisztelet fontossága; előbb gondolkodj, azután beszélj; igyekezz másoknál különb lenni, Héraklész.³⁶ Hasonlóságokat állapít meg a Püthagoraszhoz tulajdonított aranymondásokkal is: tiszteld az isteneket; a szerencsétlenségek az ember életében; mielőtt cselekednél, fontold meg.³⁷ Cornelius Nepos és Szókratész hatása is feltételezhető; az előbbtől veszi a görög hadvezérekkel kapcsolatos példáit, az utóbbitól az „Ismerd meg magad!” gondolat jelentőségét az ember életében.³⁸ Hangsúlyozza továbbá Kazinczy hatását. Kölcsey nyelvi

³¹ ANGAL Dávid, *Kölcsey Ferencz*, Budapesti Szemle 1903. február, 229.

³² CICERO *Válogatott művei*, vál., utószó HAVAS László, Európa, Budapest, 1987, 293.

³³ WALDAPFEL János, *Kölcsey Parainesisének antik mintája*, Egyetemes Philológiai Közlöny 1904, 426.

³⁴ Uo.

³⁵ BOROSS István, *Kölcsey Parainézise és forrásai*, A Mezőtúri Református Gimnázium Értesítője 1936/1937, 21–22.

³⁶ Uo., 23–25.

³⁷ Uo., 25–26.

³⁸ Uo., 27–28.

célja, hogy „diadalra juttassa Kazinczy nagy művét, a nyelvújítást”. „Ő maga is rengeteg új szót alkot, s az ideig szokatlan mondatfűzést alkalmaz Parainézisében (rény, pillantat, szenvedelem, türetlenség, eszemény, látomány)”³⁹

Az említett kutatók jó helyen keresgéltek, amikor Kölcsey ókori forrásai közé sorolták Iszokratész *Démonikoszhoz* című beszédét, Cicero *Kötelességekről* című erkölcs-tanát és a Püthagorasznak tulajdonított *Arany eposz* című mondásgyűjteményt.⁴⁰ Az ókori források körét azonban még szélesíthetjük. Kölcsey *Parainesis*-ében vannak olyan, az egész mű filozófiai alapjai szempontjából fontos gondolatok, amelyeknek párhuzamai, vagyis lehetséges forrásai Seneca fentebb tárgyalt 95. *erkölcsi levelében* megtalálhatók. Például az erénnyel kapcsolatban Kölcsey ezt írja:

Legelső, amit e részben tennünk kell: *tiszta ismerettel* választott, s állandóul megtartandó *elv* birtokára kell törekedni. Ennek híjával, ha nem éppen gonosz is valaki, de pillanatnyi indulatok, és az igen sokszor rosszúl értett önszeretet mindenkor sugalmi határozzák meg; s majd jót, majd gonoszt cselekszik, és életfolyamata e kettőnek bizonytalan vegyülete. Milliomok vannak ilyenek; [...] s hibájuk csak az, mert nem *alapra* építék életüket, mert nem tűztek maguk elébe bizonyos célt, hová minden különböző körülmények közt egyiránt siessenek. Kerüld az *alaptalanságot*, mely többnyire erkölcsi súlyedés örvényébe visz. (48, 15)

Seneca alaptétele a 95. levélben az, hogy maguk a buzdítások, az előírások nem elégségesek, ha elszakadnak erkölcsi alapjaiktól, a tantételektől, az erényektől:

Az erkölcsöknek ebben az elfajzásában tehát a szokásosnál valami erőteljesebbre van szükség, ami szét-töri a megkérgesedett gonoszságot. *Tantételekkel* kell elérni, hogy kiszakítsuk a mélyen meggyökeresedett hamis meggyőződést. Ha ezekhez jó tanácsokat kapcsolunk: vigasztalást, buzdítást, sikeresek lehetnek, önmagukban haszontalanok. Ha meg akarjuk nyerni és az őket fogva tartó rossztól meg akarjuk szabadítani a gúzsba kötötteket, *tanulják meg*, mi a rossz, mi a jó. [...] A]kiket a boldog életre akarsz elvezetni, először *az alapokat* kell megvetni, s az *erényt* kell beléjük oltani. (95, 34–35)⁴¹

Kölcsey ezt írja az istenségről:

Akármerre veted e temérdek mindenségben tekinteteidet, mindenfelől egy végtelenül bölcs, nagy és jó, de egyszersmind megfoghatatlan lény jelenségei sugároznak feléd. [...] E]gész lényedet, fenntartásod s tökéletesülésed minden eszközeit egyedül e hatalmi és értelmi összehatásnak köszönheted. (50, 14, 30)

³⁹ Uo., 29.

⁴⁰ E gyűjteményt lásd *Anthologia humana. Ötezer év bölcsessége*, összeáll., bev. HAMVAS Béla, s. a. r. KEMÉNY Katalin, Medio, Budapest, 2008⁶, 101–103.

⁴¹ SENECA, *Erkölcsi levelek*, 472–473. Kurcz Ágnes fordítása.

Seneca ugyanerről így:

Az istenek tisztelet először is az istenekbe vetett hit; másodszor elismerni az ő nagyságukat, elismerni jóságukat, ami nélkül nagyság se létezik. Tudni, hogy ők azok, akik a világot kormányozzák, akik erejükkel tartják össze a mindenséget, akik az emberi nemnek gondját viselik, olykor nem törődve az egyénnel. (95, 50)

Kölcsey szerint minden mindennel összefügg, mert egy egész részei:

Az emberiség története, valamint az egész természet, szakadatlan lánczon függenek egymásba; s bölcs az, ki a lánczot ismerni s követni tanulta. [...] Minden egyes ember, még a legnagyobb is, parányi része az egésznek; s minden rész az egészért lévén alkotva: azért kell munkálnia is. Ki saját jóllétét egyetlenegy, fő-cél gyanánt üzi, nevetségessé teszi magát minden gondolkozó fej előtt. [...] Ez ellentétben vigasztaló gondolat fekszik. Mert saját kicsinyvontunk érzete, az egész nagyságára vetett tekintet által magasztaltatik fel; [...] nem nézünk átokkal vissza a pályára, mely ha nekünk töviset hozott is, nemünknek most vagy jövődöben virágot és gyümölcsöt teremhet. (67, 5; 81, 7; 81, 14)

Seneca ugyanezt a gondolatot kissé más szavakkal mondja el:

De miért mondjam el, ha röviden is átadhatom az emberi kötelesség fogalmát: mindez, amit látsz, ahová össze van zárva isteni és emberi, egységes; egy testnek vagyunk tagjai. A természet rokonként hozott bennünket világra, amikor ugyanabból és ugyanarra szült. Ő oltott belénk kölcsönös szeretetet és tett társakká bennünket. [...] Legyünk egymás segítségére, közösségre születünk. Közösségünk a bolthajtás köveéhez hasonló, amelyek lezuhanak, ha egymásnak nem állnak útjába, és éppen emiatt maradnak helyükön. (95, 51– 53)

Kölcsey folytonosan hangoztatja a tett alapvető fontosságát:

Tudományt a munkás étellel egybekötni: ez a feladás, mire a köztársaság férfiaknak törekednie kell [...]. „[A]z élet főcélja – tett; s tenni magában vagy másokkal együtt, senkinek nem lehetetlen. Tehát tégy! s tégy minden jót, ami téled telik, s mindenütt, hol alkalom nyílik; s hogy minél nagyobb sikerrel tehesz, lelkedet eszközökkel gazdagítani igyekezzél. (56, 17; 60, 18)

Seneca is gyakran hirdeti, hogy az egész erkölcsi tanítás, az egész filozófia célja a helyes tett:

A filozófia nem a tömegeknek szánt művészet, s nem alkalmas a hengegésre. Nem a szavakban, hanem a cselekedetekben mutatkozik meg. Nem arra szolgál, hogy valamilyen kellemes szórakozással teljen el a nap, s hogy nyugodt pillana-

tainkban elűzzük az unalmat: szellemünket formálja és alakítja, az életünket rendez, a cselekedeteinket irányítja, megmutatja, hogy mit kell cselekednünk, ott ül a kormánynál és a hullámok veszélyein át irányítja hajónkat. [...] Képzeli el, hogy valakinek valamit meg kell tennie: nem teszi folyamatosan, nem teszi állhatatosan, mert nem tudja, miért tegye. Olykor a véletlen vagy a gyakorlat helyes eredményre vezet, de nincs kezében a szabály, amelynek értelmében cselekedjék, amelynek elhiggye, hogy helyesen cselekedett. (16, 3; 95, 39)⁴²

A fentebb említett művek, Iszokratész *Démonikoszhoz* írt parainesisze, Cicero *A kötelességekről* című erkölcstana, Cornelius Nepos életrajzai, a Püthagorasznak tulajdonított aranymondások és Seneca 95. *erkölcsi levele* jelentős források voltak Kölcsey számára a *Parainesis* megírásához. Kölcsey azonban alkotó módon, szervesen illesztette be az e forrásokból vett gondolatokat saját gondolatrendszerébe egyfelől, másfelől ezekkel a művelt olvasók által kitapintható intertextuális kapcsolatokkal jelezte, hogy épületes gondolatai a legnemesebb európai hagyományokhoz kapcsolódnak.

Kölcsey azonban helyel-közzel más antik szerzőtől is merített egy-egy fordulatot vagy formulát. A továbbiakban a *Parainesis* elejétől kezdve néhány párhuzamra mutatok rá. A bevezetés 3. bekezdése végén utal arra, hogy írásával „emléket” alkot (46, 25). Itt a római irodalomban kissé jártas olvasónak eszébe jut Horatius 3, 30. ódájának kezdősora: *Exegi monumentum* – „emléket, emlékművet állítottam”.

Az előszó 4. bekezdését így kezdi „Nem kérd, s nem vár az idő, sebes rohanással haladván felettünk; az én napjaim legszebb része leszállott” (46, 27). E sorokban határozottan utal Seneca 108. *erkölcsi levelére*, amelyben a filozófus Vergilius ezen sorait: *fut a perc s vissza se térül és legjobb napjai futnak először az árva halandók élének* így elemzi: „Miért a legjobb? Mert bizonytalan, ami hátravan. Miért a legjobb? Mert ifjúkorunkban tudunk még tanulni, tudjuk irányítani a hajlékony s még fogékony lelket a jóra, mert ez az idő alkalmas a munkára, alkalmas arra, hogy a tanulmányokkal serkentsük a szellemet, fizikai munkával gyakoroljuk a testet; a későbbi kor lomhább, bágyadtabb, és közelebb van a véghez” (108, 24–27).⁴³

Ugyanebben a bekezdésben ezt írja Kölcsey a halálról: „Nem hívom az órát; de jöttét sem rettegem” (46, 31). Itt Martialis 10, 47, 13-at idézi, kissé megváltoztatva: *summum nec metuas diem nec optes* – „legvégső napodat ne féld, ne is vágyd” (Teravagimov Péter fordítása).⁴⁴

Ugyanebben a bekezdésben azt, hogy idő múltával elfelejtik, így fogalmazza meg: „erősek lépnek majd a pályára, hol mint író és polgár parányi helyet foglalék el; s szebb jövődő feledtet engem s társaimat” (47, 8). Ez a megfogalmazás liviusi reminiscencia, aki művének előszavában hasonlóan ír: „és ha a sok író között nevem homályban

⁴² Uo., 141. Sárosi Gyula fordítása.

⁴³ Uo., 534–535. Kurcz Ágnes fordítása. Vö. ADAMIK Tamás, *A szöveg értelmezése = Bevezetés az ókortudományba*, I., szerk. HAVAS László – TEGYÉY Imre, Kossuth Egyetemi, Debrecen, 1998², 37–38.

⁴⁴ MARTIALIS, *Válogatott epigrammák*, vál., szerk., jegyz., utószó ADAMIK Tamás, Magyar Könyvklub, Budapest, 2001, 65.

maradna, azoknak hírességében vagy tekintélyében fogok vigasztalást találni, akik nevemet árnyékba borítják”.⁴⁵

Kölcsey az önszeretetről ezt írja: „Az emberben, mint minden állatban, önszeretet nagymértékben lakik” (48, 12); „Önszeretet az emberi nem legegységesebb vezetője; de ne hidd, mintha ez önszeretet mindég az önhasznat tenné céljának” (63, 19). „Az emberek többsége, hogy önszeretetének eleget tegyen, a mindenkori divattól, azaz, idegen fejekben támadt s szokásba jött gondolat és cselekedet-formáktól kér tanácsot” (63, 28). Cicero *De finibus bonorum et malorum* – *A legfőbb jóról és rossztól* című művében a sztoikus Cato ezt mondja, hogy a csecsemők azt kívánják, „ami nekik egészséges, és irtóznak az ellenkezőktől. „Ebből le kell vonnunk azt a következtetést, hogy az önszeretetről kell kiindulnunk” (3, 5).⁴⁶ Cicero és a sztoikus etika kiindulási alapja az önszeretet; ez közös állatban és emberben egyaránt.⁴⁷ Kölcsey az önszeretet fogalmát nyilvánvalóan Cicero idézett művéből merítette.

Kölcsey ezt idézi: „Minden, úgymond a költő, ami felfelé nem hág, lefelé sülyed” (50, 6). Az idézet Horatius *Ars poeticájának* 378. sora: *si paulum summo decessit, vergit ad imum* – „hajszállal rosszabb a tökélynél, hull le a mélybe.”⁴⁸

„A szónokság szabad nép körében támadt, s szabad nép életéhez tartozik” (58, 3) – írja Kölcsey; itt feltehetőleg Cicero kijelentésére utal, aki azt írja, hogy „az ékesszólás a béke kísérője, a nyugalomnak társa” és a zsarnokok kiűzése után írta meg Korax és Teisziasz „a művészi szónoklás szabályait” (*Brutus* 45–46).

Kölcsey azt tanácsolja: „Sőt ne könnyen végy kezvedbe oly művet, mely a zseni lángjegyét homlokán nem hordja; a nagy író művét pedig mély figyelemmel tanuld keresztül” (59, 2). Quintilianus ugyanezt mondja: „De hosszú ideig csakis a legjobb írókat szabad olvasni, akik a legkevésbé vezetnek félre a rájuk hagyatkozót, őket viszont tüzetesen” (10, 1, 20).

Kölcsey ezt a kijelentést teszi: „Kinek a közönségesen, a mindennapin fölüllemelkedni erő nem jutott: az kitetsző helyre ne álljon” (59, 26). Amikor Kölcsey ezt a mondatot megfogalmazta, emlékeztetett Sallustius következő mondatára: „De akik a legfőbb hatalom birtokában, magas állásokban élnek az életüket, azoknak a tetteit minden halandó ismeri” (*Catilina*, 51).⁴⁹

Kölcsey szerint a művelt ember kötelessége, hogy „névének maradandó emlékeztet szerezzon” (59, 35). Sallustius írja: „mivel oly rövid ez a mi életünk, emlékéket kell minél hosszabbra nyújtatunk” (*Catilina* 1).⁵⁰

„De, amit magányos tudós előre feltett elvekből kikövetkeztetett, s összeillett rendszerben előadott, kételkedve tekintsd meg” (60, 26). Itt Kölcsey a cicerói akadé-

⁴⁵ Titus LIVIUS, *A római nép története a város alapításától*, ford. KIS Ferencné, utószó BORZSÁK István, jegyz. RITÓÓK Zsigmond, Európa, Budapest, 1963, 379–380.

⁴⁶ Marcus Tullius CICERO, *A legfőbb jóról és rosszról*, ford. VEKERDI József, Kairosz, Budapest, 2007, 194.

⁴⁷ Vö. Gregor MAURACH, *Geschichte der römischen Philosophie. Eine Einführung*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1997², 71–72.

⁴⁸ Quintus HORATIUS FLACCUS *Összes versei*, szöveggond., bev. BORZSÁK István, Corvina, Budapest, 1961, 594–595. Muraközy Gyula fordítása.

⁴⁹ C. SALLUSTIUS CRISPUS *Összes művei*, ford. Kurcz Ágnes, Magyar Helikon, Budapest, 1978, 42.

⁵⁰ Uo., 9.

miai szkepszisnek ad hangot; vö. „Ezért anélkül, hogy bármit is igenelnék, folyton kutatva, kétkedő lélekkel fogok minden kimondani” (*De inventione* 2, 3, 10).

Kölcsey a nagy törvényhozók, „Minos és Lykurgus, Solon és Pythagoras”, felsorolása után így folytatja: „s midőn Aristoteles az igazgatás tudományát rendszerbe foglalá, nem tett egyebet, mint amit a maga organumának írásakor cselekedék vala” (60, 31). Kölcsey itt Arisztotelész *Politikájára* és egyéb az állammal és alkotmánnyal kapcsolatos műveire gondol, amelyekről Sarkady János ezt írja: „Államelméleti főművéhez, a »Politika«-hoz óriási történeti anyagot gyűjtött össze tanítványai segítségével. A Politika megírása (336–335) után kezd hozzá tanítványai, elsősorban Theophrastos közreműködésével az egyes államokra vonatkozó anyag monografikus feldolgozásához. Így jön létre a »Politeiai« (»Alkotmányok«) című gyűjtemény, amely 158 (nagyreszt görög) állam alkotmánytörténetét és Aristotelés korabeli alkotmányának leírását tartalmazza.”⁵¹ Továbbá logikai műveire hivatkozik, amelyeknek a későbbi hagyomány *Organon*nak nevezett el: „Az Organon nem egységes tudományos mű, hanem Aristotelés hat alapvetően fontos logikai tanulmányát magában foglaló gyűjtemény. Ezek a tanulmányok – sőt egyes részeik is – Aristotelés életének különböző időszakaiból származnak, s logikai rendszeralkotó tevékenységének különböző fejlődési szakaszai tükröződnek bennük” – írja Szalai Sándor.⁵² Ezeket a tényeket azért kívántam leszögezni, mert Onder Csabának az idézett Kölcsey-mondathoz fűzött értelmezése téves.⁵³

„Két erő tart felül a sokaságon: ítélet és akarat ereje” (61, 31) – tanácsolja Kölcsey; ugyanezt mondja Seneca is a már többször idézett erkölcsi levelében: „Csak azoknak jut ki a lelki *nyugalom*, akik változatlan és biztos *ítéletre* tettek szert. [...] Ha ugyanazt akarod mindig akarni, az igaz dolgokat kell akarnod” (95, 57–58). E levélben megtaláljuk azt a nyugalmat is, amelyet Kölcsey gyakran emleget *Parainesis*-ében: ez a sztoikusok nyugalma!

„Színlelt nagyság mutogatója az oroszlán bőrbé öltözött számárhoz hasonlít” (70, 30). Forrása: Aiszóposz 199A: „A számár oroszlánbőrt húzott fel magára, így járt mindenfelé, s rémítgette az okatlan állatokat”; és 199B mese: „A számár oroszlánbőrbé búj, és mindenki azt hitte róla, hogy valódi oroszlán.”⁵⁴ Nem pedig az a mese, amelyet a kritikai kiadásban Onder Csaba említ.⁵⁵

„Mindenki önszerencséjének kovácsa. Azaz, szerencse kívül az emberen nincs”, Richelieunek is ez volt a véleménye (71, 7). Itt Appius Claudius Caecus egyik szentenciáját idézi, és cáfolja: „Appius a carmenekben mondta: ki-ki saját szerencséjének a kovácsa.”⁵⁶

⁵¹ ARISTOTELÉS, *Az athéni állam*, ford. RITOÓK Zsigmond, bev., jegyz. SARKADY János, Akadémiai, Budapest, 1954, 7.

⁵² ARISTOTELÉS, *Organon*, I., *Kategóriák. Herméneutika. Első analitika*, szerk., jegyz. SZALAI Sándor, ford. RÓNAFALVI Ödön – SZABÓ Miklós, Akadémiai, Budapest, 1979, XI.

⁵³ KÖLCSEY, I. m., 221.

⁵⁴ AISZÓPOSZ *Meséi*, ford., utószó, jegyz. SARKADY János, Magyar Helikon, Budapest, 1969, 94–95.

⁵⁵ KÖLCSEY, I. m., 224.

⁵⁶ VÖ. ADAMIK, I. m., 79–80.

Ezt a megállapítást: „egy ember, mint egy buborék” (81, 12) Varrótól veszi: „az ember olyan, mint a buborék” – *si est homo bulla* (*De agri cultura* 1, 1).⁵⁷

Kölcsey Parainesisének eszmeisége

Kölcsey *Parainesis*-ében Kölcsey Kálmán elé, tágabb értelemben a magyar ifjúság elé egy sokoldalúan képzett, becsületes és vallásos közösségi ember ideáját állítja, akinek széles körű tárgyi ismeretei, filozófiai alapon nyugvó szilárd erényei a közösséget, a hazáért végzett munkájának helyességét és hasznosságát garantálják. Tehát nem átlagembert akar nevelni, hanem a politikai elit kinevelésén fáradozik, amely közösségek, városok és megyék sorsát intézi. Ideálja megfelel Cicero és Quintilianus szónokideáljának, „a derék, beszédben jártas férfi” ideáljának, megtámogatva azt még a keresztény humanizmus eszméivel. Kölcsey azonban nem „ellensége az iskolai és általában a közösségi nevelésnek”⁵⁸ – ahogyan ezt László Dezső állítja –, hanem azt nézetet képviseli, amelyet Quintilianus olyan részletesen fejteget. Quintilianus álláspontja az, hogy amikor a közösségi nevelés – alap- közép- és a felsőfokú képzés – befejeződik, akkor kezdődik az igazi munka: „Csakhogy most nem arról beszélünk, hogyan kell szónokot nevelni (mert ezt már elég alaposan, vagy legalább a tőlünk telhető módon kifejtettük), hanem arról, hogy az atlétát, aki mesterétől már minden fogást megtanult, milyen gyakorlatokkal kell a versenyekre fölkészíteni. Vagyis azt a kezdő szónokot szeretnénk tanácsokkal ellátni, aki tárgyát már ki tudja gondolni, el tudja rendezni, érti a szavak megválasztásának és elhelyezésének módját: hogyan alkalmazhatja a lehető legjobban és a lehető legkönnyebben azt, amit megtanult” (10, 1, 4).⁵⁹

Pándi Pál szerint forradalmian haladó szellemű, „nyitánya Petőfi forradalmi demokratizmusának”, „harcos mű a Parainesis”.⁶⁰ Szauder József ugyanezt mondja: „S ahogy Kölcsey egyre tágabb tekintettel néz szét, egyre mélyebb szóval ítél a világról s a szabadságról, az egyén nagyságáról s a közösséggel való egybeforrásának szükségességéről, érezni, hogy eszmevilága meghaladja a liberalizmust, a demokratizmus irányába mutat előre, sőt: közvetlenül Petőfi és a mi világunk elé.”⁶¹ E két értékelés az 1950-es évek elejének ideológiáját tükrözi. Kölcsey valójában a sztoikus történelemfilozófiát fejti ki Seneca idézett levele alapján, ötvözve azt saját történelmi tapasztalataival. Taxner-Tóth Ernő már árnyaltabban foglal állást ebben a kérdésben: „A szabadság, az ismeretek és a gondolatok önkényes hatalmi eszközökkel nem korlátozott terjesztésének igénye a mű lényegi része. A »köztársaság« szóval is találkozunk, csakhogy ez itt nem államformát, hanem a közös dolgok olyan intézését jelenti, ahol »jog és kötelesség egymástól el nem választhatók«, mert a »társaságban született ember nem

⁵⁷ M. Terentius VARRO, *A mezőgazdaságról. Latinul és magyarul*, ford., jegyz. KUN József, bev. MARÓTI Egon, Akadémiai, Budapest, 1971, 102–103.

⁵⁸ LÁSZLÓ DEZSŐ, *Kölcsey Parainesis pedagógiai szempontból*, Erdélyi Múzeum 1939, 24.

⁵⁹ Marcus Fabius QUINTILIANUS, *Szónoklattan*, szerk. ADAMIK Tamás, Kalligram, Pozsony, 2008, 649–650; Simon L. Zoltán fordítása.

⁶⁰ PÁNDI Pál, *Parainesis*, Új Hang 1953/11., 91–91.

⁶¹ SZAUDER, I. m., 235.

önmagáé». »A szónokság szabad nép körében támadott, s szabad nép életéhez tartozik« – vallja műve egyik indítékaként, de talán mert közlési szándékkal írta, a politikai beszédeiben gyakran hangoztatott demokrácia eszményéről nem szól.⁶²

Hasonlóképpen az ötvenes évek marxista szemléletével magyarázható az, hogy Szauder József ennyivel intézi el a vallás szerepét a *Parainesis*-ben: »A következő tanítás a szemlélődés vallási gondolata: »Imádd az istenséget!« Nem a teológiai vagy bibliai istent, hanem »a hatalom és értelem temérdek összehatásának« eszméjét, a végtelent: a laikus, a tételes tartalmától megfosztott vallásos érzelm lélektani erejét méltatja ezzel. Ehhez kapcsolódva beszél a szülők iránti szeretetről.⁶³ László Dezső jelentősebb szerepet tulajdonít a vallásnak a *Parainesis* eszmeiségében: »Isten valóságának jelei »magas körbe vonják« az embert. A vallásos érzelmnek egészen központi helyet biztosít az ember életében. Csak az Istent igazán tisztelő ember ismeri meg magát igazán, találja meg helyét a mindenségben, csakis a vallás adhat az embernek erőt arra, hogy süllyedéséből felemelkedhessék. A vallásos érzés mellett a szülők iránti szeretet az egészséges lélek másik nagy érzelme.⁶⁴ Abban igaza van Szaudernek, hogy az idézett részben filozófiai istenfogalommal találkozunk úgy, ahogyan Boethius *A filozófia vigasztalása* című művében is,⁶⁵ de ez a *Parainesis* filozofikus jellegével és a sztoikus Seneca hatásával magyarázható. Kölcsey ugyanis pozitívan értékeli a sztoicizmust a *Parainesis*-ben: »Mert a Stoa tudománya a szabad polgárokhoz oly igen méltó vala; Epikuré, senkihez nem illett volna úgy, mint despotai üldözést megúnt emberhez, ki messze rejtekben keres a vaspálca elől menedéket» (54, 33). A mű szöveggörnyezetéből azonban világos, hogy itt is a keresztények Istenéről van szó: Isten ugyanis áthatja az egész művet: »Isten a szenvedőnek engede a vigasztalást az egész természetből, az emberi tettekből és tanításokból szívbenélő tudományt szívhatni. Hála neki, hogy életemet sem hagyja szenvedések nélkül folytania» (46, 12). »Azért ne hidd, mintha Isten bennünket arra alkotott volna, hogy a föld minden gyermekeinek egyforma testvéri, s a föld minden tartományainak egyforma polgárai legyünk» (52, 9). »Mert tudd meg: e szóban: Haza, foglaltatik az emberi szeretet és óhajítás tárgyainak egész öszvesége. Oltár, atyáid által Istennek építve» (53, 13). »A kereszténység apostolai vérökkel alapíták meg a még akkor csak leendő roppant alkotmányt» (67, 29). »[S] ismét az időt, melyben a kereszténység isteni alapítója ellenségeinket szeretni tanított» (70, 1). »Az élet szebb ajándéka Istennek, mintsem kockajáték gyanánt folytassuk» (71, 26). »A hős jól tudja, miképen a győzelem Isten akaratától függ» (72, 14). »Égi háború és volkánkirohanás miért és mikor szükségesek? Isten tudja, kinek bölcsessége s ereje milliom világokat kormányoz» (74, 34). »Isten teremtett, s azt ember nem teheti; de a teremtés által letett anyagnak alakot adni, vagy azt alakról alakra változtatni magában és magán kívül: ez az emberiség hatalmi és szabadsági nagy köre» (76, 7). »[A]zért bár boldog lenni mindenki szeretne, mindenki törekszik: még se hidd, mintha Isten az emberi

⁶² TAXNER-TÓTH Ernő, *Kölcsey és a magyar világ*, Akadémiai, Budapest, 1992, 306–307.

⁶³ SZAUDER, I. m., 233.

⁶⁴ LÁSZLÓ, I. m., 26.

⁶⁵ Anicius Manlius Severinus BOETHIUS, *A filozófia vigasztalása*, ford. HEGYI György, Magyar Helikon, Budapest, 1970, 166–167.

élet céljává e törekvést rendelte volna» (80, 12). »Most pedig, szeretett gyermek, Isten veled!» (81, 23).

Isten tehát ott van a bevezetésben és a befejezésben ugyanúgy, mint a *Parainesis* mindegyik részében, és Kölcsey utalásaiból nyilvánvaló, hogy ez az Isten a Biblia és a keresztények Istenével azonos.

PINTÉR BORBÁLA

A levélolvasás aktusa *A rajongókban**

Az irodalomtörténeti hagyomány a Kemény-életművet sokáig a romantika és a realizmus dialektikájában értelmezte, majd erősödni kezdett e viszony diszjunktív jellege. Szegedy-Maszák Mihály¹ monográfiája megnyitotta a lehetőséget a modern tendenciákat kereső Kemény-recepció előtt, mely törekvés mára meghatározó befogadástörténeti hagyománnyá vált. Kemény regényeit immár nem az említett kettős szembenállás jegyében értelmezik², mint ahogy általában véve a 19. századi regények modern horizontú olvasata egyre népszerűbbé vált: a század nem egy alkotása mintha új helyi értéket nyerne a prózatörténeti kánonban.³

Kemény szépprózájához közelítve jól látható, hogy az író koncepciózusan alakítja regényeinek anyagát.⁴ A drámát és a regényt összevető tanulmányában előbbi szigorú

* A dolgozat korábbi változata megvitatásra került a 2012. áprilisi *Vetésforgó* konferencián Kaposvárott. Jelen szöveg a konferencián elhangzott rendkívül hasznos tanácsokra és inspiráló javaslatokra támaszkodva fogalmazódott újra. Külön köszönöm Gönczy Monika, Kucserka Zsófia, Milbacher Róbert, Paraizs Júlia, S. Varga Pál, Szajbély Mihály, Zákány Tóth Péter és Z. Kovács Zoltán hozzászólásait.

¹ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Kemény Zsigmond*, Kalligram, Pozsony, 2007. (Első megjelenés: Szépirodalmi, Budapest, 1989.)

² Kemény regényeihez hasonló olvasási móddal közelít több tanulmány is, melyek közül a teljesség igénye nélkül említek néhányat: BENKŐ Krisztián, *Színekdoché és önkívület. Apokalipszis-értelmezések Kemény Zsigmond A rajongók című regényében* = Uő., *Önkívület. Olvasónapló a magyar romantikáról*, Kalligram, Pozsony, 2010, 192–239.; BÉNYEI Péter, *A történelem és a tragikum vonzásában: A történelmi regény műfaji változatai és a tragikum kérdései Kemény Zsigmond írásművészetében*, Debreceni Egyetemi, Debrecen, 2007.; EISEMANN György, *Elhallgatás, beszéd, szubjektum Kemény Zsigmond regényeiben*, Iskola-kultúra 2007/1., 41–47.; GÖNCZY Monika, *Az Özvegy és leánya szövegvilágai*, Studia Litteraria 2000, 84–113.; HITES Sándor, *Prognózis és anakronizmus. A Zord idő mint politikai példázat* = Uő., *A múltnak kútja: Tanulmányok a történelmi elbeszélések köréből*, JAK–Ulpius-ház, Budapest, 2004, 25–101.; KUNKLI Enikő, *A közösségi narratívák és egyéni önnarratívák összehangolásának esélyei Kemény Zsigmond Férj és nő című regényében*, Studia Litteraria 2005, 115–143.; SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Az újraolvasás kényszere*, Kalligram, Pozsony, 2011.; SZILÁGYI Márton – VADERNA Gábor, *Az ész csele: a történelmi regény ismeretelméleti perspektívája*, Kemény Zsigmond: *Rajongók = Magyar irodalom*, főszerk. GINTLI Tibor, Akadémiai, Budapest, 2010, 568–572.; Z. KOVÁCS Zoltán, *Példázatosság és (romantikus) ironia Kemény Zsigmond három regényében: A szív örvényei, Férj és nő, A ködképek a kedély láthatárán* = Uő., „Vanitatum Vanitas» Maga is a humor”. Az ironia (korlátozásának) változatai a magyar romantika irodalmában, Osiris, Budapest, 2002, 139–186.

³ Gondolok itt például: EISEMANN György, *Mikszáth Kálmán*, Korona, Budapest, 1998.; NYILASY Balázs, *A románc és Jókai Mór, Eötvös*, Budapest, 2005.; *Mester Jókai. A Jókai-olvasás esélyei az ezredfordulón*, szerk. HANSÁGI Ágnes – HERMANN Zoltán, Ráció, Budapest, 2005.; DEVESCOVI Balázs, *Eötvös József 1813–1871*, Kalligram, Pozsony, 2007.; HITES Sándor, „még dadogtak, mikor ő megszólalt”. Jósika Miklós és a történelmi regény, Universitas, Budapest, 2007.; T. SZABÓ Levente, *Mikszáth, a kételkedő modern: Történelmi és társadalmi reprezentációk Mikszáth Kálmán prózai poétikájában*, L'Harmattan, Budapest, 2007.; SZAJBÉLY Mihály, *Jókai Mór*, Kalligram, Pozsony, 2010.

⁴ A Kemény-féle regénykompozícióról és annak recepciójáról lásd SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Az elbeszélő nézőpont összetettsége Kemény Zsigmond regényeiben*, MTA I. Osztályának Közleményei 1979, 428.

arányosságával, rendjével szemben a regény szabadságát hangsúlyozza a téma és a forma megválasztásában. Állítása szerint a regény sokkal tágabb formakészlettel bír, és egysége épp a részletezésben rejlik, legyen szó a jellemábrázolás aprólékosságáról vagy a cselekményvezetés összekuszálásáról.⁵ Az enciklopédikus műfajiságra törekvés, az egységbe szerkesztett műfaji sokrétűség leglátványosabban első befejezett regényében, az 1847-es *Gyulai Pálban* mutatkozik meg, ahol a szereplőket felsorakoztató címlapot, a rendezői utasításokkal ellátott, sok jelenetes drámai részeket szavalatok, elbeszélő költemények váltják, az epikai részletek összetartozását pedig esszéyszerű fejtegetések, mesei példázatok, értekező hangnemű kitérők, levél- és naplórészletek tördelik tovább. E szerkesztési elv értelmezhető egy átfogó kifejezésformára törekvésként,⁶ romantikus műfajkeverésként, szándékos műfaji szabadságként⁷ vagy műfaji szabadságként⁸ és a schlegeli értelemben vett műfajok fölött álló műfaj⁹ megteremtésére tett kísérletként egyaránt. A prózai és drámai részek egymásba építésének művelete egyúttal a 18. századi német prózahagyományból ismert dialógusregény poétikájára emlékeztet.¹⁰ Thomas Cooper tanulmányában¹¹ a *Gyulai Pált* épp egységbe szerkesztett műfaji sokrétűsége miatt helyezi európai irodalmi kontextusba, azt állítva, hogy a regény az európai – elsősorban a *Don Quijotét* olvasó német romantikus – példákban merítve olyan kollázsát hozta létre az irodalmi mintáknak, amely szembehelyezi egymással az ellenkező hagyományokat és aláássa a szerkezet tradicionális formáit.

A tudatos szerkesztési elv Kemény későbbi írásműveit is jellemzi. Regényeiben többféle formakészletből merítve, a romantika normáira támaszkodva törekszik a műfajelemek funkciójának újragondolására. Egyrészt előállítja az egyes műfaji konvenciók nyelvi-poétikai normáit, de közben azáltal, hogy megbontja e konstrukciók hagyományát, magát a művet artistikumát állítja az előtérbe.

A Kemény-életmű újraolvasásának tradíciójához csatlakozva tehát a regények szövetét alakító detailjokból a leveleket szeretném kiemelni, hogy rávilágítsak: ezen epikai mű szándékoltan és jellemzően olyan formaelv mentén szerveződik, amelyik az elbeszélés folyamatossága ellenében hat. Fellazítja a történet ok-okozati összefüggésrendjét, és másfajta – alakzatokon vagy allúziókon alapuló – szövegszervező eljárásokat helyez előtérbe. A történet visszaszorulásával szövegszerűbb prózavilág teremthető, ahol a történetmondás mikéntjére helyeződik a hangsúly. Olvasatom felértékeli a metaforikus elbeszélést jellemző szöveg(köz)iség, megalkotottság, nyelviség és önreflexió alakzatait, észleli a történetmondás különböző eljárásait, a megszakítottság

⁵ KEMÉNY Zsigmond, *Esmék a regény és a dráma körül* = Uő., *Élet és Irodalom*, Szépirodalmi, Budapest, 1971, 191–212., 208–209.

⁶ SZEGEDY-MASZÁK, *Kemény Zsigmond*, 86.

⁷ KEMÉNY, I. m., 200.

⁸ BARTA János, *Kemény Zsigmond írói világa* = Uő., *Évfordulók*, Akadémiai, Budapest, 1981, 237.

⁹ Friedrich SCHLEGEL, *Levél a regényről*, ford. TANDORI Dezső = August Wilhelm SCHLEGEL, Friedrich SCHLEGEL, *Válogatott esztétikai írások*, vál., jegyz., utószó ZOLTAI Dénes, Gondolat, Budapest, 1980, 375.

¹⁰ Hans-Gerhard WINTER, *Probleme des Dialogs und des Dialogromans in der deutschen Literatur des 18. Jahrhunderts*, *Wirkendes Wort* 1970, 33–51. Lásd még: SZILÁGYI Márton, *Kármán József és Pajor Gáspár Urániája*, Kossuth Egyetemi, Debrecen, 1998, 280–281.

¹¹ Thomas COOPER, *Zsigmond Kemény's Gyulai Pál. Novel as subversion of form*, *Hungarian Studies* 2002/1., 29–50.

és folytonosság megszűnésének formaelvét, továbbá vizsgálatának homlokterébe emeli a befogadás aktusát, az értelemtulajdonítás műveletét. A szövegben fellelhető leveleket betétként értelmezem, amelyek egy fikciós közegbe ágyazódva beépülnek a (fő)szövegbe, megtörik a prózai szövegfolyamot, megszakítják a diszkurzív és narratív szintek egymásba kapcsolódó dinamikáját.¹² A levélbetétek esetében beágyazott szövegtestet feltételezek, amely része a beágyazónak, és az addigi diegézis rendjét éppen azért függeszti fel, hogy olyan események vagy jellemvonások jussanak az olvasó tudomására, amelyeknek elmondására az addigi elbeszélésrend nem mutatkozott alkalmasnak.

A regénybe ágyazott levelek feltérképezését nem rekesztem be az egyes levélbetétek narratológiai, textológia vizsgálatával, hanem szóba hozom a levél anyagszerűségének, kézzel foghatóságának kérdését, az aláírás illetve a kézírás fiktivitását, továbbá nyomon követem, hogy megkésettsege, elkallódása idegen, avatatlan kézbe kerülése miként befolyásolja a cselekmény alakulását, azaz a levelet mint cselekményszervező elemet, dinamikus motívumot¹³ tekintem.

A *rajongók*¹⁴ tizenkét levelet szerepeltet,¹⁵ ezek közül mindössze öt írás szövege hozzáférhető az olvasó számára: Laczkó István Fridrik pékmesternek és Kassai Elemérnek címzett cédulái, valamint feleségéhez, Bodó Klárához írott levele, továbbá Kassai titkárának tudósítása és Pécsi Simon szombatosokat megszólító körlevele. E tizenkét irat közül hetet emelek ki, mivel egyrészt ezek gyakorolnak a cselekmény egészére döntő hatást, másrészt e levelek olvasásának színrevitelében a regény egészét szintűgy meghatározó befogadás (megértés) alakzatát vélem artikulálódni. Megvizsgálom tehát Laczkó István – fentebb említett – feleségéhez küldött küldeményét kísérő céduláival együtt, továbbá másik három egymás viszonyában alakuló dokumentum jelentőségét: Kassai titkárának beszámolóját az udvarhelyi eseményekről, ennek csatol-

¹² "[M]indig kikapcsolja a főszöveg terét és idejét [...] ott kezdődik, ahol az értelmező az addigi szinkdochikus vagy metonimikus előrehaladás megszakadását állapítja meg, és ott végződik, ahol ennek folytatását érzékeli." SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Az irodalmi mű alaktani hatásméleteiről* = Uő., *Minta a szövegen. A műértelmezés esélyei*, Balassi, Budapest, 1995, 39.

¹³ A dinamikus motívum fogalmához lásd Borisz TOMASEVSKIJ, *Irodalomelmélet*, ford. SZÁNTÓ Gábor András = *A modern irodalomtudomány kialakulása. A pozitivizmustól a strukturalizmusig*, szerk. BÓKAY Antal – VILCSEK Béla, Osiris, Budapest, 2001, 273.

¹⁴ Mint ahogy az közzismert, *A rajongók* első kiadása több nyomdahibát illetve pontatlanságot tartalmaz (ezekről részletesebben lásd SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *A rajongók* = Uő., *Az újraolvasás kényszere*, Kalligram, Pozsony, 2011, 189; valamint BALÁZS Mihály, *Forráskezelés és esztétikum. Megjegyzések Kemény Zsigmond A rajongók című regényéről*, ItK 2010/4., 318–320; 340.), további tévesztéseket is találtam, de munkám szempontjából e pontatlanságok elősorolása nem termékeny ugyanis a különböző kiadások leveleinek szövegében a tartalmat érintő lényegi eltérésre nem figyeltem fel. A citátumokat a Szépirodalmi Kiadó életmű sorozatának vonatkozó kötetéből vettem: KEMÉNY Zsigmond, *A rajongók*, Szépirodalmi, Budapest, 1969.

¹⁵ Csekély számuk ellenére jelentőségük mégsem elhanyagolható, a legújabbkori szakirodalom is behatóan foglalkozik bizonyos levélbetétek szerepével. Benkő Krisztián apokalipszis-értelmezésében külön fejezetben foglalkozik a levelekkel különös hangsúlyt fektetve Laczkó István feleségének írt, és Kassai titkárának Elemért értesítő levelére. Balázs Mihály forrásokat feltáró tanulmányában Zülkifár csasz Dajka püspökhöz írt szövegének kézíratos eredetije mellett hoz érveket, valamint rámutat Pécsi Simon Bethlen Istvánhoz címzett kérelemlevelének eredeti, 1621-ben keletkezett dokumentumára, továbbá összeveti a Pécsi Simon megbízásából, ám Laczkó István kézírásával készült irat nyelvezetét a korabeli történeti források retorikai fordulataival. Lásd BENKŐ, I. m., 233–239.; BALÁZS, I. m., 335.

mányát, amelyből Kassai Istvánnal együtt olvasva ismerhetjük meg Pécsi Simon szombatosokhoz szóló üzenetét Laczkó István szövegezésében, valamint Kassainak e küldemények hatására születő főbíróhoz címzett értesítését. Röviden elidőzőm a titkár Elemért a mezei kapitányi kinevezésének körülményeiről felvilágosító levelénél, amelyet ugyan az olvasó nem ismer, de mint dinamikus motívum hatással van a regény egészének alakulására.

* * *

A szakirodalom több helyütt is kiemeli, hogy *A rajongók* narratív technikája abban különleges, hogy rendkívül gyakoriak a magánbeszéd, a szereplők belső megnyilvánulásai.¹⁶ A levél, miközben egy párbeszéd elgondolásában születik, mindig valamely másíknak a vonatkozásában, őt feltételezve fogalmazódik, illetve olvasódik, azonban e másik jelenlétének hiánya késlelteti a párbeszédet és aktuálisan csupán vagy a levélíró szövegalkítói vagy a levélolvasó receptív szempontja érvényesül. A levél alkalmas arra, hogy feladójának vagy címzettjének egyedi hangja megbontsa a külső nézőpontú elbeszélésrendet, a regény narratív struktúráját emelve ezzel az értelmezői tevékenység fókuszába.

Kemény regényeiben a levelek elsősorban feladói perspektíváján keresztül, a megírás, az alkotás nézőpontja felől tárultak fel,¹⁷ e regény levélszövegeiből azonban választásom éppen azokra a releváns írásokra esett, melyekben a tekintet a levelet olvasóra szegeződik. A megszólított látószögén keresztül, vele együtt olvashatunk úgy, hogy mindeközben – a diegetikus határ átlépése során – értesülünk a befogadó reakcióiról is. Az olvasás aktusának színrevitelében a megjelenített receptív magatartások támpontot adhatnak ahhoz, hogy az olvasó hogyan viszonyulhat a szöveghez, szembesülve a fiktív befogadói helyzettel: a művön belül létrejövő megértéshorizonttal.

Az olvasás tevékenysége nemcsak az egyes levélszövegek recepciója során artikulálódik, hanem a regény egészét befolyásoló tényező, hiszen a szombatos felekezet deklaráltan éppen szövegmagyarázó tevékenységében tér el a hagyománytól. János evangélista könyvét eminens szöveghelyként, mint mindennek a viszonyítási pontját olvassák a szereplők. A körülöttük lévő világ eseményeit az apokalipszis kontextusában értelmezik, ennek folyományaképp a felekezetbe lépve új nevet kapnak, városaikát újrakeresztelik, hovatovább a köznyelvtől elütő metaforikus nyelvet hoznak létre,¹⁸ melyben a végítélet retorikája uralkodik.

Mind az epizódyszerű jelenetek – gondolok itt például a lelkesülten prédikáló és a vértanúi halálra készülő Kádárnak a lánya iránti könyörtelenségére –, mind az

¹⁶ SZEGEDY-MASZÁK, *Kemény Zsigmond*, 208–209.; BÉNYEI Péter, „El volt tévesztve egész életünk”. *Esztétikai alapú létértelmezési kísérlet a történelmi regény műfaji konvenciói alapján. Kemény Zsigmond: A rajongók*, It 1999/3., 443–444.; NEUMER Katalin, *Kemény Zsigmond három regényének értelmezése*, ItK 1986/1., 159.

¹⁷ A megírás látószögének kitüntetettsége arra szolgál – például a Gyulai Pálban –, hogy segítse az olvasó azonosulását a levélíró szereplővel. Lásd SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Az elbeszélő nézőpont összetettsége...*, 423. A Férj és nőben is a levélírói nézőpontok uralkodnak, amelyek így a szövegben megmutakozó szubjektum önreprezentációjának, az én elbeszélhetőségének problémáját emelik a kérdéshorizontba. Lásd: PINTÉR Borbála, *A levél szerepe és működése a Férj és nő című regényben*, ItK 2011/3., 362–370.

¹⁸ „Előre megjegyezzük, hogy itt semmit sem kell valódi értelmében venni.” KEMÉNY, *A rajongók*, 92.

események végkicsengése, illetve a szombatos rajongást minősítő elbeszélői kommentárok arra készítetik az olvasót, hogy e felekezeti elfogultságot kétellyel fogadja. Továbbá, hogy kritikával tekintsen a *Jelenések könyvének* – a regényben megidézett – szombatos magyarázatára, amely a legifjabb evangélista könyvét a Biblia textusának egészéből, valamint az értelmezői tradícióból egyaránt kiszakítva, csupán bizonyos részek kiemelésével, az Antikrisztus megjelenése és a végítélet eljövetele felől olvassa.¹⁹

A rész és az egész szokásos referenciális viszonyának megbontásában a romantikus poétika szemantikai tradíciót leépítő eljárása mutatkozik meg, ami a regény több jelenetében is tetten érhető, valamint a szöveg ilyen szempontú értelmezhetőségét is implikálja.²⁰ A jelentőt a jelentettől, illetve a szavak jelentését a mondatoktól elválasztani képes szemantikai hasadásból a jelek szabad variálhatósága következik, amely téves értelmezéseket hoz létre. Az értelmezés félrecsúsztatása egyaránt megjelenik a regény történetének síkján, valamint az egyes szereplők helyzet-, illetve önértelmezésében. Például a prédikáció travesztíjaként olvasható a regény nyitányának nagyjelenete, amikor Dajka püspök vallásos szónoklatából az utcára kicsődült tömeg csupán foszlányokat hall meg, és az elcsípett részleteket saját elgondolásai alapján kiegészítve következteti ki/vissza az egyházi előjáró beszédét. Az egyes túlzó szónoki fordulatokat vulgarizálják, a maguk módján és nyelven értelmezik át. Nemcsak a vallási buzgólkodók tevékenysége parodizálódik, hanem a várból kiszivárgó hírekre éhes tömeg tájékozatlansága is. Hiszen miközben aktualitásokra éhesen, türelmetlenül várják a friss tájékoztatást, a nagyobb horderejű eseményekkel sincsenek tisztában, ezért nem értik (helyén) a Pázmány alakját megidéző ironiát. (A cselekmény idejében ugyanis az esztergomi érsek már halott, ennél fogva bajosan lenne meglátogatható.)²¹

Meghatározó fontosságú a szereplők önértéke, illetve sokszor szélsőségesse váló léthelyzeteik akár metafizikai értelmezése.²² A *rajongók* aktorai folyamatosan értelmezői tevékenységre kényszerülnek, és miközben a saját és a másik szerepének és helyzetének megértésére törekednek – némelykor bizonyos szituációk befolyásolása okán –, aközben következtetik ki a tulajdonképpeni történetet.²³ Helyzetfelismeréseik, prognózisai, számításai azonban – némely kivételes szereplőtől eltekintve – rendre tévesnek bizonyulnak,²⁴ sőt a tragikus fordulatok következtében önértelmezésük egysege megbomlik, szakadás következik be egykori és jelenbeli énjük között.²⁵ A fondorlatos Kassai, akinek figyelme eleinte csupán a Pécsi lány rokonszenve miatt fordult unokaöccse felé, nemcsak, hogy ellenlábását, Pécsi Simont ítéli meg rosszul (aki inkább

¹⁹ Vö. SZEGEDY-MASZÁK, *Kemény Zsigmond*, 214.

²⁰ EISEMANN György, *Elhallgatás, beszéd, szubjektum...*, 45.; BENKŐ, I. m., 200–201.

²¹ „– [...] Aztán felrándulunk látogatás végett Pázmány Péter őkegyelméhez is. / – Messze lakik az érsek uram – jegyzé meg a tömegből valaki. / – Messze ám, fiam! – folytatá az öreg –, de mi addig meg sem pihenünk, míg szakállánál fogva nem hurcoljuk ide.” KEMÉNY, *A rajongók*, 17.

²² BÉNYEI, „El volt tévesztve egész életünk”, 445–446.

²³ Vö. SZEGEDY-MASZÁK, *A rajongók*, 190–191.

²⁴ A tragikai vétség alakulásáról, a szereplők könnyelműségéről lásd bővebben SÖTÉR István, *Romantika és realizmus. Kemény Zsigmond történelmi regényei* = Uő., *Nemzet és haladás. Irodalmunk Világos után*, Akadémiai, Budapest, 1963, 539–544.

²⁵ Vö. BÉNYEI, *A történelem és a tragikum vonzásában*, 327–332.

elválasztja Deboráht Elemértől, semmint belenyugodnék abba, hogy lánya házasságra lépjen az egykori erszénykötő rokonával), hanem az udvarban betöltött saját szerepét is tévesen méri fel, s Elemér jellemével is rosszul kalkulál. Téves ítéleteinek következtében elveszíti befolyását a politikai porondon, valamint Elemér tragikus halála miatt lehetetlenné válik, hogy vagyona és neve választott utódjában továbbéljen.

A tudós Pécsi az asztrológiából merít indoklást Elemér iránti rokonszenvének kialakulására, majd csillagpodására. A csillagok állásából magyarázatot lelő és a jövő eseményeit prognosztizáló szombatos prédikátor azonban tévesen értelmezi helyzetét. Félreolvasása egy remek dramaturgiával rendezett jelenetben tárul fel,²⁶ amikor a csillagok állásából elárultatását olvasva ki, balsejtelmet éppen az őt elárulóval osztja meg, és a Júdás metaforát nem a személyét és felekezetét egyaránt eláruló Laczkó Istvánra, hanem Elemérre vonatkoztatja, akinek a félreértésből ráolvasott stigma később az életébe kerül. A félreértelmezés tehát abból a szemantikai hasadásból következik, hogy az asztrológus a jelöltöt ugyan még helyesen felismeri, ám nem a megfelelő jelöltre vonatkoztatja. Elkerülhetné a tragikus végkifejletet, de a téves jelértelmezés Elemér halálát és saját maga, valamint családja összeomlását idézi elő.

A történetvezetés folytonossága *A rajongók*ban rendre megszakad, a történetszálak széttartanak, majd újra összetalálkoznak. Egyfelől kihagyások készítik éberségre az olvasót, másfelől ismétlések és egyidejű jelenetek teszik próbára emlékezetét.²⁷ A vonalszerű folytonosság hiányában szintén töredékek útvesztőjén vezet keresztül az út Laczkó István Bodó Klárához írott levélének megírásától kezdve, a szöveg célba érkezésének különböző állomásain keresztül, a fogadtatásáig. Laczkó a levél célba juttatását nem a szokványos módon kísérli meg. Óvatosan, kétszeres közvetítés révén juttatta el írását a címzettjéhez. Először Fridrik pékmestert instruálja egy búcsúlevélben, hogy az asztalon hagyott csomagot Kassai Elemérhez juttassa el, majd szintén egy levélben a fiatal Kassai közvetítői szerepét kéri, az előbbi kézbesítését pénzzel honorálva, az utóbbinak pedig úri becsültére apellálva. Levelét pecséttel ugyan lezárja, de címzéssel nem látja el, felesége nevét a levél hordozó matériáján nem tünteti fel – ennek magyarázatára a későbbiekben még kitérünk. A kézbesítésre felkért Elemér a levél tartalmába később sem nyer betekintést, ám számára az epitextusok sajátos használata, valamint a küldeményt körülölő komplikált események az üzenet sorsfordító, tragikus jellegét kikövetkeztethetővé teszik. Balsejtelve beigazolódik, amikor Klára az ő jelenlétében olvassa először férje írását, és bár a konkrét üzenettel nem jön tisztába, annak címzettjére tett ijesztő hatását az asszony arcáról leolvashatja. Elemér tehát nem marad csupán kézbesítő, mivel közvetett jeleken keresztül ugyan, de bevonódik a dekódolás folyamatába. Igaz közvetítőként lép fel, de nem tud kívülről

²⁶ Csak röviden idézem, a teljes jelenetet lásd KEMÉNY, *A rajongók*, 229–234. „– Nézzen kegyelmed – ismétlé Pécsi – a vésteljes konstellációra, mely Jupitert fenyegeti. E csillag az enyém, s arcára van fölírva végzetem. Kegyelmed szerencsés, hogy a szörnyű betűket nem ismeri. Én tudok az égről olvasni. / – És mit olvasott nagyságod? / – Hogy Judas Iscariotes elárulta fejemet – szölt merengőn Pécsi. / Laczkó István tenyerével takarta el arcát, és térdei reszkettek. / Pécsi e megindulásban csak a becsületes embernek a bűn iránti való természetes iszonyát látta.” Uo., 231–232.

²⁷ Vö. SZEGEDY-MASZÁK, *A rajongók*, 189–196; Az időbeli párhuzamokról, az előre- és visszautalások rendszeréről bővebben lásd NEUMER, I. m., 153–157.

maradni az eseményeken, s egy véletlen találkozás egyre inkább beavatja a Laczkó-család életébe. Először csak az elalélt Klárát segíti fel az utcán, majd Fridriknél Laczkó után nyomoz, végül vállalja a küldemény célba juttatásának feladatát.

Az olvasó a levélben foglaltakat Klára második levélolvasása során ismeri meg. Ekkor a nézőpont folyamatosan változik: a figura belső magánbeszéde váltakozik az auktoriális szempontú heterodiegetikus narrációval. A nézőpontok ütköztetésének következtében megmutatkozik a szerzői keretelbeszélés és az ebbe beiktatott perszónális narratíva különbsége. Az első személyű nézőpontból megismert új események átértelmezik a harmadik személyű elbeszélői helyzetből előadottakat és fordítva, mivel az egyik narratív szint nézőpontjának korlátozottságát épp a másik narratív szint beiktatása oldja fel. Az elbeszélő olyan, az olvasó előtt már ismert részleteket magyaráz meg, melyeket Klára részint belső látószögének okán nem ismerhet, részint viszont mint szerető feleség férjéről feltenni képtelen. A gyakori perspektíva-váltás tehát lehetőséget ad arra, hogy láthatóvá váljék: egy rögzített centrumból, azaz egyetlen szereplő nézőpontjából egy másik figura története hézagmentesen nem hozzáférhető, múltja és jelene a megismerő én korlátozott horizontja miatt teljességében feltárhatatlan, hiszen a másik alteritásában ellenszegül a megismerhetőségnek.²⁸ Egyúttal ugyanannak az eseménynek a bemutatására többféle diszkurzíva jön létre, így a regényvilág egyes részletei több oldalról is megvilágítódhatnak és az olvasó számára egy olyan kitüntetett értelmezői szituáció adatik, amely semmilyen más tapasztalati, megismerői helyzethez nem hasonlítható.²⁹

Az apokalipszis könyvének tanulmányozója magánlevelében erőteljes retorikai fordulatokkal, hatásos képekkel, trópusokkal él, feleségét nyitányában a szerencsétlenség gyermekeként, illetve a nyomor jegyeseként szólítja meg, míg a zárlatban élő férj özvegyének titulálja. Az olvasó az azonosításokkal tisztában van, de a levélzáró oximoron megfejtését Klára nézőpontján keresztül is végigkövetheti.³⁰

Laczkó továbbá többször is – szintén képes beszédben – utal családjá otthontalanságára, vagyontalanságára, de elhallgatja, hogy valójában földesurának tartozó jobbágy. Ezen kívül homályban hagyja az okokat is: sem rápoliti múltját nem tárja fel, sem a Szent György kapunál történetekre nem ad magyarázatot. A szálak összetalálkozásának remekül szcenírozott jelenetéből, a Szent György kapu előtt zajló drámai részből³¹ a levélíró csupán egyetlen momentumot, a néven nevezés aktusát idézi fel. Laczkó

²⁸ Vö. Emmanuel LÉVINAS, *Teljesség és végtelen*, ford. TARNAY László, Jelenkor, Pécs, 1999, 155–168.

²⁹ Vö. Wolfgang ISER, *Az olvasás aktusa. Az esztétikai hatás elmélete*, ford. HÁRS Endre = *Testes könyv*, I., szerk. Kiss Attila Atilla – Kovács Sándor sk. – ODORICS Ferenc, Ictus–JATE, Szeged, 1996, 244., 241–264.

³⁰ „Ah, minden világos. A legmagasabb állású és a legiszonyúbb nevű férfiú férjemre tette kezét. Az ő börtönébe hurcoltatott, örökre elzárva a világtól és tőlem. Ezért vagyok én élő férj özvegye!” KEMÉNY, *A rajongók*, 266.

³¹ Laczkó István éppen Pécsi szobájából menekül, mikor az asztrológus a csillagok állásából Júdástól való elárultatását olvassa ki, és ugyan tévesen Elemért azonosítja a jötevőjét elárulóval, de Laczkó a helyén érti az égi jeleket. Majd az utcára jutván belebotlik az Elemérrel és Gyulaival sétáló Szeredibe, aki az ítélmester kémjének nevezi. Ennek lesz tanúja a férjét kutató és éppen ez okból Pécsihez siető Klára, aki e váratlan események következtében alétan esik össze, amiből Elemér segíti fel, aztán férje a felismerés után eloldalog. Nemcsak, hogy „[e]bből a jelenetből tudja meg az olvasó, hogyan is került

a beburkolt nőalakban feleségére ismer, és e váratlan ráismerés következtében ejti ki az asszony keresztnévét. Levelében retrospektív módon úgy idézi meg ezt a jelentet, hogy árulásnak titulálja asszonyának nevének szólítását. Bár Laczkó – ha nem is Pécsi, de ön maga által – az imént azonosított jötevőjét elárulóval, Klárának írt sorai-ban az árulás mégsem júdási értelemben fogható fel, ugyanis Laczkó azzal sodorja veszélybe asszonyát, hogy összetartozásukat a külvilág előtt (is) felfedi. És mivel Klára férje már nem mint szárdisi angyal, hanem mint földesurának tartozó Szőke Pista tevékenykedik, ezért asszonya szintén egy szökött jobbágy feleségének tekinthető. Laczkó levelének e soraival tehát nem a Kassainak tett szolgálataira utal, hanem arra, hogy asszonya előtt eltitkolta származását, múltját, és előtte hamis szerepben tetszelegve tette Klárát és gyermekeit egy álvilág szereplőjévé.

Laczkó, amikor feleségül vette Klárát, üres, eredet nélküli nevet és hamis identitást ajándékozott neki, amiről az asszony mit sem tudott. Ahogy Klára, úgy gyermekei is hazug nevet viselnek. Laczkó bűnösségének tudatában úgy akarja tetteinek következményeitől megóvni családját, hogy elkülöníti magától szeretteit (ezért nem segíti fel ájultából Klárát, mert mint bűnös, nem akar hozzá közelíteni).³² E hamis identitáshoz tartozásuknak minden jelét szeretné eltörölni, ezért szólítja fel Klárát a gyermekeinek adott név levételére, ezzel az apa névadó jogát az anyára ruházva át.

A névadás és a névfosztás³³ művelete egyaránt érinti Klára és Laczkó kisebbik gyermekét, Barbarát. Klára ugyanis, mielőtt férje keresésére indul, újrakeresztelteti lányát, akit így szombatos szertartás szerint igen díszes, ám funkció nélküli, a külvilágban működésképtelen álnévvel ruháznak fel,³⁴ ugyanakkor többszörösen nevet váltó apja rabigát jelentő nevét tőle is visszavonni igyekszik. Laczkó személyiségváltása tehát gyermekében továbbörökítődik, mivel utóda egyrészt cifra, ámbár azonosításra alkalmatlan nevek sorával bír, másrésztől azonban családnevétől megfosztva áll. Ezeknek az eljárásoknak a következtében identitása jelöletlen, mivel csak a szombatosok valódi referenciát nélkülöző világában jelölődik.

szabadlára Szőke Pista.” (SZEGEDY-MASZÁK, *Kemény Zsigmond*, 203.), hanem ez minden benne szereplő számára döntő fontosságú, de más jelenéssel bírós rész. Szeredi végre okot talál a Kassai ellen való fellépésre. Elemérben, aki nem akar hinni nagybátyja gonoszágáról szőtt történeteknek, ezen esemény alkalmával felébred és már sohasem aluszik el a gyanú. Klára és Laczkó számára végzetes jelentőségű, és egyben az utolsó találkozás is ez. Laczkó ezután dönti el, hogy nem kémked tovább Kassainak, és vállalja a Szőke Pista nevet és a jobbágyigát. Klárának e szörnyűséges este után kezd körvonalazódni Laczkó korábbi élete, és ezután keresi fel a fejedelemasszonyt, hogy családjá megmen-tését nála kieszközölje.

³² „Ha az erény rendes hiúságát ismerte volna Klára, akkor vérző sebére balzsamcseppet ejtene azon sejtelen, hogy férje nem mert a vétekekkel együtt hozzá közelíteni.” KEMÉNY, *A rajongók*, 256.

³³ Levelében Laczkó az identitás jelölőjeként szolgáló nevet ruhához hasonlítja, melynek leveleikor ugyanolyan meztelenül, jelöletlenül áll az ember, mint nevének elvételekor. Hasonló identitásfosztó gesztussal él Kassai, amikor Szőke Pistára hatni akarván, őt valódi kilétével szembesíti, elzárja és átöltözteteti, a börtönbe pórruhát küldet utána, ami a szökött jobbágy származásának jelölőjeként szolgál. „Most pedig pórruhába öltöztetve tartalak három napig a börtönben.” Uo., 102.

³⁴ „Az agg szokott szertartások szerint iktatta a kis Barbarát a törvény üldözése alá eső felekezetbe, s ada neki igen cifra és hosszú nevet, melynek a világban nem sok hasznát lehetett venni, minthogy a polgári hatóság minden érintkezései közt csak álnévnek tekintetik.” Uo., 135.

Laczkó múltjának eltitkolásával és eredeti nevének elhallgatásával abba az ábrándba ringatja magát, hogy az individuum jelölőjének megváltoztatása révén az identitása is nyom nélkül megváltoztatható. Egykor volt és jelenbeli énjét ezért más-más névvel különíti el egymástól. Mivel ugyanazon denotátumra két név, azaz két jel vonatkozik, a név és az elnevezett közé különbség kerül,³⁵ így a jelölő és a jelölt tulajdonnévben rögzített, biztosnak vélt összetartozása megbomlik. A nevet váltó szökött jobbágy a szombatos rendhez csatlakozva, annak bevett szokásai szerint még újabb nevet ölt magára, az Ananias-Azariás-Nisael-Szombaton-viaskodót. Így rá immáron három jelölő vonatkozik. A megnevezésre szolgáló jelölők megsokszorozódása az individuum instabilitását, vagyis a figura személyiségének osztozottságát mutatja.

A szárdisi angyal feleségének írott levele paratextuálisan, textuálisan és tematikusan is a név és a hozzá való viszony problémáját jeleníti meg. Mindeközben Laczkó a levelet keretező epitextusok közül éppen a címezést hagyja el, ahol is Klára asszony nevét kellene feltüntetnie. A levelében nevének visszavételét kérő férj tehát feltehetőleg nem csupán óvatosságból kerüli asszonyának megnevezését, hanem maga a címezés hiánya hagyja érvényesülni megrendítő sorait, ugyanis meglete – szupplementumként – úgy egészítené ki a szöveget, hogy egyszersmind érvénytelenítené, fel is számolná azt.

Laczkó önértése folyamatában tárul fel az olvasó előtt.³⁶ A külvilág viszonyulását úgy érzékeli, mintha Isten mint bűnöst megjelölte volna, és ő e stigmát az arcán hordaná. Pécsi szobájában ezért fedi el arcát kezével, az árulás bélyegét takarja el, mint ahogy később Deborah, majd pedig Klára döbbenetében az arcáról leolvasott árulás felismerését látja megnyilvánulni. Először tehát gesztusaiból következtethetünk arra, hogy magát árulónak tartja, majd e benyomásunkat erősíti meg Klárának írt levelének első sorai. Később pedig magánbeszédéből egyértelműen kiviláglik, hogy magára mint szökött jobbágyra és mint a hittársai ellen kémkedőre tekint.³⁷

Az önmagával való meghasonlást tehát az idézi elő, hogy arca írásként lép működésbe. Bűne, amit eddig titkolni, rejtteni igyekezett, a nyelv anyagszerű aspektusában tűnik rajta elő, teste megjeleníti, sőt – az érzékeny megfigyelő számára – elbeszéli azt. Laczkó megrendülése, örületének felfokozódása abban mutatkozik meg, ahogy magányában az arcára írt jeleket olvassa a tükörben. Először még úgy látja, hogy Isten jelölte meg kémként, majd a tükörbe pillantván, a sátán által millió betűvel teleírkált arc tekint vissza rá.³⁸ Arca önmaga számára értelmezhetetlenné válik, a rajta megjelenő

³⁵ Vö. ANGVALOSI Gergely, *A név és az aláírás problematikája Jacques Derrida műveiben* = Derrida Marx-szellem, szerk. KARIKÓ Sándor, Gondolat – Szegedi Lukács Kör, Budapest–Szeged, 1997, 13–29.

³⁶ Vö. BÉNYEI Péter, *A Kemény-regények drámaiságának és tragikumának kérdései – kritikátörténeti kontextusban*, Studia Litteraria 2005, 98–99.

³⁷ „– Hogy Judas Iscariotes elárulta fejemet – szólt merengőn Pécsi. Laczkó István tenyerével takarta el arcát, és térdei reszkettek.” „Neved hangzott ajkaimról, midőn rád ismertem, s te eszméletedtől megfosztva rogytál össze. Ó, hogy kimondtam e drága nevet, s veszélybe ejtettelek, fölfedeztelek, elárultalak általa!” „Igen, én Júdás Iscariotes vagyok. Nevemet és céloamat az ég jelentette meg neki. Ez a bűn átka! [...] Ej, ej, jobbágy vagyok!” KEMÉNY, *A rajongók*, 232., 264., 270.

³⁸ „Hajh, de mégis különös, hogy arcomra az Isten ezt írta: kém. A szó arcomon van, tagadhatatlanul ott. Különbön honnan tudta volna kilétemet Deborah kisasszony és... ha-ha-ha-ha, a nőm?” Uo., 270. „Laczkó István szembeállott egy kis acéltükrrel, mely a titkár asztalára volt helyezve. A halvány gyertyafény alig vetett valami világot a sima ércre, de a beletekintő annál többet vón észre. / – Itt is

betűk szegmentált materialitásukban már kibetűzhetetlenné válnak, a bűnt megjelenítő szó tehát értelmezhetetlen betűk sokaságára esik szét, ahogy – mint láttuk – személyisége is darabjaira hullik.

Az olvasás bevégeztével Klára, még mindig férje levelének hatása alatt alvó gyermeke mellett imádkozik, de egyre nyugtalanabb, mivel fülébe visszacsengenek Laczkó egyes sorai. Amikor a levél bekerül az olvasás folyamatába, a maga mediális-materiális lehetőségein belül kiolvashatóvá, hallhatóvá tudja tenni a távollévő másik hangját úgy, hogy a levélíró a másik megszólítását írássá transzponálja, amit a címzett az írás nyomai mentén néma, belső hanggá változtat. Itt azonban mégsem az egymástól távollévő férj és feleség dialógusa jön létre. Habár Laczkó levelének szó szerinti citátumai idéződnek meg, Klára tudatában mégsem a levélíró szólal meg, hanem hangsúlyosan egy kísértetvilág akusztikus közegébe átemelve, annak hangjai hangzanak fel. Az írás tehát többszörösen is elválk eredetétől: Egyrészt azáltal, hogy a feladó és a címzett viszonyába a szellemvilág mint közvetítő médium beiktatódik. Másrészt az írás elszakad eredeti anyagiságától, írott, rögzített, vizuális módon való létezését a beszéd auditivitása és anyagtalansága váltja fel.³⁹ Az írás ilyenén hanggá változtatása transzpozíciós közegváltásként is tekinthető, melynek során a kiindulási médium kiiktatódik, és megváltozik az eredeti – mediális jellegből – adódó szerep. Laczkó sorainak e más médiumba való áttűtetése tehát, mivel az eredetétől eltérő mediális-szemiotikai státussal ruházódik fel, újrabéírásként is értelmezhető.

Laczkó írása nem illeszkedik a férfi korábbi beszédéhez, ezért mint gyújtópont jön működésbe ahhoz, hogy Klára előtt férjének eltitkolt múltja feltárulhasson. Klára, habár a történet egészét nem láthatja át, mivel szerető szíve korlátozza megismerő tudatát, és férjéről képtelen feltenni, hogy hittársai ellen kémkedne, nyomolvasása – lehetőségeihez mérten – mégis pontos. A színre vitt értelmezők közül ő az egyetlen, aki helyesen érti a jeleket, aki a megismerhető részleteket helytálló, adekvát egészszé képes összeilleszteni. Nagysága abban áll, hogy nemcsak az új helyzetet felismerve képes az addigiak újrendezésre, hanem ez új szituációhoz cselekvő módon alkalmazkodni is tud.⁴⁰

Olvasói helyzetét mindezekon felül *mise en abyme*-ként is tekinthetjük, amennyiben nem kerüli el figyelmünket, hogy e regény az oksági cselekményvezetést felváltó metaforikus formálással él. Ennek következtében háttérbe szorul az időbeliség és az ok-okozati érintkezés logikája, így az olvasó a megszakíttottság alakzatain keresztül lehet képes az események elrendezésére. Klárára – mint láttuk – hasonló feladat hárul, amikor Laczkó hieroglifjeinek megfejtésére kényszerül. A levél befogadásának

jegy, ott is jegy! – sóhajtá. [...] / – Millió betű! A sátán teleírta képemet. Már ismerem a sátán kézírását. Elfáradhatott a sok munkában, de jól is használta ám az idejét. Csúffá tőn engemet, amint csak illett. ...” Uo., 271.

³⁹ „»Fuss az átok városából!« a férj levelének e szavait, mintha szellemek sugdosnák füleibe, mintha a székesegyház órája, mely tizenkettőt ütött, harsogtatná, s a csendes, halvány és méla éj könnyörülő lelke tanácsolná. / »Mentsd meg gyermekedet« – mondták a lég parányai, s a rezgő holdsugarak, melyek egy ablakkarikán összegyűltek, és az árnyékba rejtett mécs helyett Endre vonalaira világítanak.” Uo., 268.

⁴⁰ Hovatovább övé „az egyetlen működőképes személyiségmodell”. BÉNYEI, „El volt tévesztve egész életünk”, 455.

komplex színrevitele tehát rávilágít megalkotottság és értelemtulajdonítás összefüggéseire, a szöveg írás és olvasás, valamint írás és beszéd viszonyában való alakulására, sőt alkotás és újraalkotás műveletére.

* * *

A következőkben három egymással összefüggő levelet tekintek át. Elsőként Kassai titkárának Udvarhelyről küldött beszámolóját, majd ennek csatolmányaként küldött, Pécsinek a szombatosokhoz szóló, ám Laczkó által szövegezett körlevelét, végül Kassainak e dokumentumok hatására született tájékoztatását, melyet a főbírónak írt.

Míg Laczkó imént vizsgált levele, késleltetve ugyan, de egységes egészében tárul az olvasó elé, addig a titkár Kassainak címzett levelét rendre megakasztják az ítélmester megnyilvánulásai, a levélolvasást kísérő egyidejű reakciók – például az arc elpirulása vagy a lap megfordítása, közben való remegése stb. –, amelyek bár az olvasással párhuzamosan, nagyjából vele egy időben zajlanak, ám az elbeszélő művészet mégis csak egymásutániságában tudja őket megjeleníteni, itt ráadásul kommentárokkal megtoldva. Az egymásba ékelődő narratívák három szintje különböző idősíkon zajlik. Így az elbeszélés idejét a történet idejének két egymástól eltérő, a levél megírásának és olvasásának időpillanata függeszti fel, ezzel is a regényidőn belüli egyirányú, folyamatos történetmondásnak szembeszegülve.

A titkár levelének kommunikációs helyzete egyértelműen jelölt, célja a történetektől távol, Gyulafehérváron lévő megbízójának tudósítása a kolozsvári és udvarhelyszéki eseményekről. A levélírás jelenéből analeptikusan elbeszéli a megíráshoz képest múltbeli eseményeket, a szombatosok vallásgyakorlását korlátozó intézkedések fogantatását, és eközben prolepsziseiben számol a megíráshoz képest jövőbeli befogadással.⁴¹ Az a különös helyzet áll elő, hogy a levélolvasás megjelenítésében láthatóvá válik a felvezető proleptikus rész, feltehetően az eredeti szándékától eltérő értelmezése, hiszen míg a titkár alázatos hangnemben, kifinomult stílussal épp hűségéről, jó szolgálatairól és rátermettségéről kíván számot adni, aközben a címzett ítélmester megbízottjának hosszadalmasságán és ostobaságán dohog.

Igazán felfokozott intenzitású jelenetnek lehetünk tanúi, amikor az ítélmester a levél kétharmadánál felhagy az olvasással, hogy örömeinek hangot és időt adjon, mivel még azt hiszi, hogy bosszúja Pécsin a számára legmegfelelőbb módon teljesedik be. De az elbeszélő az avatott olvasójának már előrejelzi, hogy Kassai derűje elsietett, ugyanis a levél további része, a szombatosok és Pécsi megromló viszonyát taglaló sorok éppen terveinek kivitelezhetetlenségéről tanúskodnak. Kassai értelmezése jól végigkövethető részleteiben alakul át folyamatosan. A fragmentumaiban megjelenített értelmezés pedig éppen magát a megértés működését mintázza: az egy részlet megértése előrevetíti az egész értelmét, és az egésznek az értelmezése átalakul az egyes fragmentum értelemtulajdonításának fényében. A regényolvasót közvetkezésképpen összetett munka elé állítja a szöveg, mivel miközben a levél olvasásában a címzett

⁴¹ „Nagyságod tapasztalt bölcsességére bízom annak megítélését...” „Ebből is bölcsen beláthatja nagyságod...” KEMÉNY, *A rajongók*, 379., 382.

befogadó reakciói és az elbeszélő megjegyzései megakasztják, szembekerül a narratívák rétegződésének rendszerével, ki kell ismernie magát az eltűnő és előtűnő szöveghatárok architektúrájában. Azzal a céllal, hogy figyelme így a textus teremtettségét hangsúlyozó értelmezési stratégiára, a szöveg felhívó struktúrájára⁴² összpontosuljon.

Több elbeszélői kiszólás előrejelzi, hogy a levélolvasó Kassai István a csatolmányban megküldött körlevélből nem a várt információkat kapja.⁴³ Olvasói magatartásának módosulásáról már előre tájékoztatva vagyunk, így a levelet egyaránt olvassuk mind Pécsi Simon és a szombatosok dialógusában, mind pedig Kassai bosszútervének dugába dőlése fényében. Továbbá amennyiben kellő alapossggal tekintjük át a szöveget, figyelmünket nem kerüli el a fennálló harmadik értelmezési horizont, amelyet a levél utalásából⁴⁴ és grammatikájából is kikövetkeztethetünk, ami végül a levélzáró aláírásban egyértelműsödik: jelesül, hogy a levél megszövegezője, valamint kigondolója nem azonos.

Miközben az aláírás a szöveg beszélőjének távollétében annak jelenlétét idézi meg a beszédéről leválasztott írásban,⁴⁵ Szőke Pista éppen azt hozza játékba, hogy önmagát mint a beszédet írássá alakító lejegyzőt, mint közvetítőt Pécsi és a szöveg közé állítja, az aláírás dokumentumot záró írás mivoltából adódóan ugyanis lejegyzőjében, nem pedig diktálójában jelöli meg az eredetét. Vagyis azáltal, hogy a levélen nem Pécsi kézjegye áll, az aláíró szombaton viaskodó magára vállalja a szöveg felelősségét, ezzel mentesítve Pécsit és magára vonva Kassai éktelen haragját.

Persze nem kerülheti el figyelmünket, hogy éppen a többször is nevet váltó szárdisi angyal aláírása jön játékba, amikor a szombatos felekezeten ráruházott többtagú nevével szignálja a körlevelet. Laczkónak ezzel az a célja, hogy az esetleg bekövetkező veszély következményeiben osztozzon Pécsivel, de Kassai a szignatúrát másként olvassa, számára nem az a lényeges, hogy Laczkó Istvánban jelölődik a dokumentum eredete, hanem az, hogy Pécsi mentesül a szombatosok gyűlésének összehívása alól, azaz Kassai a felcserélés (transzmutáció) alakzatának csak helyettesítő (immutatív) funkcióját látja.⁴⁶

⁴² A szöveg felhívó struktúrájához lásd Wolfgang Iser, *Die Appelstruktur der Texte = Rezeptionsästhetik*, szerk. Rainer WARNING, Wilhelm Fink, München, 1975, 228–252.

⁴³ „Sokáig engedett játékot érzéseinek, s általában a legkellemesebb estje lett volna, ha a levél többi részét másnapra halasztja. De végcseppig akarta az öröm poharát kimeríteni, s megint karszékbe helyezkedék, hogy folytassa az olvasást.” „Bosszankodása fokként növekedék, amint a sorokon tovább haladott.” KEMÉNY, *A rajongók*, 381–382.

⁴⁴ „Rendkívül neheztelnek Szőke Istvánra is, kit Pécsi Simon tanácsadójának vélnek, a fölszólítás színetlen szerkezetéért.” *Uo.*, 382.

⁴⁵ Vö. Jacques DERRIDA, *Signature Event Context*, ford. Samuel WEBER – Jeffrey MEHLMAN, = *Uő.*, *Limited Inc.*, Northwestern UP, Evanston, 1988, 20. Lásd még ANGALOSI, *I. m.*, 13–29.

⁴⁶ „Ha Szőke soha Pécsi házába be sem lép, ez a kikelet első szombatján szintén összehívta volna tanácskozásra az új Jeruzsálem hívőit, mert a thyatirai papnak megígérte, s mert politikai tekintetből szükségesnek tartá. Csakhogy ekkor valószínűleg saját aláírásával ellátott és sokkal kompromittálabb irányú körlevélbe teszi vala. Szőke, midőn Kassai fenyegetésének engedve, a gyűlésre fölszólítást kieszközlé, azzal is kívánta magát megnyugtanni, hogy ha e tettnek – minden óvatosság mellett – veszélyes következményei kimaradhatatlanok, akkor azok szintűgy fogják őt sújtani, mint az áldozatra szánt Pécsit.” KEMÉNY, *A rajongók*, 384–385.

Az aláírás és a tulajdonnév közös vonása, hogy hordozójának távollétében is funkcionál mindkettő, mivel ugyanoda mutatnak. Szőke Pista–Laczkó István esetében ez a megfeleltetés azonban nem egyértelmű. Laczkó személyiségének osztottsága tulajdonneveinek szóródásában jelenítődik meg. Mivel egyidejűleg több jelölő ugyanarra a denotátumra mutat, ezért neve(i) egyetlen központ híján rögzíthetetlen(ek) és ellenáll(nak) az egyértelmű azonosíthatóságnak, így miközben aláírása felidézi hordozójának jelenlétét, egyszerre el is bizonytalanít afelől. Laczkó tehát felismeri a helyzetet, amikor a bűn torkában az aláírás művelésével helyesen igyekszik cselekedni, és annyiban célt is ér, hogy Kassai Pécsi elveszejtésére szőtt elsődleges tervei kútba esnek.

A titkár dokumentumának csatolmányát, a Pécsi diktálta levelet nem szakítják meg a címzett megjegyzései, hanem jelölten cezúra választja el a levél szövegét és Kassai olvasói reakcióját. Az ok és az okozat késleltetve következik egymásra, középük egy elválasztó, megakasztó fejezetszám ékelődik. A megszakítás elsősorban dramaturgiai indokolható, ezen éles váltás következtében ugyanis Kassai haragja és annak következményei nem mintegy közbeszűrva, hanem külön szcénában jelenítődnek meg, ezzel hangsúlyozva – a levél kiváltotta olvasói-érzelmi indulat jelentőségét. Másrészt a cezúra változást hoz a narráció terén is, Kassai magánbeszéde továbbra is hallható marad, Szőke egyéni hangja azonban elnémul, valamint a feladó és a címzett figuráját az elbeszélő külső nézőpontjából láthatjuk, és ebből a perspektívából avatódunk be az események előzményeibe, Laczkó múltbeli tetteibe és Kassai bosszútervének részleteibe, majd ezek összeomlásának következtében újonnan alakuló elképzeléseibe. Az elbeszélő azon a fikciós mezőn belül mozog, amely a levélpapírt, valamint az írás kézírásos jellegét feltételezi, és az arról való beszéddel, történetmondással közvetíti az írás eredetét, melyet róla nyomtatásbeli formája leválasztott, így az írás a róla szóló beszéd diskurzusában értelmeződik.⁴⁷

A regény történelmi és individuális horizontjában egyaránt meghatározó a törvény írott betűje és az azzal szembeni fellépés szerepe.⁴⁸ Az ítélőmester Kassai politikai spekulációt ugyanúgy, mint személyes bosszújának végrehajtását hangsúlyosan a törvény betűihez szabja. Miközben többször is vét a morális előírások ellen, cselekedeteit a törvényesség – látszata – irányítja, abban az értelemben, hogy azokat a hatalom nyelvéhez, az írott szó hegemoniájához igazítja.⁴⁹ Pécsi elleni tervének is lényegi eleme,

⁴⁷ „Kassai kezébe fogta, megnézte a pecsétet, aztán a címet.” „A levél reszketett Kassai István kezében.” *Uo.*, 378., 381.

⁴⁸ A szombatosok a vallási regulákkal szemben türelmetlenek, a Kassai által fogalmazott fejedelmi határozat viszont éppen a fennálló törvényekre hivatkozva fogatosít velük szemben intézkedéseket, Szőke Pista törvényt szeg azzal, hogy elszökik földesurától, Kassai pedig törvény adta jogait kívánja érvényesíteni, amikor a szombatos papot mint szökött jobbágyot családjával birtokára akarja visszavitetni, Pécsit az általa megalkotott *honesta custodia* joggyakorlatának következtében zárhatják börtönbe azonnal perbe fogatás nélkül stb. A *honesta custodia* forrásairól lásd bővebben: DÁN Róbert, *Pécsi Simon letartóztatása 1621-ben*, *ItK* 1974/1., 66–70.

⁴⁹ „Aztán Kassai, noha bosszúból törekvők Pécsi megbuktatására, állhatatosan hitte, hogy ellensége a bukást megérdemli a sértett törvények és a közérdek szempontjából is.” „Veszítsétek el eszereket ti; én a szigorú törvényesség mellett maradok. Ítéljen az országgyűlés, törjön palcát a bűnösök fölé! Mi, kik a törvény őrei vagyunk, hadd szolgáljunk részrehajlatlanul az igazságot!” Néhány további példa: Belső magánbeszédében: „Pécsit gyűlölöm, de melyik törvényt áldoztam föl gyűlöletemnek? Melyik törvényt

hogy a szombatos pap bűnössége a fennálló rend előtt is bizonyíthatóvá, nyilvánvalóvá váljon, ezért nem elég számára a Pécsit elmarasztaló, vádló szóbeszéd, hanem szüksége van egy olyan tőle származó dokumentumra, amely igazolja, hogy a szombatos pap vét a törvény paragrafusa ellen. Ehelyütt tehát a szombatosokat gyűlésre invitáló körlevél materialitása külön kitüntetett szerepet kap, mivel az írás – épp anyagiságában – töltene be a Pécsi elleni bizonyíték szerepét. A levél anyagisága oly módon is hangsúlyozódik, hogy rögzítettsége, vizuális létezése megengedi – a fikción belüli olvasás számára is – a felfüggesztést, az újrakezdést, hovatovább az ismétlést, az újraértelmezést, újraolvasást.

A titkár levelének és mellékelt csatolmányának Kassaira tett hatását a szereplő látószögéből és az elbeszélő nézőpontjából egyaránt végigkövethetjük. Klára első levélolvasását kívülről, Elemér nézőpontjából láttuk, így nem követhettük nyomon az első és a második olvasat viszonyát, nem figyelhettük meg az újraolvasás jelentette különbségeket, ez alkalommal azonban az olvasás és újraolvasás előttünk alakul, és a későbbi recepció jól láthatóan erőteljes jelentésmódosulásokat hoz.

Az újraolvasás új irányba tereli a korlátnok fondorlatos terveit. Éppen azokat a sorokat, amelyek első alkalommal a leginkább feldúlták, s amelyek a szombatosok körében Pécsi mérséklődő nézetei miatt népszerűségének csökkenéséről számolnak be, kezdi másodjára leginkább kedvelni, formálódó terveihez – miszerint szoruljon a szombatos pap két tűz, a szombatosok túlzóinak indulatai és a törvény fogatosítói közé – leginkább felhasználni. Ezek az információk Kassai második olvasatában új helyi értéket kapnak. Az egyes szövegrészek tehát a szemünk előtt értelmeződnek át, máshova helyezve ezzel a szöveg centrumát és egyúttal újabb szövegmódosulásokat létrehozva, ami leplezetlenül mutatja az olvasó tárgyához való viszonyának alakulását.

Kassai szokásával ellentétben nem deákjával olvastatja fel, hanem maga olvassa a titkár levelét, feltehetőleg azért, hogy a közvetítő felolvasót ne kelljen beavatni a levél bizalmas közléseibe. Illetéktelen közbeavatkozó híján tehát nem a felolvasott levélszöveg hallgatója van előttünk, hanem – belső olvasói hangon – néma olvasója. A titkár levelében a prosopopeia trópusa ad hangot a megszólítottnak, aki az olvasás folyamatába bevonódva olyan átéléssel teremti maga elé dialógusbéli partnerét, hogy még félhangos vitába is száll a megszólalóval.⁵⁰ Kassai mindinkább a titkár – valamint Pécsi–Laczkó – írásának hatása alá kerül, és olvasói reakciói egyre felfokozottabbakká válnak. A válaszadás igénye egyre hangosodó megnyilvánulásaiban, élenkülö gesztusaiban jelentkezik. A szöveg újraolvasása következtében azonban fordulat áll be, az ítélőmester fordít tervein, és az olvasói kommentároknál nyilvánosabb megszólalás igényével felépve értesíti a főbíró a szombatosok gyűléséről, zaklatottságát így a levélírás aktusába

büntetését olvashatják fejemre?” Az immáron halott Elemérnek címezve e szavakat: „Te ostoba voltál, midőn nem láttad be, hogy Pécsi Simon az ország törvényei szerint rég megérdemelte a halált, és az én bosszúm jogos volt.” Kívülről láttatva belső vívódásait: „de ha Kassai mohón kapdos a Pécsi vagyona után, a fejedelemné még elhitheti Rákóczi Györggyel, hogy nemcsak a törvény, de magánbosszú, magánérdek is járult Pécsi megbuktatásához.” KEMÉNY, *A rajongók*, 386., 388., 415., 474., 479.

⁵⁰ „– S ez az ember, ki az értelmes adatokból ily buta következtetést von, még levéltárnok akarna lenni, még előmenetelt sürget! – mérgelődött Kassai.” *Uo.*, 382.

oltva. A befogadói aktus itt túlmegy a pusztán dekódoló tevékenységen, hiszen a vászadás mint teremtdés – inszemináció – kerül színre.

Szöveg és olvasó interakciójának leszünk tanúi tehát, ahogy szövegek más szövegek és megnyilatkozások létrejöttét indukálják. A kommunikációs szerepek összekuszálódnak, a feladó szerepköre megkettőződik, diktálóra és lejegyzőre bomlik szét. A várt és jelölt címzett mellett feltűnnek a tolakodó odahallgatók – feltehetőleg az ítélmester beosztottja is olvassa a mellékelt felhívást –, hiszen Pécsi körlevélnek eredeti szándéka szerint címzettje a szombatos közösség, de lejegyzője, Laczkó István ismerve valamelyest Kassai terveit, számol a nem felekezeti, külső betolakodó olvasóval, ezért szignálja ő az iratot. Kassai pedig a titkártól kapott értesítések birtokában nem a beosztottjával lép dialógusba, hanem a főbíróhoz adressálja sorait, amely irat még annyiban hordozza a válaszlevél attribútumait, hogy felismerhetők benne a titkár leveléből merített információk, vagyis láthatóak azok a nyomok, amelyek a szöveget létre hívták. Kassai válasza tehát olvasói hozzászólásaiban, illetve egy máshoz írott levelében képződik meg, de ő a levélíró nézőpontjából nem mutatkozik meg, mivel – bár az eddigi leveleket közvetítés nélkül, idézőjelek között, a megszólaló hangján olvashattuk – ezt az iratot közvetítéssel mutatja be az elbeszélő.

A közvetített beszéden keresztül is felsejlik az ítélmester intrikusi fondorlata, valamint a késleltetés, halmozás, fokozás, elhallgatás, körülírás retorikai eszközeivel kivitelezett célozgatásai, utalásai. Tárgyához szándékosan nem a legrövidebb úton jut el, a lényegi információközléssel kivár: a helyszín megnevezéséhez több állomáson keresztül közelít, ahogy a levél kulcsfigurájának nevét meg sem említi, hanem Bethlen Gábor alatt betöltött végrehajtó politikusi pozíciója révén írja körül.⁵¹ Az elbeszélő tehát diegetikus elrendezői szerepben lép fel, a történetmondás stafétaborját magához veszi, a levelet közvetített módon jeleníti meg, csak megidézi, de nem hallatja szereplője hangját. Ezeknek az eljárásoknak a következtében a szöveg teremtséget hangsúlyozó határátlépések és a narratív szintek közötti komplex viszony feltárása a regény olvasóját komplex feladat elé állítja.

A főbíróhoz intézett levél a regény egésze szempontjából is lényeges, hiszen előidézője a tragikumnak, annyiban, hogy e tájékoztatás következtében jelennek meg a hajdúk a balázsfalvi kastélyban, és keverednek nyílt összecsapásba a szombatosokkal, és erre alapozva lép fel a kormányzó főbíró Pécsi Simonnal szemben. Ahogy Klára, úgy Kassai olvasói pozícióját is tekinthetjük kicsinyített tükörnek, amely recepció során az értelemtulajdonítás működése jelenítődik meg, s ennek folytán felismerhetjük, hogy a megértés nemcsak előzetes információk alapján kialakított elvárások nyomán alakul, hanem részleteiben történik. Az egyes részlet megértése előrevetíti az egésznek az értelmét, majd az egész értelmezése átalakul az egyes fragmentum értelemtulajdonításának fényében. Miközben saját értelmezői tevékenységünk fókuszában a befo-

⁵¹ „Némelyek a pártütés helyéül Udvarhelyt, mások Kolozsvárt jelölik ki, de vannak olyanok is, kik a kikelet első szombatja körül Balázsfalván vélik az országháborítók találkozását végbemenendőnek. Csodálatos volna, ha éppen a fejedelem székvárosához ily közel szándékoznának a fölkelés zászlóját kitűzni, s éppen oly jeles főúr kastélyában, ki szelíd, jámbor életéről ismeretes, s ki néhai Bethlen Gábor uralkodása alatt akkora szigorral üldözte a kihágásokat, hogy buzgósága miatt gyakran az ártatlanok is szenvedtek.” Uo., 389.

gadas, a megértés és az újraértelmezés működésének jelene áll, felismerjük, hogy egyetlen levél csak részesemény, a főszöveghez valamilyen – itt épp metonimikus – módon kapcsolódó szubtextus, amely által, mivel kibontása átszövi a regény egészét, az egészre vonunk le következtetéseket.

A Klarához és Kassaihoz érkezett levelek azért különösen fontosak, mivel elbizonytalanítják megszólítottjaikat addigi számításaik, terveik felől, gondolataikat új irányba terelik, valamint a figurákat tette ösztönzik, s cselekedeteik befolyással vannak a regény egészének alakulására. A szöveg és a befogadó interakciója során a szöveg az olvasóját arra készíti, hogy megváltoztassa szokásos diszpozícióját, felhagyjon addigi beidegződéseivel, elképzeléseivel, és helyettük újabbakat alkosson. E revíziós munka közben az olvasó tulajdonképpen saját képzeletére reagál, ő maga hozza mozgásba képzeletének a szöveg irányította sajátos interpretációját, és így válik képessé arra, hogy valami olyat értsen meg, ami saját horizontján kívül esik.⁵² Mindeközben az olvasót a szereplői interpretációk a saját értelmezői tevékenysége alakulásával szembesítik. Megbizonyosodhat afelől, hogy a szövegértelmezés nem jut nyugvópontra, mivel az újraolvasás újabb és újabb értelmezéseket létrehozva ártrendezi korábbi feltevéseit és egykor volt értékítéleteinek felülvizsgálatára kényszeríti.

* * *

Végül Kassai István titkárának Elemérhez küldött írásával foglalkozom. Maga a levél konkrét szövege az olvasó számára nem hozzáférhető, ezért a befogadás mint az alkotási folyamat nyelvi nyomok mentén történő újrarájátszása, leépítése és újraépítése nem jön létre. Ezért a levélre nem mint textusra, hanem mint a cselekményszerveződés eszközére tekintek. A levél kézzelfoghatóságára összpontosítok, ebből következően arra, hogy megérkezése, majd hiánya, illetve a megkerülésétől való félelem miként befolyásolja az eseményeket.

A – mindvégig meg nem nevezett – titkár nemcsak az ítélmesterhez lojális, hanem túlbuzgósága következtében az egész Kassai családdhoz, annak kontinuitásában felemelkedésének zálogát látja.⁵³ Így a Kassai név és vagyon leendő örökösének kérését is teljesíteni igyekszik, előtte jó színben akarja feltüntetni magát, amikor Elemér kapitányi kinevezésének eltitkolt okát kifecsegi. Vagyis miközben jövője elrendezésén ügyködik, éppen vágyott karrierjétől vágja el magát, nemcsak a várva várt emelkedésről, a levéltárnoki kinevezésről kell lemondania, hanem még szolgálatát is kénytelen sokkal kedvezőtlenebbre cserélni. Menekülésének oka abban keresendő, hogy egyrészt megbízójának sem haragja, sem a levélíró felderítése utáni vágya nem csillapul, sőt a levél megtalálójának szánt jutalom összegét az addig fukar ítélmester egyre magasabbra emeli, másrészt a titkáron eluralkodik az üldözési mánia, egyre erősebb félelmek és kényszerképzetek kínozzák. Minden őt körülvevő jelből tette

⁵² Vö. Iser, I. m., 258.

⁵³ „Ismeri Kassai önagsága csekély érdemeimet, s ha a megjutalmazásban valahogy elkésnék, minek duzzogjak? Hisz itt van Elemér úr, s ha ő – miben semmi kétség – magas polcra emelkedik, meg fog emlékezni szolgálataimról. Jövendőm markomban, az előléptetés úgyszólván zsebemben van, csak idő kell hozzá és békétűrés.” KEMÉNY, A rajongók, 220–221.

napfényre kerülését gyanítja, már nemcsak mások általi elárultatásától rettegve, hanem önmagában sem bízva. Írása tehát mint fenyegető dokumentum, eredeti tervének ellene mond, feladójával szembeszegül. Nemhogy emelkedésének, hanem hanyatlásának lesz az előmozdítója.

Elemér a kézhez kapott értesítést a feladó szándékától merőben eltérő módon értelmezi, és a levél következtében megítélése módosul mind Kassai, mind Pécsi tekintetében. Nagybátyja gonosz bosszúterve felől erősödő sejtései immáron bizonyoságot nyernek, ahogy a szombatos pap könnyelműsége is nyilvánvalóvá válik számára. A titkár levele szintén hozzájárul az események tragikus alakulásához, hiszen ennek hatására készül Elemér Balázsfalvára, hogy értesítse egykori jótevőjét. Ám azért nem indul rögtön a kastélyba, mert a közbeavatkozásra felszólító parancsot várja, és ennek késlekedése reményt kelt benne, hogy nagybátyja álnoksága felől elhamarkodottan ítélt. Míg Elemért a titkár értesítése cselekvésre sarkallja, addig a parancs késlekedése tétovázásra készíti, és ez a dichotómia okozza érkezésének – sőt a gyűlésterembe beléptének – szerencsétlen időzítését.

A titkár levele utáni nyomozás és Poe 1843-ban írt sokat tárgyalt novellájának⁵⁴ ellopott levele utáni kutatás közötti párhuzamra már utalt a szakirodalom.⁵⁵ Az ismert detektívtörténetben egy fontosnak tűnő levelet D. miniszter ellop címzettjétől, egy magas rangú hölgytől. A novella nem magára az amúgy szellemes lopásra fókuszál, mivel a rejtélyt a levél utáni kutatás sikertelensége jelenti. A francia rendőrség G. nyomozóval az élén ugyanis minden igyekezetét latba vetve keresi az ellopott levél rejtékét, de eredménytelenül. Dupin megoldásának nagyszerűsége abban áll, hogy felismeri, a kérdéses levél valójában mindig is hozzáférhető volt, a legnyilvánvalóbb helyen, a levéltartóban volt és maradt rejtve a rendőrség kutató tekintete előtt, mivel ott senki nem kereste. A *rajongókban* Kassai titkára az ítélmester megbízásából épp önmaga ellen kénytelen nyomozni, szándékuk a bűnügyi vizsgálat során ezért ellenkezőleg feszül egymásnak. Hiszen miközben Kassai egyre megszállottabban akarja előkeríttetni az Elemérhez küldött dokumentumot és annak szerzőjét, a titkár annál inkább kívánja titkolni annak kilétét, és bizakodik abban, hogy az okmány soha nem kerül elő. Poe novellájában Dupin következtetése azt mutatja, hogy a rejtély valójában nem képződik meg, hiszen az ellopott levél gazdát cserél ugyan, de nincs elrejtve. Kemény regényében a levél feltehetőleg elkallódik, ezért nem kerül elő, de a levélíró kiléte nem titok, sem a megtalálásával megbízott titkár, sem a beavatott olvasó számára. Az ellopott levél vagy a bűnös levélíró keresése eleve a bűnügy kontextusát feltételezi, ezért az elsődleges keresők, a párizsi rendőrség, illetve Kassai – megismerő tudatuk korlátozottságából adódóan – a bűnre utaló nyom keresésére összpontosítva nem feltételezik, hogy a keresett tárgy, illetve alany számukra elérhető közelségben, csupán karnyújt-

⁵⁴ Edgar Allen POE, *Az ellopott levél*, ford. PÁSZTOR Ádám; Jacques LACAN, *Szeminárium Az ellopott levélről*, ford. GÁNGÓ Gábor; Jacques DERRIDA, *Az igazság postása*, ford. GYIMESI Tímea; Barbara JOHNSON, *A vonatkoztatási rendszer. Poe, Lacan, Derrida*, ford. Kovács Sándor sk. = *Testes könyv*, II., szerk. Kiss Attila Atilla – Kovács Sándor sk. – ODORICS Ferenc, Ictus – JATE Irodalomelmélet Csoport, Szeged, 1997, 7–39.; 141–192.; 439–524.

⁵⁵ BENKŐ, I. m., 239.

tásnyira van. A nyomozás logikája azt diktálná, hogy valami olyat kell felkutatni, ami nincs jelen, így a jelenlevő utáni nyomozás ellentmondása, miközben megteremti a keresői aktust, le is bontja a folyamatot. Kassai egyre elszántabb nyomozása tehát azért nem vezet eredményre, mivel magának a nyomozás értelmének mond ellent az, hogy a nyomozással megbízott és a bűnösnek titulált személy egy és ugyanaz.

A levél, amely megnevezné a bűnöst (a felelőst Elemér haláláért), nem kerül elő, tartalmára sem derül fény a későbbiekben sem.⁵⁶ A regényolvasó ezért csak közvetett nyomok mentén tájékozódhat az elbeszélő összefoglalója, a levél kézhezvételének következtében alakuló cselekvések, illetve keresésének körülményei alapján. A levél így mint elhallgatott textus, mint üres hely működteti a regényt, nyitva hagyva a szöveg szegmentumainak összekapcsolódási lehetőségét, a szövegsémák kombinációjának munkáját a mindenkor olvasói képzeletre bízva.⁵⁷ Az okmányt kutató Kassai és a titkár számára lezáratlanul marad a levél hollétének kérdése, maga a nyomozás felderítésének szála a regényvilágon belül elvarratlanul áll, ahogy a levélírók nyitjára kíváncsi olvasó érdeklődése sem elégítetik ki. E dinamikus motívum tehát éppen a hiányával járul hozzá a történet alakulásához és a regény egészét jellemző lezáratlansághoz.⁵⁸

* * *

A fentiekben azt igyekeztem alátámasztani, hogy a főszövegbe ékelt levélszövegek újraolvasása újrarendezheti, netán felforgathatja az addig tételezett hierarchiát központi és marginális szövegrészek viszonyában. A leveleket nyomon követő regényolvasó figyelmét a folytonosság megszakítása, a megalkotottság kiemelése irányítja, miközben a regénybeli címzett reakcióival – és az elbeszélő megjegyzéseivel együtt – a narratívák rétegződésének rendszerével szembesül. Az olvasói tükröjelenetek pedig rámutatnak, hogy a recepció színre vitele nem csupán a szöveg megértési technikájának megjelenítésére szolgál, hanem játékba hozza az (ön)megértés ontológiai jellegét is.

⁵⁶ A Poe-szöveget olvasó Lacan hívja fel a figyelmet arra, hogy a novellában az ellopott levél tartalma végig titokban marad, kitudódása ugyanis felszámolná mind a zsarolás, mind a nyomozások értelmét, tehát a levél szövege csakis elleplezettségében indukálhatja a cselszövegek sorát és működtetheti magát a műszöveget. Vö. LACAN, I. m., 7–39.

⁵⁷ ISER, I. m., 252–254.

⁵⁸ A regény nyitottan hagyott befejezéséről lásd még: NEUMER, I. m., 156. A kevésbé várható lezárásról: SZEGEDY-MASZÁK, *Az elbeszélő nézőpont összetettsége...*, 438.

FRIED ISTVÁN

Krúdy Gyula utolsó étkezése Márai Sándor *Szindbád hazamegy* című regényében

Az egykori Esterházy eszegette a róla elnevezett pecsenyét, amely a világjáró szakácsok révén Bécsbe és másfelé is eljutott, természetesen kevesebb szegedi paprikával, mint idehaza.¹

Hősei néha zöldpaprikát esznek, fokhagymás májas kolbászt, s egy tenyeres-talpas külvárosi vendéglősnének teszik a szépet, de az élet minden útszéli változatában is zeng és sugárzik körülöttük Krúdy világának légköre.²

„Mindenhol evett a hajós a hazában, mértéktartóan, de nagyon figyelmesen, mintha ízekben, fűszerekben, mártásokban jó szagú hozzávalókban élne tovább egy íratlan műveltség.”³ – A címben említett Márai-regény egyik összegző mondata kétfelé nyit: a regényhősül választott, a közeli múltban meghalt (1933) magyar író, Krúdy Gyula élettörténetének irányába, egyben egy legendát megcélozva, a gasztronómiai elbeszélések, regényrészletek biográfiái „hitelesség”-ére célozva, ezzel összefüggésben azonban annak az elgondolásnak az irányába, amely a gasztronómiai novellákban, regényrészletekben egy műveltség megnyilatkozását látta föltárulni: a Krúdy-hősök világ- és kultúraszemléletéből a Krúdy-életrajzra visszakövetkeztető értelmezők azt a tanúságtételt igyekeztek megragadni, amely az anyagi kultúrát, adott esetben a táplálkozási kultúrát emancipálta a szellemivel, a kettő között az életmódot tekintve kölcsönöséget érzékeltek; s miként a Krúdy-életmű kontextusa a Monarchia világa (és csupán tágabb értelemben annak irodalma, ellenben meghatározó módon annak szellemisége), e „világ” összetett anyagsága, az ételek-italok révén kibontakozó virtuális földrajz rajzolódik ki, így a táji jellegzetességek beilleszkedése a nagy Egészbe egy eleve többretegű, többfelől eredeztethető „nemzeti” sajátosságán keresztül tagadta e kultúra szűkebb helyhez kötöttségét.⁴ Inkább azt példázta, miként alakul, változik, kerül innen oda és vissza mindaz, ami aztán a gasztronómiai novellákban föltetsző hajdani (osztrák–magyar) létezését képviseli.

Márai Sándornak a világháborúban, előbb folytatásos napilapközlésben, majd önálló kötetben kiadott műve (1940), a *Szindbád hazamegy* intertextuális viszonyt épít

¹ KRÚDY Gyula, *A has ezeregyéjszakája*, szövegmond. KRÚDY Zsuzsa, Tercium, Budapest, 1990, 203.

² MÁRAI Sándor, *Krúdy = Uő., Ihlet és nemzedék*, Akadémiai–Helikon, Budapest, 1992, 79.

³ MÁRAI Sándor, *Szindbád hazamegy*, Akadémiai–Helikon, Budapest, 1992. Az innen vett idézeteket csak kivételes esetben hivatkozom külön.

⁴ KRÚDY Gyula, *Utazás Bécsbe = Uő., Pest 1916*, Tevan, Budapest, 1917, 140–141.

ki a Krúdy-életmű legkülönbözőbb helyeivel, többnyire tartalmi idézet formájában jeleníti meg részint a Krúdy-életrajz hétköznapijait, részint a címszereplő belső monológjaiban, viselkedése formáiban, így étkezésében, az ételekhez fűzött kommentárokban, a leginkább a regényben lényeges helyet kapó emlékezésekben a gasztronómiai elbeszélések mozzanatait; ezáltal olyan, a félmúlt, többnyire az első világháborút megelőző periódus társadalmi viszonyait rekonstruáló magatartásformákat, amelyekben a táplálkozási kultúra, az egyes ételek minősítése, ez ételek helyi jellegzetességeinek felidézése, általuk a *genius loci* föltámasztása az emlékezet helyeinek továbbörökítését szolgálja. Az anyagi kultúrában rögződő emlékezet ezáltal történetté és történelemmé válik, a rekonstrukció ugyanakkor nem zárja ki konstrukciós természetét. Éppen ellenkezőleg, a *Szindbád hazamegy* a Krúdy-legendáriumot (a szóbeliségből ismert hagyományt) és az írásban őrzött hagyatékot (az irodalmi műveket) akként prezentálja, hogy abban a szellemi és az anyagi kultúra ne pusztán egy korszak megkülönböztető jellegzetességeként, ne a különös vagy excentrikus megnyilatkozásaként jusson szerephez, hanem általa a Márai megnevezte „másik Magyarország”⁵ íródjék körül: nevezetesen a Márai-regényhős szellemidézése egyfelől a részint elhunyt íróársakra emlékeztet, a magyar modernség hőskorának aktánsaira, másfelől azonban gasztronómiai kalandjaira, amelyeknek során bejárja az országot, eljut Bécsbe, életének legtávolabbi pontjára, ahol otthon érezhette magát⁶ (amely Bécs természetesen illeszkedik a Krúdy-regények gasztronómiai földrajzába). S mindez együtt alkotja a regény ama fejezetét, amelyben Szindbád ír, az átadott elbeszélést a lapszerkesztő mintegy értetlenkedve kommentálja, nem történik semmi, csak egy vendég megeszik egy halat; Márai regényében ez az elbeszélés a címszereplő utolsó műve, szinte szellemi végrendelete, summája mindannak, ami az említett gasztronómiai elbeszélésekben országleírásnak, anyagi kultúrának, ezen túl régi korokat felidéző műveltségnek számított.

Jóllehet a *Szindbád hazamegy* éppen a gasztronómiai vonatkozásokat illetőleg abba a beszédmódba lép, amelyet az 1930-as esztendőkből a budapesti vendéglátás legjelesebb személyisége, Gundel Károly hangoztatott, nevezetesen a „magyar nemzeti konyha” sajátosságait és kiválóságát körvonala, a regény az egykori együttélés, az emlékezet közösségét hangsúlyozza, Szindbád bécsi otthonosságát, emlékeztetve arra a Monarchia-irodalomra, amely nem volt teljesen mentes a Habsburg-mítosztól, és amelynek szerves és szemléletes része volt a kulináris élmények életben tartása. Az apafiguraként funkcionáló uralkodó, Ferenc József étkezési szokásai éppúgy megjelennek a Krúdy-írásokban, mint egyes bécsi-osztrák ételek-italok élvezete. Ugyanakkor nem pusztán Bécshez fűződik az ezekre emlékezés; Ferenc József puritán

⁵ Ezt erőteljesen hangsúlyozza Márai a *Szindbád hazamegy* kevésbé sikerült német nyelvű változatának utószavában: Sándor MÁRAI, *Sindbad geht heim*, ford. Markus BIELER, Nova, Vaduz, 1978.

⁶ „Bécs volt a világnak az a legtávolibb helye, ahol a hajós otthon érezte magát.” MÁRAI, *Szindbád hazamegy*, 80.

⁷ Karl GUNDEL, *Ungarische Kochrezepte*, Budapest, é. n. [1937]. Ennek terjedelmesebb, tankönyv céljára kidolgozott változata: GUNDEL Károly, *A vendéglátás mestersége. Gyakorlati gasztronómia*, Budapest, 1940. A könyvben előforduló és a Márai-regényben szintén említett ételekről: hamislevesek (Uo., 127–128.), marhahúsleves (*Tafelspitz*, marhafatóból) (Uo., 125–127.), pörkölt (Uo., 180.), vargabéles (Uo., 244.).

életmódjával, kedvenc ételeivel meghatározott magyar körökben például szolgál, a Bécs városához címzett fogadó Budapesten egy regény helyszíne,⁸ az ételek osztrák és magyar változatainak útja hasonlatossá válik az irodalmi motívumok vándorlásaihoz, az anyagi és a szellemi kultúrának ezek a szegmensei a tematológia által kijelölt „útvonalon” közlekednek. Az egymásra utaló kulturális összefüggéseket pontosan jelzi a nyelvtörténet, különös hangsúllyal gondolhatunk a magyar nyelvbe átkerült, osztrák–bajor eredetű ételnevezésekre, amelyek a magyar nyelv hangtörvényei szerint módosultak, miközben „anyagi” lényegük jórészt változatlan maradt. Itt csak emlékeztetnék a *gulasch*, a *Debreziner* stb. fölbukkanására az ausztriai szókinszben, a virsli (*Würstel*), a krigli (*Krögel*), a pájsli (*Beuschel*) népszerű jelenlétére a magyar „spájcetli”-ken (*Speisezettel*).⁹ Hasonló jelenségbe ütközünk az újabb galíciai lengyel regényekbe belelapozva. A (némileg) lengyelesített, de osztrák eredetű kifejezések a vendéglátóiparban rögződött közös emlékekre utalnak: *wiedeński strudel* (*Wiener Strudel*), *kajzerki* (*Kaisersemmel*), *buchta* (*Buchtel*, *Wuchtel*), *knedle*, *knedli* (*Knödel*), *kapucyn* (*Kapuziner*, *capuccino*), *calkelner* (*Zahlkellner*).¹⁰ Olyan köznyelvi elemek nem pusztán hangulatot teremtő jelenlétére figyelhetünk föl, amelyek egy Monarchia-koiné tartós használatát feltételezik.

„A vendéglátás emlékei”-ről értekezők régi magyar étlapokat idéznek, amelyek emígy jelölik ajánlatukat: roszpradli (rostélyos, *Rostbraten auf Esterházy Art*, amely a két háború között készült receptkönyv szerint a magyar „nemzeti” konyha specialitása, ám a jelölés révén fordítva is megtette útját, a megnevezés Bécsből visszatalált a magyar konyhába), „bornyú Snitzli” (*Wiener Schnitzel von Kalb*), Karmonadli (karaj, *Kotelett*), más Krúdy-írásokban sűrűn bukkan föl a virsli (*Würstel*, *Würschtel*), a parizer (*Lyoner Wurst*), ringli (*Ringel*, *Sardellenringel*), Szaft (*Saft*) stb. Az 1929-ből való *Villásreggeli* című írás egy egykori ét- és napirend rekonstrukciója,¹¹ pincér és vendég egyként érti, használja régi idők köznyelvét, amely egy vegyes nyelven megszólaló személyiség viselkedési kultúrájára, „nyelv”-re emlékeztet. A vendég *kellner* barátomhoz intézi szavait: „Kérek egy ájnspennert és egy krigula sveháti sört”. A magyar helyesírással leírt szavak polgárjogot nyertek a vendéglőkben és a kocsmákban, az alkalmat a „Gábelfrustuk” (másutt kedélyesen: *gábli*) szolgáltatta, melyhez két ropogós császárzsemle (*Kaisersemmel*) dukált.

A világháborúból a békésebb időszakra kitekintő visszaemlékezés az étkezést, a vendéglői létezését helyezi el a személyes és az országos történetben, amely úgy mindennapi történet, hogy egyben szakralitásba emelkedő élettörténet. Az étkezés nem valami helyett történik meg, hanem az anyagi kultúrát emeli a spiritualitásba, nem pusztán az életrendet jelöli ki, hanem az otthonosságról, a létezés számára biztosított és meghitté vált belakásáról kínál megbízható információt. Az elbeszélések közé

⁸ A *Boldogult úrfikoromban* (1930) jórészt ott játszódik le. A modellül szolgáló Bécsi Sörház a Király utca 40. sz. alatt volt található. Vö. GUNDEL Imre – HARMATH Judit, *A vendéglátás emlékei*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1997, 151. A regényben említett „Sveháter Lager Bier” valóban a sörház nevezetességei közé tartozott.

⁹ KRÚDY, *A has ezeregyéjszakája*, 211. Beszédes című tárca: *A konyha művészete; Esterházy rostélyosai*.

¹⁰ Alois WOLDAN, *Der Österreich-Mythos in der polnischen Literatur*, Böhlau, Wien, 1996, 57.

¹¹ KRÚDY Gyula, *Villásreggeli* = Uő., *A has ezeregyéjszakája*, 171–174.

sorolható tárca címével (*Fogadó a régi világhoz*)¹² előlegezi, hogy kilép az átlagos vendéglői-kocsmái keretektől, mintha időtlenné kívánná tenni a múltnak alig számító, világháború előtti esztendőt, egy olyan hagyományt felelevenítve, amely egy élehető ittlétbe rejtőzve szegül szembe a történelmi idő kísértésével. Míg a kocsmá „térídeje” a megbízhatóság, a kiszámíthatóság, az ismerősség képzetét keltette, 1917-ből már 1914 is messzi történelmi időnek számított; 1917-ben a „rég utazó” a régi fogadóban ehetetlen kenyeret kap, „sovány, zsírtalan a konyha”, a kakas délben kukorékol, „mert már ő sem tudja, hány az óra”. 1914-től 1917-ig a szent tér profán térré változott; korábban az utazó a kulináris élmények keresésében, föllelésében teremtette meg a nászutasok, a boldogtalanok, a kalandot keresők, a szilajok, a melankolikusok, az ínyesek közösségét, mely közösség éppen az élményeket kínáló fogadókhoz történő utazásokban realizálódott, 1917-re a régi utazó magára maradt, otthontalanná lett az „új” – háborús – világban. A *Fogadó a régi világhoz* ablaka „ódon templomra nyílt, ahol vasárnap reggelén oly tiszta áhítattal szólaltak meg a harangok, hogy az ember feloldozva érezte magát régebbi bűnei alól”, a „kísértetek órájában” megkezdődik az életélvezet bensőséges megnyilatkozása, az étkezés, melynek „többféle szertartásos eszköze” segíti a kulináris élményekre vágyókat. Ez a „világ”-ból kiszakadt világ azonban nem csupán materialitással jeleskedik, az utazó néha Sir John Falstaffá válik, máskor Pickwick úr társaságában leljük, „éjfél táján” meg Boz „félszemű vigécének nagybátyja” tűnik föl az „edinburghi kimustrált postakocsik között”. Az anyagi kultúra mellett szóhoz jut az irodalmi emlékezet, az irodalomból előlépő alakok helyet kapnak ezekben a hétköznapiakban, szent térré ez a kettősségében egyazonos kultúra avatja a régi fogadót, amelynek „külsőségei” – „a fehérre terített asztal”, „a virágkosárral ékesített porcelán levestál”, a „kék szegélyű tányér”, a „malacfejjel, szárnyassal díszített étlap” – az állandóság, a meghittség esztétikájával adják meg a kulináris örömök kereteit. Az asztaltársaságok nem kevésbé egy sokszorosan kipróbált életformában találják meg hétköznapijaik „ünnepi” óráit. Elfogadható egy értekezői megállapítás, amely azonban némi kiegészítésre szorul: „Krúdy életműve néha csak sörházi és borozói anekdoták ízes sorozatának hat, melyet gondosan részletezett receptek szakítanak meg: gazdag és mély életismerettel megalkotott alakjai keleties tétlenséggel álmodoznak a fehérterítés asztalnál, egyetlen olvasmányuk: a napi étlap felett”.¹³ Talán a regények, elbeszélések számos figurájáról elmondható mindez, de a narrátorról semmiképpen nem. Mert amellett, hogy érzékelhető rokonszenvvel szemléli a szakértő módon táplálkozó alakjait, távolságot tart tőlük. Vagy olyan módon, hogy az irodalomba helyezi őket, olvasmány-emlékeivel szembeállítva, egy szuverén módon látott és láttatott magyar és világirodalmi kontextusba beléptetve. Lett legyen szó archetipikus – irodalmi – személyiségekről, nem kevésbé archetipikus irodalmi térről, esetleg rejtett idézetek, utalások, allúziók beiktatásának segítségével. Vagy oly módon, hogy akár zárójeles megjegyzésekben, akár közbeiktatott kommentárokból, akár mozdulatok, testhelyzetek, ismétlődő szófordulatok révén, a regény- vagy elbeszélésalakot ironikus távlatba helyezi. A narrátor

¹² Uo., 25–27.

¹³ SÖTÉR István, Krúdy Gyula = *Ködlövegok. Írói arcképek*, szerk. THURZÓ Gábor, előszó MÁRAI Sándor, Szent István Társulat, Budapest, é. n. [1942], 187.

elhallgatásai, közbevetett megjegyzései egy másik stílusnembe transzponálják a megszólalást, cselekedet és beszéd humoros feszültségeit érzékeltetve. A följből idézett értekező Krúdytól elindulva Márai Sándor regényéhez ér el, szűkebbre vonván a korábbi kijelentés érvényességét: „Igaz ugyan, hogy Márai Szindbádja az étlapokból az egész ezeréves Magyarországot fel tudja támasztani, tájával, történelmével, műveltségével és irodalmával.”¹⁴

Ez utóbbi megállapítással egyet lehet érteni, hozzátéve azonban, hogy a Márai-regény idevonatkozatható részletének szinte egyedüli forrása a Krúdy-életmű, valójában továbbgondolja, kis részben átstrukturálja a Krúdynál olvasottakat, a Krúdy-legendáriumot éppen úgy, mint az ennek a legendáriumnak alapjául szolgáló gasztronómiai elbeszéléseket. Újra hangsúlyozom: Krúdy ironikus szemléletmódja Márai közvetítésével nem pusztán megőrzi az „epikus ironia” jellegét, hanem ennek megfelelően jeleníti meg az olvasók által reflektálatlanul Krúdyval azonosított Szindbád-figurát. Mert az elmondható, hogy a Krúdy-élet számos epizódja, a Krúdy-anekdóták egyike-másika visszaköszön a szövegből, s maga a név, Szindbád Krúdy kedves hőisére, novellásköteteinek címadó alakjára emlékeztet, az ő útjai részint a régi világbeli fogadókhoz, részint gáláns kalandokhoz, részint a létezés labirintusaiba vezetnek. Márai pontosan tudta, Krúdy maga tiltakozott az ellen, hogy Szindbád az ő alteregója lenne,¹⁵ a Szindbád-történetekben aligha bukkanhatunk (ön)életrajzi eseményekre. S ami ennél fontosabb: a novellaciklusok kibontják egyfelől a régi fogadóhoz címzett elbeszélés vándor motívumát, az útonlétet nevezve a Szindbád-lét meghatározójának (úton két város, két fogadó, két nő között), másfelől ebben a kereséssel jelölhető állandó útonlétben a kocsmák szent terein emelkedik a köznapi fölé, étkezései során (Lemberg-től Fiuméig, Bécs-től Budapestig, kisebb vidéki városokig, pályaudvari vendéglőktől – bizalmas magyar nevükön „resti”-ktől – kávéházakig) az országismeret meg az irodalmi emlékezet találkoztatása történik meg, e találkoztatás során az 1914-et megelőző „világ” reáliáit és képzelődéseit egyként összefogva. Márai Sándor, mikor Szindbád utolsó napját, utolsó budapesti látogatását, utolsó étkezését teszi meg a Krúdy emlékének szentelt regénye tárgyául,¹⁶ egyben a Krúdy-Magyarországra emlékeztet, amely emlékezetben – ismétlem – a tárgyak, a könyvek, az ételek, az italok, az utazások, az irodalom egyként részt kérnek és kapnak, intertextuális hálóba helyeződik az egyetlen nap eseménysorozata. Ráadásul Szindbád ezen az utolsó napon kénytelen

¹⁴ Uo. Alább: „Hagyományossága, magyarsága sokban hasonlít ama háziasszonyokéhoz, akik valóságos nemzeti eszmét és örökséget ápolnak féltékenyen őrzött kézírásos szakácskönyvekben.” Uo., 194.

¹⁵ KRÚDY Gyula, *Mikor az író találkozik regényalakjaival* = Uő., Vallomás, vál., szerk., utószó, jegyz. KOZCSA Sándor, Magvető, Budapest, 1963, 145–147.

¹⁶ Krúdy visszatérő regényalakjának, Alvinczi Eduárdnak utolsó napjával zárja *A kékszalag hőse* című regényét. Alvinczi – öntudatlan – búcsúzásképpen tér vissza korábbi sikerének színhelyére, a bécsi löversenyre. Egy tervezett – utolsó – étkezés nem valósul meg. A regény egy helyén „Alvinczi [...] csak azt eszi most is, amit Bécsben vagy a világ bármely táján szokott: főtt marhahúst, többnyire paradicsommártással és utána néhány késhegynyi liptói túró császárszemlyével, egy pohár szénsavmentes ásványvizet és legvégül nyers gyümölcset.” (KRÚDY Gyula, *A kékszalag hőse*, Magvető, Budapest, 1964, 312.) Vö. még alább. A tervezett utolsó étkezés: „Ilona levélbeli utasítása értelmében a Meissl és Chandos éttermében kellett volna főtt marhahúst fogyasztania, amely ezen a napon is mint más napokon a béke terjedelmes éveiben a leghízottabb ökrökből való, amelyet a Monarchia területén levágtak.” (Uo., 412.) Alvinczi halála egy életformáé, egy magatartásé, egy korszaké.

a korszakváltásra rádöbbsen, Magyarország és Budapest már nem kocsmailatú,¹⁷ mint volt „hajdanában”, 1914-ben. A régi fogadók Magyarországa elsősorban Szindbád emlékezetében él, személyekhez, tárgyakhoz, ételekhez, italokhoz, költőkhöz, szerkesztőségekhez való viszonyában kap formát, ha úgy tetszik, az írásából (immár szégyenese) élő személyiség tapasztalja meg életformája eltűnését, magánosságát, írásművészetének értetlen fogadtatását. S mégis: e kultúra történelmi és nem jelen időben léte ellenére képvisel valamit, Szindbád kimond (azaz megír) valamit, ami érzékelhető, „materiális” alakot az újságnak írott, majd kinyomtatandó elbeszélésben kap, múltónak tűnő szellemisége viszont utolsó étkezésében lesz formává, emlékezetté. Márai regényének ez a két része, Szindbád novellaírása, illetőleg Szindbád étkezése az általa képviselt műveltség két változata, amelyben az egyik a másiknak kiegészítője, fölerősítője, azonos tartalmak különféle eszközökkel történő kibontása. Mindkét cselekvésben azonos teret jár be, a történelmi Magyarország tájait, s mint a regényben olvashatjuk: úgy evett Szindbád, „mintha térképet látna”, volt róla szó, „vidéki pályaudvarok emlékei”-t, utoljára érzi a „nagyobb vidéki fogadók ételjellegzetességeinek ízei”-t, „és különlegességeit.” A korábban leírt Márai-mondatra hivatkozom, az egész regényt átható „íratlan műveltség” fogalmának bevezetéséről szólva. Ez „legalább olyan igaz és éppen úgy jelenti Magyarországot, mint a Milleniumi Emlékmű vagy Vargha Gyula összegyűjtött versei.” Itt tételeszerűen mondatik ki, utalásszerűen emeltetik benne ennek (az írott és) íratlan kultúrának Szindbád világképében elfoglalt helye. A Hősök terére épített Emlékmű az „ezeréves Magyarország” emlékezetének helye, a megnevezett, konzervatív eszmeiségű költő egy, a magyar modernség előtti periódust képvisel, műfordításaiban a francia parnasszistákig, Sully Prudhomme-ig jutott el, tisztviselői karrierjében, világszemléletében a 19. századi Magyarországot képviseli,¹⁸ amelynek hivatalosságától Krúdy Gyula ironizáló távolságot tartott, részese lévén a 20. század elején egy modern prózapoétikai áttörésnek.¹⁹ Az íratlan kultúra mellé sorolt Emlékmű és Vargha Gyula költészete kultúraképzetként nem mentes némi disszonanciától: már csak azért is, mert a narrátori szólam, Szindbád belső monológja a 20. század irányzataival rokonítható, a historizáló emlékmű és a népnemzeti iskola neveltje, igaz, a modernitás ellentmondásaira reagáló költő még egy előző periódusra utal; ám éppen a kulinaritásnak áldozó Szindbád visszatekintő összegzésében egymás mellé kerülve tanúsítja az általa és írásai által megtestesített kultúra összetettségét, sokféleségét, nyitottságát, egyben fenyegetettségét (s ezt a hivatalos irodalmi kritika által életben tartott, Vargha Gyula működéséhez is fűződő költészet tanúsítja; korántsem egy megmerevedett irodalomszemlélet dokumentuma,²⁰ inkább az efféle, messze nem teljesen érdemtelen irodalom múltba hullásának, tűnésének jelződése, amely együtt

¹⁷ „1914-ben még kocsmailat volt Magyarországon.” KRÚDY, *A has ezeregyéjszakája*, 26.

¹⁸ Vargha Gyula (1853–1929): politikus, statisztikus, költő, műfordító. Lásd HORVÁTH János, *Vargha Gyula tiszteleti tag, másodelnök emlékezete*, MTA, Budapest, 1931.

¹⁹ Krúdy és regényírása meglehetősen ellenséges fogadtatásban részesült a hivatalos irodalom és kritika oly képviselőitől, mint Pekár Gyula és Császár Elemér. Tudomásom szerint Horváth János nem szentelt figyelmet Krúdy regényeinek.

²⁰ VARGHA Gyula, *A végtelen felé. Válogatott versek és műfordítások*, vál., szerk. MÉSZÖLY Dezső, Református Zsinati Iroda, Budapest, 1985.

tűnik azzal a korszakkal, amely Szindbád emlékeiben, írásaiban, talán utoljára, még formát kap. Más kérdés, hogy ennek éppen Márai regénye mond ellent, hiszen a *Szindbád hazamegy* ennek a tűnő életformának, ez életforma helyszíneinek, szokásrendjének, megőrkítőjének állít emléket.)

A továbbiakban tanulságos lehet, ha egy terjedelmesebb idézet segítségével jelzem, miként közvetíti az elbeszélő Szindbád világának egy meghatározó részletét, valójában olyan kiragadott részletről van szó, amely a már említett szokásrend, magatartás íratlan kultúráját közvetíti. S ha Szindbád gondolkodásmódja és emlékidézése visszaadására törekszik is az elbeszélő, a részletben idézettek elmozdulnak a Krúdy-életműtől, annyiban, hogy az életmű megjelenítőjének-értelmezőjének szólama fölerősödik, az étkezés szertatása mitikus képzeteket kelt, a szakralitásba ősi vagy ősínek tulajdonított elemek férkőznek. Minek következtében a családi otthonba lokalizált jelenet történelmivé dimenzionálódik, lassan elvesztvén időiségét, megteremtve a maga mitológiáját:

A régi Magyarországon az ebéd jelentette a köznapi élet ünnepi óráját. Az ebéd volt az a pillanat, mikor az élet gondjai és reménytelenségei közepette a magyar ember egy pillanatra magába szállott, lelki szemeit elfordította a gondoktól, s úgy ült le a fehér kendővel megterített asztalhoz, mintha valamilyen ősi pogány szertartásnak áldozna most. Nem volt véletlen az sem, hogy szép régi szokás szerint a magyar ebéd előtt keresztet vetett, a családfő összefonta kezeit, s míg a háznép illedelmesen várakozott, rövid imát mormolt. [...] Igen, az ebéd ünnep volt, háromfelvonásos színjátéka az életnek. [...] Olyan mozdulatokkal ült le az ebédlőasztalhoz minden magyar, mintha valamilyen ősi rítus gyakorlatának kiviteléhez kezdene most, mintha táltos lenne s szóval, igével, kézzel és szájjal pogány áldozásba kezdene...

Összegyűjthető volna, hol, milyen szövegösszefüggésben utal az elbeszélő hol a keresztény, hol az „ősi pogány” rítusra, a lényeg az ünnep hangsúlyozása, az ebéd kilépés a hétköznapi eseményeiből (melyek életgondokat, reménytelenségeket tartalmaznak), belépés egy másik eseménybe, amelynek meghatározott az időtartama, s amely nem szünteti meg, csupán felfüggeszti a körülmények hatalmát. Mintha erre utalna a közbevetés: három felvonásos színjáték, ez az ebéd három fogásának szinonimája, de talán ennél rétegzettebb jelentést is rejthet, a köznapi gondoktól elvonulás időleges, innen szükségszerűen vissza kell térni a gondok közé; a rituálénak lehet olyan funkciója, amely elfedni szándékozik a reménytelenségeket, színjáték (lehet) az egész szertartás, amely ugyan megidézi a szakrális elemeket, de ezek csupán erre a meghatározott órára képesek elosztatni a gondokat. Mintha ezt a feltételezést támogatná Szindbád álmodozásának múlt időbe helyezése. S ez nem pusztán grammatikai múlt. Miközben Szindbád ír, feltámasztja a történelmi Magyarországot, illetőleg a Monarchiát, a Márai-regényben kissé más hangsúllyal említődik a Krúdytól is hivatkozott Meissl és Schadn marhahúsa,²¹ s miközben Szindbád „csonthúst” evett, „egy letűnt

²¹ KRÚDY Gyula, *Mit ebédelt Ferenc József? A bécsi csonthús legendája* (1931) = Uő., *A has ezeregyéjszakája*, 274–280. Köztudomású volt, hogy az uralkodó igen kedvelte a „Tafelspitz”-et.

világot ünnepelt”. Gundel Károly magyar receptkönyve csupán az Újházy-tyúkhúsleves (Hühnensuppe auf Újházi Art) tartalmazza a magyar levesspecialitások közül,²² így nem tetszik ki, miféle húsleveset kanalaz Szindbád, mégsem elképzelhetetlen, hogy a Monarchia-szerte elterjedt levesfajtaival kezdje ebédjét. S bár Márai regényében Szindbád minduntalan elhatárolódik mindattól, ami nem magyar jellegzetesség, bécsi tartózkodása a regény elején mégis szóba kerül, a Hotel Sacher és tulajdonosnője²³ szintén felvillan, s az árulkodó megjegyzés, hogy vándorlásainak Bécs is célpontja, nem zárja ki feltételezésemet. Annál kevésbé, mert Krúdy műveiben nemcsak az ételek megnevezése meg néhány fordulat utal a Monarchiában kialakult étkezéskultúrára (melynek a kölcsönösség a jellemzője), hanem meglepő megfeleléseket tár föl a Betyár kocsmá látogatóinak sörözése és Ferenc József között. „[E]bben az időben tehát kötelessége minden állami tisztviselőnek” a sörözés. „Ferenc József utóvégre tudja a magáét”.²⁴ Mindez a *Szindbád hazamegy*ben elsüllyedt korszakként merül föl, a főhős álmodozásaiban, írásaiban, étkezéseiben Magyarország múltját és tájait járja be, költőit idézi föl magának, s utolsó étkezésével még egyszer, utoljára végzi el a maga szertartását, áldoz az ünnepnek, avatja ismét szakrális térré a London szálloda éttermét. Ezzel viszont visszautal a Krúdy-elbeszélések étkező figuráira, akik egyike-másika annak tudatában étkezik, hogy a régi világ végső képviselője.

A Márai-regény Szindbádja kiesni látszik az időből, utolsó útján beszélgetőtársaitól nem szűnő kíváncsisággal kérdezi, mi történt az egykori szokásokkal, úgy esznek-e, isznak-e (és azt-e) még, mint hajdan, kik élnek még az egykori életformát, élnek-e még egyáltalában; mit hoztak az újabb esztendő? Tapasztalatai nem sok jót ígérnek. Amikor megkezdje étkezését, a pincér első mondatával csalódást okoz: „fals” levest ajánl Szindbádnak. Ezúttal nemcsak az keltheti föl a figyelmet, hogy a *falsch* magyarosított alakjára ismerhetünk, hanem az étkezésen túlmutató jelentésre. A „fals” leves imitál egy levest, olyan, mintha az volna, de „kispóroltak” belőle valamit, ami a leves lényege. A „fals” gulyáslevesből csupán a hús maradt el, ami gulyássá teszi, a magyar „nemzeti” konyha specialitásává, s amelynek módosulásai az országhatáron túl is az ingyencek levesévé tették. A pincérnek ez az elszólása, amelyet gyorsan visszavon, s amelyet talán Szindbád meg sem hallott, mert nem látszik rá reagálni, még akkor is figyelmeztető jel, ha majd az étkezés a megszokott rítus szerint zajlik, kielégítve Szindbád kifinomodott, érzékeny ízlését. Az a tény azonban, hogy elhangzott ez az óvatlan ajánlat, talán némileg beárnyékolja az étkezést. Ami még olyan, mintha valódi lenne, utolsóként különösképpen megnő a jelentősége, azonban hirtelen felbukkan, hogy egyesek „fals” levest igényelnek, eltérnek a régi jó szokásoktól, megelégszenek valamivel, ami nem igazi, ami csak eljártssza, hogy igazi volna. Ez a „fals” aztán a tűnő világban egy-

²² GUNDEL, *Ungarische Kochrezepte*, 14.

²³ KRÚDY Gyula, *A XIX. század vizitkártyái. Portrék*, s. a. r. BARTA András, Szépirodalmi, Budapest, 1986. Sacherné és fogadója: Uo., 48., 55–56., 75–76. Ez utóbbi helyen: „Míg ezeknek a soroknak írója foglalkozásához nem méltó ellágyultsággal és vidékiesnek mondható meghatottsággal távozott Sacherné ebédjeiről (amelyeknek menüjéből sohasem hiányzott az egy darabban vágott főtt marhahús, valamint paradicsommártás, ha Szemere úr volt az étlap írója).” Szemere (Alvinczi) és Ferenc József kedves ételeinek hasonlóságára itt csak célozni tudok.

²⁴ KRÚDY Gyula, *A déli sör, vagy üdvözlét Tisza Kálmánnak* (1929) = KRÚDY, *A has ezeregyéjszakája*, 189.

re több helyen bukkan föl, Szindbád hiába ír elbeszélést egy halat fogyasztó férfiról, a szerkesztőt már nem érdekli, sőt kifejezetten érdektelennek tartja, noha Szindbád a megteremtője, műfaji alakzatot létrehozó mestere a gasztronómiai elbeszélésnek, amelyben nincsen helye semminek, ami „fals”, sem ételben, sem párbeszédben, sem leírásban. Az a Budapest, amelyet még egyszer megsejlel, csillog, de mintha mindez csupán díszlet lenne, látszat, a „mintha” tere, amelyből kiveszőben az a tartalom, amelyet Szindbád életformájával, írásművészetével, a kulinariásban példaadásával kölcsönzött. Szindbád kulináris emlékezése járja be búcsúétkezésével hajdani kalandozásai színhelyeit, amelyek mindegyikéhez – mint elbeszélései, regényei tanúsítják – a gáláns kalandok mellett gasztronómiai élmények fűződtek. Így az elbeszélésekben megteremtett Magyarországot eleveníti meg a regény Szindbádja étkezésével, azzal a szertartással, amely az étkezést ünneppé emeli. A Márai-regény meg a Krúdy-Magyarországtól vesz búcsút, a Krúdy-élet egykori helyszíneit végiglátogatván a regényalakokkal, a lebontásra ítélt, lebontott épületeket még egyszer fölépítvén a regény cselekménye számára, a Krúdy-hősök kulináris élményeit előadva. A korszakváltás a létezés minden területén, a szellemi és az anyagi kultúrában egyaránt végbe megy. Mint a regény utolsó lapjain félreérthetetlenül válik: valaminek visszavonhatatlanul vége lett. S mert Szindbád utolsó látogatása, utolsó étkezése már legfőljebb sápadt utójátéka lehet valami egykorvoltnak, ennek következtében nem hiányoznak a végső kalandból a humorosnak felfogható elemek, Szindbád helyenként Don Quijoténak tűnik, az elbeszélő ironiája nem kíméli Szindbádot sem, aki érezhetőleg értetlenül áll az új idők másféle szokásaival szemben. Noha Szindbád aforisztikus mondatai a Krúdy-legendáriumból származnak, önmagukban meglehetősen lapos bölcselkedések, ám Szindbád világába visszahelyezve olyan gondolkodásból fakadnak, amelynek kulturális fedezete van, az anyagi kultúra elemei éppúgy föllelhetők benne, mint a szellemi, „de a nemzet a hasában is élt, s nem kellett lebecsülni ezt a másik anyagiasabb kultúrát sem, mely a vidéki főzőasszonyok ibrikjeiben rotyogott, pesti szakácsok tep-sijeiben kelt varázslatos életre egy-egy sertéspörkölt, halpaprikás vagy vargabéles alakjában”.²⁵ A hétköznapiaknak ezt a „varázslatát” nem leli Szindbád, utolsó útján sem, mert ez elveszett a korszakváltás lendületében, de (életművében, tovább öröklődött. A Márai-regényben Szindbád utolsó napja egy élet- és világszemlélet, egy írott és még inkább egy íratlan műveltség, egy „anyagiasabb kultúra” fölmutatása, elbúcsúztatása. Ugyanakkor nem Krúdy életregénye, az életműnek csak egy-egy szegmense a hivatkozások, az utalások, az allúziók „tárgya”. A regényben Szindbád megmarad az országhatáron belül, a régi világ – számára – a történelmi Magyarország, amelynek megalakította kulináris „hegy- és vízrajzát”. Mint említettem, itt csak kurta hivatkozásokban kerül elő Bécs, számos Krúdy-regény és -elbeszélés tere. Miként utalás formájában hasonlítódik össze (egy rövid mondatban) a bécsi és a magyar marhahús, a hasonlítás a magyar javára dől el. Ugyanakkor a Krúdy-életmű (de a Márai-életmű más darabja) elismeréssel adózik nem csupán Bécs vendéglőinek, hanem az osztrák konyhának is.

²⁵ A megnevezett ételek különféle táji jellegzetességek eredetüket tekintve: a pörkölt inkább az Alföld, a halpaprikás a folyó menti magyar városok, Szeged, Baja, a vargabéles Erdély ízét idézheti föl a gasztronómiai földrajz megrajzolásában.

Az *Őszi versenyek* (1922) című elbeszélésben áll: „A költő a főtt marhahúst szerette, mert csak ritkán jutott Bécsbe, ahol a világ legjobb marhahúsát mérik.”²⁶ Egy női szereplő beszédéből idézek: „Részegségemben bejártam Pestet, Bécset, megismerkedtem a kürtőkalapos, pipaszár lábú, ódon Dreher úrral és sörével, a komlóízű, aranyszínű kiviteli sörrel; a Burból hangzó déli katonazenét a kulmbachi pincéből hallgattam, mintha mind sört ittak volna ilyenkor a régi császárszobrok a vár udvarán, és piros volt a fehér tarajos zsandárok orra; a sveháti sert harmonikaszó mellett fogyasztottam. Grinzingben vagy Badenben, zöld gallyakkal, valcert táncoló, cilinderes polgárokkal, mozgósoknyás szőke, fehér, piros arcú polgárasszonyokkal jöttem haza a sörözésből...”²⁷

Mindez hiányzik a *Szindbád hazamegyéből*, de nem hiányzik a Márai-életműből. A *gyertyák csonkig égnek* katonaiskolás Bécse mellett az emigráns író kései bécsi látogatása (búcsúzása gyermekkorára és rokonsága színhelyétől) a kulinariás méltatását sem mellőzi.²⁸ Ami az idézett (és további idézetekkel gyarapítható) Krúdy-elbeszélésekből és regényekből, de a Márai-életmű számtalan helyéből kitetszhet: az íratlan műveltség szintén tartalmazza azt az összetettséget, a sokfelől eredeztetettségnek azt a változatát, amelyet nem pusztán a szépirodalomban megalkotott Monarchia képviselt. Éppen az étkezési kultúrában lehetünk tanúi annak, hogy a „nemzeti” sem autochton „fejlődés” során formálódott meg, hanem (s erre éppen többek között a Monarchia és utókora vendéglátóipara hozható föl tanúnak) különféle specialitások összegződése. Az íratlan műveltség nem kevésbé mutatja föl a dinamikus változás jeleit, mint az írott. A köznyelv érzékenyen reagált az ételek meghonosodására, vagy a nyelv hangtörvényei szerint fogadta be a megnevezést, vagy tükörfordítás formájában biztosított helyet a nyelvhasználatban, vagy idegenségével jelezte, hogy átvett, máshonnan származó ételről van szó. De ami a konyhaművészetet illeti: ott ugyancsak az adaptáció, a helyi ízlésnek megfelelő alkalmazás készíti elő a befogadást, hozzáteszem, hogy egy országon belül a táji jellegzetességek olykor lényegi eltéréseket mutathatnak. Ferenc József kedves ételei, étkezései szokásai viszonylag széles körben váltak ismertté, s a Monarchiában számos helyen találtak olyanokat, akik nemcsak a szakállviselésben, hanem az ételek megválasztásában is utánozni kívánták az uralkodót. Ezzel is jelezvén, hogy beléptek abba a körbe, amelyben elfogadtak ezek a szokások, de azt is sugallván, hogy ennek révén hasonlatossá válnak (ezen a téren) az uralkodóhoz. A szépirodalom szinte nem tett mást, mint egyrésztől felügyelt azokra a nyelvi jelenségekre, változatokra, amelyeket az étkezési kultúra módosulásai hoztak magukkal, másfelől megörökítette az életmódot, amely az étkezési szokások szerveződésében megnyilatkozott. A magyar irodalomban a legnagyobb hatással és a leginkább sokoldalúan Krúdy Gyula gasztronómiai elbeszéléseiben kapott szerepet ez az íratlan műveltség, s hogy ez va-

²⁶ KRÚDY Gyula, *Őszi versenyek* (1922) = Uő., *Jockey Club. Hét kisregény*, szerk. BARTA András, Magvető, Budapest, 1964, 286.

²⁷ Uő., *Kleofásné kakasa* (1919) = Uő., *Jockey Club*, 245.

²⁸ MÁRAI Sándor, *Napló 1968–1975*, jegyz. GELLÉRINÉ LÁZÁR Márta, Helikon, Budapest, 1993, 144–162. Meissl és Schadn marhahúsáról: Uő., 154. Az alábbi idézetek dolgozatomban summájának is felfoghatók: „Egy bécsi étlap olyan dokumentuma a Monarchiának, mint a *Pragmatica Sanctio*.” „A monarchia, amelynek a valóságban sosem volt közös nyelve, a pácolt marhanyelvben él tovább.” (Uő., 152.) Talán joggal kapcsolható e két mondat a *Szindbád hazamegyéhez*.

lóban műveltség, azt Márai Szindbád-regénye tudatosította a legnagyobb erővel. Az anyagi kultúra már Krúdynál felruházódik szakrális jellemzőkkel (Márai a kocsmát egyhelyütt kegyhelynek nevezi),²⁹ Márai regénye továbbértelmezi ezt, Szindbád alakjához fűzve, benne jelképes személyiséget mutatván be. Ez az „anyagiasabb kultúra” a Krúdy-Magyarországban kapta meg (Krúdynál) irodalmi formáját, hogy aztán Márai regényében a modernitás korszakzáró, korszakkezdő periódusában a „másik Magyarország” attribútumaival ruházódjék föl. A Krúdy-Magyarország étkezési kultúrája meghatározott korszakhoz van kötve, Márai regénye segít újragondolni azt a korszakot.

²⁹ „Az igazi kocsmá más volt. Kegyhely volt az.” MÁRAI, *Szindbád hazamegy*, 101.

MŰHELY

DEZSŐ KINGA

Magyar zenei mérték és versidom

Szénfy Gusztáv és Arany János verselmélete

Szénfy Gusztáv ugyanannak a kornak volt elismert zenésze és zenetudósa, melynek Arany János híres költője és kritikusa. Szénfy a magyar nemzeti zenészet alapjait kereste, Arany pedig a magyar nemzeti versidom rejtelve után kutatott. Mindketten ugyanabban látták gyökerezni a magyar zenét és költészetet: a népdalokban. Bár más tudományterület képviselői voltak, a szűkös határmezsgye következtében át-áttévedtek a másik területére is. Arany *A magyar nemzeti vers-idomról* című tanulmányában sokszor népdalokból veszi példáit, a mértéket kottával szemlélteti, és kiindulópontja az, hogy a költészetünk megértéséhez a népdalokhoz kell fordulnunk. A zene költészetelméleti értelmezése Aranyánál azonban igen összetett, és a kifejtetlensége miatt csak homályos képet tár a mai olvasó elé. Szénfy Gusztáv a magyar zene sajátosságát kívánta megfejteni, ennek a munkának a megalapozásához kezdett népdalgyűjtésbe. S mivel a zene és költészet szoros összefüggését hirdette, költészetelméleti írásai figyelemre méltóak. Arany 1856-os versidom-tanulmányának olvasása után egyenesen mesterét látta a költőben. Azt igyekezett zenei nyelven kifejtetni, amit Arany a költészetben hallott, a költészet felől látott. Dolgozatomban ezt a viszonyt igyekszem feltárni, amihez mindenekelőtt Szénfy Gusztáv verselméletével foglalkozom, különösen verstani írásait számba véve. Arra a kérdésre keresem a választ, miként visznek minket közelebb Szénfy munkái Arany János verselméletének megértéséhez, illetve milyen közös vagy éppen eltérő mozzanatok emelhetők ki a költő és a zenetudós verstani gondolkodásában.

Szénfy (Kollmann) Gusztáv (1819–1875) nevével ma már szinte egyáltalán nem találkozhatunk, a kifejezetten róla szóló egy-egy kisebb íráson kívül esetleg népdalgyűjtéséről tesz említést a zenetudomány.¹ Szénfy Eperjesen jogi tanulmányokat végzett, majd Nyíregyházán városi hivatalnokként dolgozott, emellett amatőr zenész

¹ Itt említhető Sonkoly István írása (SONKOLY István, *Szénfy Gusztáv, egy nyíregyházi dalköltő a XIX. században*, Magyar Zene 1967/1., 33–42.), melyben Szénfy dalköltő munkássága emelkedik ki, vagy Papp Monika tanulmánya (PAPP Monika, *Nyíregyháza műzenei emlékei a 19. századból*, Magyar Zene 2002/3., 291–299). Ezen túl fennmaradt verstani írásait Kecskés András ismerteti: KECSKÉS András, *A magyar verselméleti gondolkodás története a kezdetektől 1898-ig*, Akadémiai, Budapest, 1991, 300–312.

volt. Már gyerekkorában zenei tehetségnek bizonyult, orgonista édesapjától kiváló zenei nevelést kapott. Bár apja nyomására jogi pályára kényszerült, a zene mindvégig jelen volt életében. Tanulmányait zongoratanításból fedezte, iskolai évei alatt rendszeresen zenélt, komponált, zenekart vezetett. A jogi végzettség megszerzése után előbb Dunántúlon, majd Pesten tartózkodott, teljes odaadással a zene felé fordult. Zeneszerzői és -oktatói sikerei ellenére felismerte zenei képzettségének korlátait. „A népies műdalok alkotása során erősödött meg benne az a nézet, hogy magyar zene létezik, viszont annak alapjait, sajátosságait, szabályait s egész rendszerét kortársaihoz hasonlóan maga sem ismeri.”² Így kezdett bele egy évtizedekig tartó munkába, a magyar zene titkát akarta megglelni. Kutatómunkája mellett Nyíregyházán ügyészként dolgozott, majd közéleti szerepet vállalt. A magyar zene rejtelmeinek elméleti megalapozása után a gyakorlat felé fordult. Miután a népdalt tekintette a zene alapjának, így a magyar népdalok kutatását tűzte ki következő céljául. Az ötvenes években népdalgyűjtésbe kezdett, hogy megírhasa nagy összefoglaló művét *A magyar zene rendszere* címmel, melyben a magyar nemzeti zene sajátosságairól összegyűjtött elméleti és gyakorlati tapasztalatait összegzi. Két évig tartott tudományos utazása, ezalatt bejárta Magyar- és Erdélyországot, illetve Moldvát, és kutatta az ott fellelhető népdal- emlékeket. „2000 különböző nemzetiségű népdalt gyűjtött össze, s azok egybehasonlításából vont le azt a rendszert, a mely szerinte alapját képezi a magyar népdaloknak.”³ A mű azonban nem jelent meg, hiába támogatta gróf Dessewffy Emil, a Magyar Tudományos Akadémia elnöke, a szakbizottság – és később más kiadók is – pénzhányra hivatkozva elutasították. (Bár a szakbizottság egyik tagjának, Mátray Gábornak még abban az évben kiadták egy munkáját, mely Tinódi dalait és azok magyar- zátát tartalmazta.) Szénfy a zenészek elutasítása után a költőkhöz fordult, Erdélyi Jánossal, Tompa Mihállyal és Arany Jánossal akart találkozni,⁴ hogy megmutassa zenei alapú verstanát és véleményt kérjen. A találkozó azonban elmaradt, Arany így ír erről Tompának: „van már magyar rhythmus, vannak népdal schemák; az ember maga kifütyöli, hova kell hosszú, hova rövid szótag: s hajt rá csak egy is a cseperedő nemzedék közül? Hisz ezt következetesen kivinni, a zene kívánalmait pontosan megtartani, még nehezebb volna, mint a jambus, vagy trochaeus, melytől a nagy reményű ifjak háta nem azért borsódzik, mert idegen, mert a mi zenénkkel össze nem vág, hanem: mert – mérték! [...] mind úgy ír, mintha süket volna.”⁵ Szénfy elkeseredettségében meg akarta semmisíteni művét. Ezt akkor nem tette meg, mert barátja, Ábrányi Kornél tovább biztatta és elkérte tőle a kéziratot tanulmányozás végett. Szénfy azonban hamarosan visszakérte, nem sokkal később pedig meghalt. Élete utolsó éveit Miskolcon töltötte, mint zenetanító zongorán és zeneelméletben, emellett saját szerzeményeiből tartotta

² Tóth Sándor, Szénfy Gusztáv, egy elfeledett nyíregyházi zenetudós. Halálának 125. évfordulóján, Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle 2001/1., 13. Tóth Sándor tanulmányában részletesen ír Szénfy életéről és kortársaira gyakorolt hatásáról.

³ Id. ÁBRÁNYI Kornél, *A magyar zene a 19. században*, Pannonia Nyomda, Budapest, 1900, 285.

⁴ Szénfy Gusztáv Arany Jánosnak, [Elveszett], [Nyíregyháza, 1858. július 7.], [Hazafiúi kérelem Erdélyi Jánoshoz, Tompa Mihálhoz, Arany Jánoshoz.]: ARANY János *Levelezése 1857–1861*, s. a. r. KOROMPAY H. János, Universitas, Budapest, 2004, 213–214. (Arany János *Összes Művei*, 17., *Levelezés*, 3.)

⁵ Arany János Tompa Mihálynak, Kőrös, 1858. augusztus 25. Uo., 222. I. m., 306.

fenn magát és nagy családját. (Tudomásom szerint azóta sem került elő a kézirat, de azt sem tudjuk pontosan, hogy végül megsemmisítette-e a szerző.)⁶

A korai zeneesztétikai írásait⁷ követő hosszú hallgatás után 1859-ig a Magyar Sajtóban jelentek meg cikkei, melyekben hevesen vitatkozik kortárs zeneszerzőkkel, zenetudósokkal. Ide sorolható Greguss Ágost verselméletének bírálata, mely nem csupán bírálat, de benne közli először Szénfy saját zeneelméleten alapuló verstanát is. Hosszas népdalgyűjtő munkájának tapasztalatait is megosztotta az érdeklődő olvasókkal, számos cikkében ír a népdalról. A *Magyar népdalról* *balítéletek*, *Mi a népdal?*, *A népdalról*, *Még valami a népdalról* című írásai mind az ötvenes évek végén jelentek meg. Ezeket a tanulmányokat – bár ebben a dolgozatban nincs rá mód – érdemes lenne összevetni Arany János népdalról vallott nézeteivel, hiszen a népdalt a verstani (illetve zenészeti) gondolkodás alapjaként nevezik meg mindketten. Illetve hasznos lenne Szénfy népdalgyűjteményének darabjait és Arany népdalemlékezetét összegyűjtő könyvét egybevetni, hogy világossá vajon mit is tekintettek népdalnak.⁸

Szénfy a Magyar Sajtó 1856. május 25-i számában nyílt levelet intézett a Magyar Tudós Társaság elnökéhez, gróf Dessewffy Emilhez, melyben a magyar nemzeti zene sajátosságainak kutatásáról számol be, és bemutatja készülő művének, a „magyar zene-könyv”-nek a vázlatát is. A könyv két részre tagolódik, elméletre és gyakorlatra. A tervezett felépítése a következő lenne: az elméletet alkotnák 1. *Keleti zene s zenészet*, 2. *Magyar zene rendszere s fejlesztési módja*, 3. *Magyar mértéktan*, 4. *Generál bass elemei*, 5. *Utasítás az éneklés s danolásban történő tanításhoz, elemi két folyam* részek, a gyakorlati részben pedig a Szénfy által összegyűjtött népdalok kottái állnának rendszerezve: 1. *Ő, vagy tisztán keleti szelleműek*,⁹ 2. *Vegyes rendszerűek*, 3. *Új rendszerűek*.¹⁰ Még az 1859-es év végére elkészült a hiánypótló mű, ám neves támogatói ellenére sem került kiadásra. Ábrányi Kornél, Szénfy személyes jó barátja így ír a „korszakalkotásra hivatott” munkáról: „A régi ős hangmódok, a keresztény énekek évszázados fejlődésével szemben, melynek annyi nyoma van a magyar népdalok újabb feltűnésében is, kivált a reformált egyházi énekek és korálokban; a középkori magyar lantos zene sajátosságai, a magyar szabadságharcok alatt keletkezett dalok s énekek hangnemi eltérései; a 17–18-ik századbéli ujitások egészen a 19-ik században történt leszűrődéseig, a magyar nyelvi s versmértéki ritmusoknak; a magyar koronaországokban divatozó magyar népdalfajok összehasonlítása a szomszéd befolyásoló nemzetiségek népdalaival, a keleti zenék rokonsága a magyar zenével s végre az Arany János által rendszerbe szedett magyar ritmika alapszabályai: melyek szerint e nagy magyar költő összes versköltményeit írta: mindez

⁶ Ábrányi is kutatta Szénfy halála után a művet, érdeklődött felőle Szénfy testvérénél is, de már akkor senki sem tudott hollétéről.

⁷ Ezek a korai írások a Pesti Divatlap oldalain találhatóak, és az 1845–1846-os évekre tehetőek (*A természeti szépről; A művészetéről; A zene művészetéről*).

⁸ Papp Monika is arra hívja fel a figyelmet, hogy nem elegendő Szénfy népdalokról szóló elméleti írásainak tanulmányozása, szükség volna a gyűjtött népdalokra is Szénfy népdalfogalmának értelmezéséhez. Lásd PAPP, I. m., 298.

⁹ Mai elnevezése: régi stílusú népdalok vagy pentaton dallamok lehetne, téves volna azonban teljes egészében ezzel azonosítani Szénfy besorolását. (Bartók Béla 1924-ben *A magyar népdal* című munkájában három csoportba sorolta népdalainkat: régi stílusú, új stílusú és vegyes stílusú dallamok csoportja.)

¹⁰ A teljes levél a Magyar Sajtó 1856. május 25-i számában olvasható.

oly kimerítő tárgyalását találta meg e monumentális munkában, melynek elzúllése ki-mondhatatlan vesztesége a 19-ik század magyar zenéjének.”¹¹ Mielőtt azonban nyoma veszett volna a kéziratnak Ábrányi is olvashatta azt, és még a 1860-as években több részletet is közzétett a Zenészet Lapokban. Az utókor számára kizárólag a korabeli folyóiratok hasábjain megjelent részek segítenek összerakni Szénfy Gusztáv kidolgozott zenészeti-verselméleti rendszerét. Bár a magyar zene rendszerét kívánta felállítani, elmélete szerint a szöveg, verselés és zene kapcsolata igen erős, így írásai e hármas egésze kiterjednek. Dolgozatomban további részében a *Zenekönyvből* olvasható részeket, illetve a mellette megjelent fontos zenészeti-verstani írásokat kívánom bemutatni azzal a céllal, hogy kortársának Arany Jánosnak a zenei alapú verselméletével összevegyem.

Greguss Ágost „magyar verstan”-a zenészeti szempontból

1855-ből a Magyar Sajtó lapjain folytatásokban olvasható Greguss Ágost verstanának bírálata. Ez a tanulmány előhangja Szénfy elméleteinek, mintha a kritika csupán lehetőséget teremtett volna számára, hogy legfőbb nézeteire rámutasson. Így például már a kritika szerkezete is hasonló verstani művének felépítéséhez: a hangzóktól halad a költemény vagy mű egészéig. Greguss verstanának csupán egyes fejezeteit emeli ki, így az első részből (*A vers elemeiről*) a mértéktant (és elhagyja a rímtant), illetve a második részt (*A vers alakjairól*) – bár ez utóbbit már nem részletesen – tárgyalja. Követve Greguss művének szerkezetét, a tagokkal kezdi bírálatát. Greguss művét jelentősnek tartja, ám a téves gondolatokat feltétlenül javítani kell. Nem a szerző hibájának tudja be, hanem népünk a magyar zene iránti érdektelenségének, hogy nem ismeri a magyar mérték természetét. Szénfy az indogermán nyelvosztályba tartozó német nyelvet hívja segítségül az ural-altaji vagy szittyia osztályba sorolt magyar nyelv mértékének összehasonlító elemzéséhez. A magyarban a rövid és hosszú hangzók eltérő időtartamának fejtegetéséhez kiindulópontja a jellegzetesen 2/4 „ütenyű” magyar népdalok. Megkülönböztet hosszú és rövid hangzókat, melyek nyelvünk nemzeti jellegéből adódóan más időtartamúak, mint a németben (pl. ném. Saar – magy. szár). A magyarban ékezettel jelölt hosszú magánhangzók (1/3) rövidebbek a német hosszú hangzóinál (1/2).

A *tagokról* című fejezet kapcsán a következő megállapításokra jut Szénfy. Nem tartja szerencsésnek a Greguss által javasolt nehéz és könnyű elnevezéseit a hosszú és rövid szótagoknak,¹² és különösen zavarónak véli a „kétes” és „közös” jelöléseket.¹³ Felhívja a figyelmet, hogy a magyar nem szorul rá a hosszú hangzók mesterkélt bővítésére, a „positiok” (hangtorlat, összetétel, hangnövet, helyheztesítés) kerülésére int. Szénfy vitába száll Greguss azon állításával, miszerint a rövid hangzók az elsődlegesek. Épp

¹¹ ÁBRÁNYI, I. m., 287.

¹² Vö. GREGUSS Ágost, *Magyar verstan*, Emich Gusztáv, Pest, 1854, 19.; SZÉNFY Gusztáv, *Greguss Ágost „magyar verstan”-a zenészeti szempontból*, Magyar Sajtó 1855/37.

¹³ „Kétesnek volna mondható oly szótag, melyről nem lehetne meghatározni, rövid-e vagy hosszú; mint-hogy azonban ily szótagok éppen kétsésgöknél fogva mind hosszúk, mind rövidek gyanánt használatosak, azaz közösek: tehát kétesnek csak a szó utolsó, egy mássalhangzóval végződő rövid tagját nevezhetjük, mint mely az utána következő szó által (ha ez mássalhangzóval kezdődne) még hosszuvá lehet.” GREGUSS, I. m., 19. 64§

ellenkezőleg gondolja, és ezt nem csupán a legrégebbi magyar népdalok hangjainak tartama igazolja, de nyelvészeink is ezt az álláspontot támogatják.

A *lábakról* című fejezethez kapcsolódva Szénfy visszatér a rövid és hosszú szótagokról mondottakra, hogy megemlítsse, a magyar hangzók ezen időbeli különbséget sajátos hangjegyekkel is jelölni kell. Éppen ennek hiányában nem felelnek meg a Greguss által leírt verslábak sem a magyar mértéknek. Szénfy ezt a finomságot azért tarja fontosnak, mert ebben rejlik a nemzeti jellege a művészeteknek. Míg Greguss két jelölést használ: a hosszú (–), illetve a rövid (V) tagokat különbözteti meg, addig Szénfy hármat (–, V, v), emellett hangjegyekkel árnyalja időtartamukat. Az ezek segítségével leírt fő lábak (így a lebegő: vV–, a lengedező: VvV és a toborzéki: vVVv) tehát másképp alakulnak a két szerző táblázatában. Szénfy hét láb-mértéket említ (csonkaláb, lépő, lejtő, lebegő, körösdí, lengedező, toborzéki), melyeket mind a magyar népdalokból vont el, ezeknek pedig új neveket javasol, mivel úgy véli, hogy azok a magas hangzójú szavakból lettek alkotva és így nem fejezik ki a mértékek értelmét zenei szempontból. (Pl. lengedező helyett *három a táncz*: –vv–, lebegő helyett *andalgó*: vV–, toborzéki helyett *csatázási*: v– –v, lejtő helyett *bájos*: –V.) Így – ki nem mondva – Fogarasival száll szembe, akinek elmélete nem sokkal később Arany számára is kiindulópontul szolgált.

A *sorokról* című fejezethez már csak röviden szól hozzá Szénfy, megemlítve készülő könyvét, melyben képletekkel együtt részletesebben szól a metrumról. Greguss *Magyar verstanának* 58–59. oldalán a „főbb” magyar népdalok példáin keresztül mutatja be a nevezetesebb verssorokat. (Fontos megjegyezni, hogy Greguss lábjegyzetben felhívja a figyelmet arra, hogy „a szöveg mértéke nem mindenütt egyez pontosan a dallam mértékével.”¹⁴ Arany János is megjegyzi ezt a különbséget és ő is a dallamot tartja elsődlegesnek a mérték megállapításához.)¹⁵ Ámde Szénfy Greguss áttekintését több ponton is hibásnak véli. Egyrészt azt mondja, hogy a szövegnek éppúgy magyar mértéket kell adnia, mint a dallamnak, tehát egybe kell esniük. Másrészt az idézett népdalok nem főbb, inkább csak ismertebb dalok, azok is inkább Pesten, mint vidéken, pedig a népdalok szülőhelye sosem a főváros volt.

Utoljára Szénfy *A vers alakjairól* című részről ír, mely terjedelméhez képest igen rövid kritikát kap. Egy hibát emel ki csupán, az „ismétlet (refrain)” kérdését. Greguss refrén alatt az ismétlés kétféle módját is említi,¹⁶ ám Szénfy szerint ily értelemben egyik sem jellemző a magyar dalokra, s így a versekre sem. A továbbiakban Szénfy pontokba szedve összegzi a Greguss verstana alapján elmondott jegyeit a magyar nemzeti zenének.

¹⁴ Uo., 58.

¹⁵ Lásd ARANY János, *A magyar nemzeti vers-idomról idomról* = Uő., *Tanulmányok és kritikák*, s. a. r. S. VARGA Pál, Kossuth Egyetemi, Debrecen, 1998, 333.

¹⁶ „Vagy 1, felkiáltás, rivallat, mely minden szak valamelyik sorához – rendszeren az utolsóhoz – csatlakozik, akár pusztán a dallam, a zenei esés befejezése, kikerekítése végett, akár mint a költeményben uralkodó fő képzet ismétlése (pusztán dallami ismétletek a magyar népdalban, a fő képzet ismétléses feltüntetései különösen a svéd, skót elbeszélő versekben fordulnak elő); vagy 2, a szaknak végső sora, mely ugy mértékre, mint rimre nézve a szakba be van osztva s minden következő szak vég sorában vagy éppen ugy, vagy csekély változtatással ismét előfordul.” GREGUSS, I. m., 72–73.

A kritika azt sejteti, hogy Szénfy annyira örült, hogy lehetősége nyílt verstani rendszerének bemutatására, hogy míg írása eleje túl bőbeszédűre sikeredett (anélkül, hogy megindokolta volna, hogyan kapcsolódik fejtegetése Greguss nézeteihez), addig a befejezés összecsapott, már csak felsorolás szintjén említi Greguss hibás elgondolásait. Szénfy több helyen matematikai képleteket és ábrákat használ érvelése bizonyításához, hiszen a matematika szabályait alkalmazva nem bírálható a zenei fül okozta érzéki csalódás miatt. A kritika jelentősége, hogy egy képet tár elénk Szénfy zenei alapú verstani elgondolásairól egy évvel azelőtt, hogy Arany János versidom-dolgozata napvilágot látott.

Eszmetöredékek a magyar zenei mértékről és a versidomról

A Magyar Színházi Lapban megjelent íráson már egyértelműen Arany hatását érezzük. Arany verstana meghatározó volt Szénfy számára, zenei rendszerének alapjául szolgált. Ezen írásának ihletője Arany *A magyar nemzeti vers-idomról* című dolgozata volt. Szénfy – ahogy Arany is – költészetünkben indul ki, Petőfi és korának verselését állítja szembe Kazinczyéval, majd azokra az elméletírókra hivatkozik, akik ezt a különbséget megsejtették. Arany János írását olyan olvasónak szánta, aki ismeri népies dallamainkat és „talán forgatta is Erdélyi, Fogarassy, Greguss idevágó értekezéseit.”¹⁷ Szénfy mindhármukról említést tesz, de Arany tanulmányát emeli ki közülük, mely elméletre és gyakorlati költészetünkre egyaránt nagy hatást fog gyakorolni. A közös elődök kísérleteit nagyra becsüli, ám azok mégsem vezethettek eredményre „miután szerzőik sokkal nagyobb kegyelettel viseltettek a classicus irodalom mértéktana iránt, mint sem hogy attól eltérni, vagy épen valami újat, amabban nem foglaltat, megkísérteni mertek volna.”¹⁸ A dolgozat Arany elméletéből kiindulva zenei füllel közelít a versidom kérdéséhez, azonban a költő hibás nézeteire, hiányosságaira is rámutat: „Midőn Arany János – nagy olvasottságánál fogva – a *versidomot* számtalan példákban tünteti föl, úgy látszik, hogy annak csupán változatos sokaságát akarta bemutatni, nem lévén ügyelettel arra, hogy mindez összefér-e aztán a zenei gyakorlattal?”¹⁹ Itt Szénfy Arany művéből az ütemek felosztásának sokaságára és még inkább a mérték (vagyis az egyes verslábak) sokféleségének fölösleges részletezésére utalhat. (Szerinte ez azért fölösleges, mert a magyar nemzeti népdalokban csak (a fentebb már említett) hét láb található, így költészetünknek is ezeket kell alkalmaznia. Aranynál azért olvashatunk hétnél több lábról, mert ő az ütemek kombinációit is külön számba veszi.) Szénfy figyelemre méltó megállapítást tesz a zenei és a költészeti ritmusról: „A *zene* (zeneileg vett dal) rhythmus nélkül minden jelentőségét elveszti, e nélkül – ugyyszólván – nincs értelme, mennyiben üres, mitsem jelentő, zöngzavarrá aljasul, szóval megszűnt zene lenni; azért a rhythmus a *zene lelke*nek méltán vétetik és mondatik is; a *költészet* „sinequo”-ja noha ugyanaz, de hiánya még sem eredményez érthetlenséget, mondanám semmit-

¹⁷ ARANY, *A magyar nemzeti vers-idomról*, 311.

¹⁸ SZÉNFY Gusztáv, *Eszmetöredékek a magyar zenei mértékről és a versidomról*, Magyar Színházi Lap 1860, 9.

¹⁹ Uo.

nemjelentőséget, melly t.i. legalább *kötetlen* beszéd megszűnne lenni.”²⁰ Tanulmányában erre a különbségre helyezi a hangsúlyt. Ez a megfogalmazás pontatlan, mert a költészetben igenis érthetlenséget eredményez a ritmus hiánya, ezáltal megszűnik költészet lenni, a szöveg folyóbeszéddé alakul. Arany így ír: „a rhythmus az, mi a versidom lényegét teszi, mi a kötött beszédet a folyótól már elemeiben elválasztja s a kettőt éles ellentétbe helyezi egymással; minek veleszületett érzése nélkül lehet valaki igen jó prosaicus, de verselő nem.”²¹ Szénfy régi korok népdalait hozza példának, melyek mai is éppúgy szólnak a nép szájából, ezek pedig a versidom ellenőrzésére állandóan fülünkben csengenek. Greguss és Fogarasi azt a hibát követték el, hogy válogatás nélkül vonták el a képleteket dalainkból. Szénfy arra figyelmeztet, hogy számos dalunk van, mely rokon népek – főként szerb és oláh – zenei jegyeivel keveredett. A tisztán magyar dalokat pedig csak akkor tudjuk kiválogatni, ha alaposan ismerjük az idegen népek zenéjének sajátosságait is. Ám mindezek után sem elegendő hallásunkra támaszkodni a nemzeti jegyek megállapításához, hiszen az félrevezető lehet. Szénfy képletek elvonását javasolja, hogy ezek alapján eljussunk saját nemzeti zenénk alapelveihez.

Ez a tanulmány kiváló kiegészítést nyújt verselméleti nézeteinek megértéséhez. A dolgozat első részében – a fentebb összefoglalt kitérő után – Kisfaludy Károly *Zuárd* című költeményét elemzi, kiemelve azokat a szempontokat, amelyek miatt ellenkezik zenei mértékünkkel, majd a második felében azt próbálja bemutatni, hogyan kéne költőinknek írni, hogy az zenénknek is megfeleljen. Ez utóbbit gyakorlatban Jurányi Hugó költeménye alapján mutatja be, aki Szénfy kérésére, megadott mértékre írta versét: lengedező, lengedező, lebegő (–vv– / –vv– / vv–). Kisfaludy verséből a két hattagú sort²² emeli ki, melyek nem feleltethetők meg a magyar zenéből elvont képletek (–vv– / – –, vagy – – / vv– / –) egyikének sem. Szénfy szerint a második sor ehelyett két lebegő (anapestus) ütemből áll, melyet az ötödik sorra is alkalmazhatunk, habár arra inkább a lengedi (dactylus) ütemek illenek. A magyar zenei mértéktan alapelveit, melyet háromszáz megválogatott magyar dalból vont le, a következőképpen foglalja össze: „a magyar versfajok főneme a *lengedező*. Kitűnt azonban az is, hogy a lengedező lábat egyedül a lépő (spondeus) helyettesítheti, vagy csak felette gyéren a lejtő (trochaeus). – Kitűnt továbbá, hogy lebegő (anapaestus) láb, csak mint *segéd láb* használtatik *önállóan*, szóval ez igen alá van rendelve a lengedező föllábmérték uralmának, melly ebbeli minőségét azzal tünteti föl, miszerint nem csak mindegyik dal első ütemében, de plane mindegyik szak vagy sor első ütemében is elő kell jönnie, vagy pedig a mondott két helyettes egyikének. És ezek után *alapelvül* el kellett ösmerni azt, hogy semmiféle zöngelem (t. i. magyar), vagy annak bármely szaka, sora nem kezdődhetik olly lábmértékkel, mellynek első tagja rövid.”²³ Az említett két sor tehát ellenkezik a magyar zene alapelveivel, hiszen a lebegő láb kezdésnél nem jellemző a magyarra (de szlávra igen), a lengedi láb pedig idegen a magyartól. Szénfy

²⁰ Uo.

²¹ ARANY, *A magyar nemzeti vers-idomról*, 312.

²² 2. sor: „Tajtékzó paripán”, 5. sor: „Egy karcu szép leány”.

²³ SZÉNFY, *Eszmetöredékek...*, 17.

mindkettő felbukkanására hoz magyar példát is, ám megjegyzi, hogy bár lehetőségük van az előfordulásra, de a magyar mértéktan alapelveivel nem egyeznek.

Írása második felében Szénfy arra kéri költőinket, hogy kizárólag mérték szerint, méghozzá magyar mérték szerint írjanak. Igaz, szavaláskor (vagy zenei előadáskor) nem lehet ilyen szigorúan venni a mértéket, ám a költőnek mindig abban kell írniuk. (Szénfy elsősorban zenész szemmel nézi a költeményeket, azt figyeli, hogyan lehetne magyarul zengő dalokká megzenésíteni azokat.) Noha az idegen mértékek utánzására is alkalmas nyelvünk (és fülünk ezeket megszokta már), költőink ilyen alkotásokban jeleskednek is, de nincs egyetlen költő sem, aki tisztán magyar mértékű verset írt volna. Arany János 1856-os versidom-dolgozatát korszakalkotó jelentőségűnek tartja, ám az azóta eltelt évek azt bizonyítják, hogy költőink nem méltatták kellő figyelemre azt. Szénfy a következő alapelveket rögzíti, melyekre „lyrai, vagyis zenei földolgozásra írt költeményeknél ügyelnünk kell: a, a *tagszámra* az egyes sorokban; b, az egyes sorok *fözlélésére* (ütemekrei fölosztására); c, az egyes *ízek minőségére* mérték tekintetében; d, az egyes *ízek* tagjainak *hosszas s rövid* voltára rend, sor tekintetében, s végre e, a versek versezet *arányos képzésére* a sorok mennyiségét illetőleg.”²⁴ Ezek közül költőink – régebben ösztönösen, ma már talán tudatosan – az első két pontot be is tartják, de a többire nem figyelnek, állapítja meg Szénfy. Jurányi Hugó *Hazatért dala* című költeménye áll itt például a fentebbi elméletre. Szénfy gondosan elemzi a felsorolt szempontok alapján, de hozzáfűzi, hogy szó sincs remek műalkotásról, ez csupán a kezdet, útmutató költőinknek, hogy kihasználják a nyelvünkben rejlő egyedülálló lehetőségeket.

Nemzetiség a zenében

A Zenészeti lapokban 1863-ban megjelent írása – *Nemzetiség a zenében* – felett nincs jelezve, hogy az is része lenne *A magyar zene rendszere* című művének, de Ábrányi tartalmi összegzéséből és a közölt írások alapján arra következtethetünk, hogy a nemzeti jellem meghatározó volt Szénfy számára a zene és a költészet elgondolásához. Ebben a tanulmányában a zene és a költészet jellemét párhuzamosan tárgyalja, hiába próbál a zenéről írni, mindig szükségét érzi, hogy összekapcsolja azt a nyelv természetével. A zene létalapjának nem kizárólag a melódiát (Szénfy szavaival *zöngelem*) tekinti, de éppúgy a *zenei mértéket* (ritmus) és a *zöngkötést* (harmónia) is. Szénfy a zenéről gondolkodik elsősorban, de állításai mind a nyelv természetében is benne rejlenek. A zenében a *zöngelem* a beszédben lévő alanynak feleltethető meg, míg a *zöngkötés* az állítmánynak. Ám lényeges különbség, hogy a zenében ezek egybeolvadnak, a beszédben viszont egymás után következnek. A zene természetére azonban éppúgy igaz, amit a nyelvről is elmondhatunk, hogy a nemzetiséget a sajátosság szüli. Ez a sajátosság – melyet Szénfy a nép dalaiból von el – szabja meg a nemzetiség határait. „Valamint pedig a népalkotta nyelvet miveltebb honfiak vették át, fejlesztés, mivelés végett a néptől, [...] úgy a magyar zenét is, mely a maga ép eredetiségében az ugynevezett nép- s nemzeti dalokban található fel egyedül, fejleszteni s mivelni szükséges,

²⁴ Uo., 139.

hogy a magasabb igényeknek megfelelhessen.”²⁵ Ebben a mondatban visszhangozni halljuk a kor legelterjedtebb eszméjét, mely Kölcsey Ferenc szavaival így hangzik: „a való nemzeti poézis eredeti szikráját a köznépi dalokban kell nyomozni.”²⁶ Az említett gondolat vezérli Arany Jánost is, amikor *A magyar népdal az irodalomban* című írásában azt vizsgálja, hogyan tették íróink nemzeti műdallá a korábban nép ajkán zengő dalokat. Illetve *A magyar nemzeti vers-idomról* című dolgozatában éppen a népdalokból ki-hallható nemzeti ritmus továbbfejtésén, művelésén munkálkodik. Majd írása végén Szénfy óva inti a költőket, zenészeket az idegen nyelv, illetve zene utánzásától és kortársait figyelmezteti: „A míg a kosmopolitikus elem a nemzetitől nem lesz úgy külön választva, a mint szükséges, addig mindig meg lesz a babyloni nyelvzavar a zenében.”²⁷

A Magyar zenekönyv részletei

1. A magyar zene rendszere és fejleszthetési módja

1863-ban jelent meg a Zenészeti lapok hasábjain az első „Mutatvány Szénfy Gusztáv *Elméleti s gyakorlati magyar zenekönyv* című művéből”. Az írás, a tervezett könyv második részének (*A magyar zene rendszere s fejleszthetési módja*) első két fejezete (1.: *A zöngelemről*, 2.: *Az ős-zöngmódokról*). „Ős-zöngmódoknak azokat nevezzük, melyek a zeneirodalomban »görög«, vagy »régí egyházi« zöngmódoknak mondatnak s mikre gyakorlati példákul kizárólag csak egyházi szent énekek szoktak felmutattatni.”²⁸ A dolgozat rámutat arra, hogy a zöngsorok (hangsorok, skálák) nem az egyházi és nem is a görög kultúrából maradtak ránk, hanem a természetes ős-zöngmódokra (modális hangnemek) vezethetők vissza, ezért találhatjuk meg még ma is, főként a kelet-európai népek dalaiban. A tanulmány további ismertetésétől eltekintek, mert nem kapcsolódik szorosan a verselmélet kérdéseéhez.

2. Zenészeti s költészeti magyar mértéktan

A folytatásokban közölt részletek az *Elméleti s gyakorlati magyar zenekönyv* III. részét adják, *Zenészeti s költészeti magyar mértéktan* címmel. Közel tíz évvel a Greguss-bírálat után jelent meg nyomtatásban *Zenekönyvének* kulcsfejezete, melyben Greguss vers-tanának kritikája során említett elméletét részletesebben, rendszerbe szedve is kifejti. A bevezetésben Szénfy rögtön közli legfontosabb tételét, „miszerint a sajátos magyar mértéket a zenében kell keresni, s hogy a benne rejlő mérték a költészettel legrokonabb leend”,²⁹ ennek igazolását szolgálja értekezése. Az első fejezet öt paragrafusa megmutatja, hogyan építi fel Szénfy verstani rendszerét: a kis elemektől jut el a teljes költeményig. Először a *zöngék és hangzók minőségéről* ír. Ebben a paragrafusban tárgyalja azt az alapvető különbséget az indogermán és az uraltaji nyelvcsaládok

²⁵ SZÉNIFY Gusztáv, *Nemzetiség a zenében*, Zenészeti Lapok 1863, 397.

²⁶ KÖLCSEY Ferenc, *Nemzeti hagyományok* = KÖLCSEY Ferenc *Összes művei*: I. kötet, s. a. r. SZAUDER József – SZAUDER Józsefné, Szépirodalmi, Budapest, 1960, 517.

²⁷ SZÉNIFY, *Nemzetiség a zenében*, 398.

²⁸ SZÉNIFY Gusztáv, *A magyar zene rendszere és fejleszthetési módja*, Zenészeti Lapok 1863, 406.

²⁹ SZÉNIFY Gusztáv, *Zenészeti és költészeti magyar mértéktan*, Zenészeti Lapok 1866, 226.

hangzóképzésének, melynek köszönhetően a magyar nyelvben természetesen megvannak a hosszú és rövid hangzók, zöngék. Így a magyar nyelv természete ellen cselekszik, aki hangtorlasz vagy hangsúlyok segítségével akar hosszú hangzókhoz jutni. Az így kapott hosszúságú hangzókra szüksége van a német nyelvnek, de ezek időtartama jóval hosszabb a magyar nyelv ékezetes hangzóinál. A hangidom alapja a hosszú és rövid elemek szabályok szerinti váltakozása, mozgása, mely a magyar költészetben és zenében is megvalósul.

A *magyar mérték miséjéről* című részben Szénfy továbbfejtje a hangzókról s zöngékről szőtt gondolatmenetét, és megállapítja, hogy a magyar zene és költészet mértékben is rokon. („A hangzat [...] nemzete szépirodalmi ízlése szerint s által meghatározott arányos hangsorozatu, mely illetően módon meghatározott sorozat, a költészetben »mértéknek« nevezetük.”)³⁰ A német és magyar hangzók összehasonlításából és az eszményi tökélyegység reprodukálásának törekvéséből határozza meg, hogy a magyarban a hosszú hangzó 1/3 időtartamú (a rövid ennek fele, 1/6), a magyar zenemérték tehát „harmadoló rendszerű”. A magyar mértéket párhuzamosan a némettel összehasonlítva tárgyalja, hogy jobban kitűnjék harmadoló jellege a német felező rendszerével szemben. A magyar zöngjegyek helyes jelölésére a rombusz alakú hangjegyek használatát javasolja, melyek segítségével mindhárom kritériumnak (a sajátos magyar 2/4-es mérték, a rövid és hosszú zöngék váltakozása, a rövid és hosszú zöngék közti 2:1-hez arány megállapítása) eleget tudunk tenni a magyar mértékrendszer elemzésekor.

Így jut el rendszerében a harmadik paragrafushoz, melyben a *magyar sajátosságos zenelábakat*³¹ tárgyalja. Hét mértéket tart magyar sajátosságnak, amely állítását éppen a zöngjegyek időtartamának sajátos voltából eredezteti. Ezeket táblázatba foglalja, ahol minden egyes lábnak meghatározza az időtartamát, jelölését, nevét. Ezeket a lábakat említi már Greguss bírálatában is. A harmadoló és a felező rendszer közti kapcsolatot két közös láb, a lépő és a körösdí biztosítja, ám időtartamukat tekintve mégis inkább a harmadoló rendszerhez állnak közelebb, így sajátos magyar lábakként tekinthetjük őket. Emellett felhívja a figyelmet arra, hogy az időtartam változhat a hangzók szerint is (a magas hangzó gyorsabb, mint a mély),³² de ezeket az árnyalatbeli különbségeket a költőknek és nyelvészeknek kell kutatniuk. A költészet külidomának hibái mind abból fakadnak, hogy a magyar nyelv sajátosságainak kutatása helyett idegen népek verseinek utánzásába kezdünk. Fontos eltérés van azonban a hosszú hangzók tekintetében, illetve egyedülálló módon a magyar nyelvben természetesen több hosszú hangzó van, mint rövid, ennek köszönhetően nyelvünk nem szorul rá az utánzott népek hangtorlaszainak alkalmazására.

A negyedik rész az alapelveket tárgyalja, az ötödik pedig a mérték alapján meghatározott versnemekről szól. Az *Alapelvek – a magyar mértékten meghatározásánál*

³⁰ Uo., 234.

³¹ „A magyar zene szakaszaiban is előfordulnak gyakran hosszú s rövid zöngék váltakozása tekintetében ugyanazon egy sorozattal bizonyos részek. Ha már most ezen előforduló részeket elvonjuk: lábakat, még pedig különböző lábakat nyerünk, s azokat minőségükhöz képest jellemzőleg szintén elnevezhetjük. [...] Vannak tehát úgy vers, mint zenelábak, még pedig sajátosságos magyarok.” Uo., 241.

³² Szénfy ezt a lengedezőn szemlélteti: Té-li i-dény, Hár-mas ha-tár. Lásd Uo., 243.

címmel ellátott paragrafus kiindulópontja, hogy a zenei és költészeti szépet az arányos szerkezet adja, az arány pedig „azok mértékében rejlik”. A magyarnál az arány a *páros részek összeadásából* keletkezik. Ezt a párosságot látjuk a tagokban (hosszú–rövid), a lábokban (többsége 4, páros tagokból áll, a magyarban uralkodó láb, a *lengedező* is négytagú), a szakokban (többször páros lábakkól, sorokból áll) és a versezetben (páros szakokból, sorokból épül fel) is. „A költészeti sorozat teszi a mértéket, ugye ez, egy költeményben sem észlelhető oly tisztán s félremagyarázatlanul, hogy ennek nyomán bizonyos rendszert lehetne felállítani; s így az alapelvek közzé tartozik, hogy a mérték a zöngélemtől vonandó el, a hol határozottan fel kell tűnnie, miután a zene lelke a mérték (rhythmus).”³³ Ez a mondat Szénfy verstanának egyik kulcsmondata, és ebben ragadható majd meg Arany és Szénfy elméletének különbsége is. Szénfy tehát a mértéket teszi meg verstanának alapelveül, a ritmust olykor ennek szinonimájaként használja. Mivel a hangzókat érintő szabályokat és sajátosságokat már korábban kifejtette, itt a lábak és a szakok alapelveire tér ki részletesebben. A lábak sorrendjét az *Eszmetöredékek a magyar zenei mértékről és a versidomról* című írásából már idézett alapelvei alapján állítja fel. A sorok és szakok alapelveként megjegyzi, hogy a négy szakos versezet a szabályos, ám ebből rövidítéssel, illetve bővítéssel változatosabb szakok, sorok képezhetők.

A versnemek fajairól már a következő részben ír (*A magyar versnemekről – a zenei mértékek képletinek nyomán*). A dalainkban is uralkodó zeneláb (*lengedező*) alapján az eredeti versnem képlete a nagy lengedezőből (–vv– / –vv–) és a kis lengedezőből (–vv– / vv–) épül fel. A többi versnem ezekből rövidítés, illetve bővítés által keletkezik, ezekből sorol fel néhányat a továbbiakban a szerző.

Arany és Szénfy

Végül kiemelném Szénfy és Arany nézeteinek eltéréseit, melynek tükrében árnyaltabb képet kaphatunk Arany verselméletéről. Érdekes, hogy még az olyan szerzők is, mint Szénfy, akik Arany János verstani elgondolásait szándékozták alátámasztani, mennyire eltérő elméletet alkottak. A számos kapcsolódási pont közül Szénfy számára a legjelentősebb Arany-mondat ez lehetett: „ha a példakép idézendő dalszöveg nem adna tiszta mértéket, az mitsem tesz, miután a mérték nem is abból, hanem a dalamból vonatott el.”³⁴ Még ha Szénfy kizárólag ezt az idézetet nevezte volna meg kiindulópontjául, akkor sem állíthatnánk, hogy Arany nézeteit támasztotta alá. Bár a mértéket adó verslábakat Szénfy a zenéből (népdalainkból) vonja el, a költőnek mégsem lehet azt minden tekintetben követnie, legalábbis erre következtethetünk a következő idézetből: „Az igaz, hogy a zenelábak e merev volta nem tűnik föl annyira előadás-kor (Vortrag), a midőn néha a hosszú zöngé értékéből valamit elhagyunk, s a rövidet kelleltinél tán hosszabacskán kitartjuk; igen, de ez csak a – mondanám – zenei szavalásnál (musik. Declamation) fordulhat el, hanem irni mérték szerint kell.”³⁵ Ez is

³³ Uo., 11.

³⁴ ARANY, *A magyar nemzeti vers-idomról*, 333.

³⁵ SZÉNFI, *Eszmetöredékek...*, 138.

azt igazolja, hogy míg a mérték egy ütem jellemzője és ebből épül fel a költemény, addig Aranynál a ritmus az egész költeményt áthatja és csak az egész felől értelmezhető. Ezért megengedőbb Arany, és ezért hivatkozhat a dallamra akkor is, ha csak a szöveget olvasva hibás mértékre bukkannánk.

1. Ritmus vagy metrum

Arany és Szénfy verстана épp lényegében tér el egymástól. Hiába próbálja Szénfy Arany verstanát zenei oldalról még tökéletesebben (esetleg hiányosságokat is pótolva) alátámasztani, mert alapvetően másképp gondolták el a ritmust. Arany világosan megszerkesztett tanulmányának már az elején leszögezi kiinduló tételét: „A folyóbeszédet a *rhythmus* váltja fel, mely benső és külső egyszersmind: szabályozza, kiméri, párhuzamos tagokra osztja fel úgy a gondolatot, mint a beszéd külső alakját s e kettőt egymással legszorosb összhangzatba teszi, csaknem azonosítja. [... A] *rhythmus* az, mi a vers-idom lényegét teszi”,³⁶ és ezt bizonyítani próbálja rendszere részleteivel és példáival. Figyelmeztet, hogy a ritmus nem a mérték összessége! Szénfy ezzel szemben a mértéket teszi meg uralkodóvá, és a ritmust, mint a mérték szinonimáját használja. „Ugy gondolom, hogy a magyar mérték minőségének megfejtésére eddig pályázat sem nyitott: pedig mérték a lelke egy költészetnek, mint a zenészetnek. Ezen két szellemi kincsét pedig ha elveszti valamely nemzet, moráliter, de előbb-utóbb physice is, sírba száll.”³⁷

2. Matematika vagy hallás

Szénfy szerint a zöngrendszer megállapításánál a „mathematicus hantan” és nem a pusztá hallás a bíró.³⁸ Ez elemi eltérés a két szerző között, mert Arany azt vallja, hogy a ritmusnak bennünk kell lüktetni, és hallanunk kell népdalainkban, kiszámolni nem lehet.³⁹ Szénfy azonban ezen megállapítása szerint jár el verstanában: a mértéket veszi alapul a költészetben (szemben Arany ritmusalapú elméletével), és bár egy fentebb már idézett helyen megjegyzi, hogy hangzóink eltérő hosszúságúak lehetnek,⁴⁰ mégis alapvetően matematikai alapon szerkeszti meg „zöngrendszerét”. Pontosan kiszámolja, hogy milyen értékűnek (idejűnek) kell lenni a verslábak egyes alkotórészeinek.⁴¹

³⁶ ARANY, *A magyar nemzeti vers-idomról*, 312.

³⁷ SZÉNFY, Greguss Ágost „magyar verstan”-a..., 18.

³⁸ SZÉNFY, *Eszmetöredékek...*, 10.

³⁹ Néhány kiragadott megjegyzés erre vonatkozólag Arany Jánostól: „de hallgassa valaki magyar füllel, közvetlen a nép ajkáról példabeszédeinket: nem tagadhat meg azoktól némi hangzatosságot, mely prózától elüt, míg népdalaink *rhythmusával* megegyez” (ARANY, *A magyar nemzeti vers-idomról*, 314.); „ezt kívánja a magyar fül” (uo., 319.); 15–17. századi költőink nagy részét így marasztalja el: „különösen a dal, úgy szólva ismeretlen e korszak költői előtt.” (ARANY János, *A magyar népdal az irodalomban* = Uő., *Tanulmányok és kritikák*, 94.)

⁴⁰ SZÉNFY, *Eszmetöredékek...*, 138.

⁴¹ Szénfy táblázatba szedi a verslábakat, matematikai pontossággal jelölve azok hosszúságát. Lásd SZÉNFY, *Zenészet és költészet magyar mértéktan*, 242. Egy egység mindig 2/4, ennek magyarázatát *A magyar mérték miségéről* című fejezetben adja meg. Példák a táblázatból: lejtű (– V): 1/3, 1/6; lebegő: (v V –): 1/12, 1/6, 3/12.

3. Zöngelemekből összeálló rendszer vagy tagolt idomteljesség

Szénfy elméletének bemutatását a hangzóknál kezdte, és a legkisebb elemektől haladt a műegész felé. Kidolgozta a tagok minőségét, a lábakat a hangzók ismeretében elemezte, a szakok és sorok, illetve a költemény is csak ezek ismeretében fejthető meg. Rendszerében központi elem a mérték, amely a mű szerkezetében arányt teremt. Ezzel szemben Arany írása a vers egésze felől indul, megpróbálja meghatározni a ritmus jellegét költemények, dalok, majd sorok felosztásával, és csak ezután tér ki a kisebb egységek: mérték és a rím tárgyalására. A tanulmányok felépítésének jelentősége van a versrendszer megértésében. Arany ugyanis tagolt idomteljességről ír, a költeményt úgy gondolhatta el, hogy egyszerre születik meg tartalom és forma, melyek egymással teljes összhangban vannak, „szükség, hogy e külső feltagoltságnak megfeleljen a *benső*, mi már a gondolatban megy véghez.”⁴² (Szénfy a pontos mérték alapján megalkotott külső idomot tartotta elsődlegesnek, és jó, ha ehhez még igazodik a benső gondolat.) Dávidházi Péter így fogalmaz a tagolt idomteljesség kapcsán: „a ritmus, melyet Arany a költői indulat ritmusából származtatott, a belső és külső ritmus egyidejű és egyalakú kifejlesztőjének tekintett, s a költői nyelv lényegi megkülönböztetőjének tartott, a költemény fogantatásakor is nagy szerepet kap. [... A] költő egyszeri és osztatlan inspirációjából egyszerre születnek meg.”⁴³

* * *

Ugyanazon munkálkodtak tehát, bár más tudományterületről kiindulva, így nem meglepő, hogy a végeredmény sem találkozott. Szénfy zenészként és zenetudósként a vers hangzó oldalával foglalkozott, míg Arany számára a költemény gondolati egység is volt, a belső (mint gondolat), illetve a külső (mint a hangzó költemény) egyszerre tagoltak a ritmus által. Ez a két különböző szemlélet azonban más-más módszertani megközelítéshez vezetett. Így Szénfyé deduktív, általános zenei alapelveket fogalmaz meg, és a költészetre alkalmazza azokat, míg Arany induktív módon közelít a problémához, vagyis a versekből, népdalokból vonja el szabályait.

⁴² ARANY, *A magyar nemzeti vers-idomról*, 315–316.

⁴³ DÁVIDHÁZI Péter, *Hunyti mesterünk: Arany János kritikai öröksége*, Argumentum, Budapest, 1994, 218–219.

KELEVÉZ ÁGNES

Babits magyar szonettjei

Babits különleges „magyar szonett” formájára, vagyis a jól ismert szonettszerű tagolásnak és a magyar tizenkettősnek egyéni összepárosítására már többen is felfigyeltek, anélkül, hogy ismerték volna azt a sokáig lappangó, két verset tartalmazó kéziratot, melynek összefogó címe éppen ez: *Magyar szonettek*. Ebből az egyik megjelent a Nagyváradai Naplóban 1908 őszén *Régi magyar költők* címmel,¹ a másikat Babits nem publikálta soha, címe: *Virágének*. A különös ritmusú és rímelésű szonett pár léte a Babits-centenárius évében, megírása után mintegy hetvenöt évvel Szállási Árpádnak, a közismert kéziratgyűjtőnek az Új Tükörben közölt rövidke cikke után vált publikussá.² Ám a közlés minden visszhang nélkül tűnt el az évfordulós megemlékezések sűrűjében. A Babits kézirat-katalógusban szerepel ugyan a két vers kéziratának leírása,³ azonban tartalmi elemzésükre azóta sem került sor. Pedig a téma megéri az odafigyelést, és ha a kézirat kapcsán felmerülő, megválaszolatlan filológiai kérdések sorát sikerül tisztázni, akkor új, nem is akármilyen vonással gazdagodhat képünk arról, hogy Babits hogyan és miért törekedett összefonni fiatalkori költészetében a modernitás jegyében a régi magyar irodalom és az európai formakultúra hagyományait.

A *Virágének* című vers szövegét Szállási publikálta először, a *Régi magyar költők* csak Babits halála után, 1941-ben, Sárkány Oszkár bibliográfiájának összeállításakor bukkant fel újra a *Babits Emlékkönyvben*,⁴ kötetben először a Török Sophie által 1945-ben összeállított *Összes versek* részeként jelenik meg. Elsőként pedig Illyés Gyula ír a versről 1954-ben, ekkor idézi a vers utolsó, számára tartalmilag fontos, négy sorát.⁵ „Szellemem a koré, anyagom tiétek, / s bárha silány viskót, bárha csupán vázat, / magyar égett kővel építem e házat.” Ő inkább az új és a régi, a modernitás és a hagyomány kettős igénylésére figyel fel, s nem a tartalomhoz igazodó, rendhagyó formára.

Annak ellenére, hogy a *Magyar szonettek* elnevezést J. Soltész Katalin 1965-ben még nem ismerhette, mégis külön csoportot hoz létre e rendhagyó szonettszerű versek számára Babits költői nyelvét elemző monográfiájában. A csoportosítás meghatározását a ritmus alapján adja meg: „Magyar tizenkettősben néhány szonettszerű, két

négy soros és két háromsoros versszakból álló költeményt írt Babits: az Illusztrációk 3. darabja, alcíme: Régi magyar irodalom, R., Magyar szonett az ősről, Ih., Régi magyar költők, 1908.”⁶ Kötetének áttekintő függelékében a magyaros versformák között, *Magyar szonett* címen a három verset külön csoportba sorolja. Az elnevezést nyilván az *Istenek halnak, az ember él* kötetben megjelent *Magyar szonett az ősről* cím alapján adja meg. Kovács Sándor Iván 1981-ben egyenesen ezen a címen ír tanulmányt: *Zrínyi epigrammáitól a „magyar szonettekig”*. Elemzésében azt fejti ki, hogyan fordul szembe a „modern magyar költészet Babits–Juhász–Kosztolányi triász” az Aranyepigonok „kongó szavalmányaival”, s hogyan alkotnak olyan régi magyar irodalmi témákat és szerzőket feldolgozó portré-szonetteket, melyek diadalmasan újszerű verskísérletekként honosodnak meg irodalmunkban. Ő inkább tartalmi, mint verstani alapon elemzi e verseket, és bár külön is kiemeli Babits „mesteri szonettjét”, a *Régi magyar költők* címűt,⁷ de arra nem tér ki, hogy az rendhagyó módon magyar tizenkettősben íródott, s hogy éppen ezért másképp „magyar” szonett, mint barátaié. Később Bengi László volt az, aki részletesen meghatározta ezt a szabályokat áthágó szonettszerű formát, mikor az *Illusztrációk mindenféle könyvekhez versciklus Régi magyar irodalom* című versének, mely Listius László életét tematizálja, a forrásait kutatta: „a szonett – szokatlan módon – felező tizenkettesekből áll, illetve rímszerkezetét páros- és bokorrímek jellemzik. Így a két quatrina tulajdonképpen két négysarkú tizenkettősnek felel meg, ami a régi magyar epika reprezentatív versformája, s Listiusnál is előfordul.”⁸

Még költő követőre is talált Babits. Kálnoky Lászlónak annyira megtetszett ez a forma, hogy írt is egy hasonlóan építkező „magyar szonettet”, rímek és ritmus tekintetében pontosan követve a Babits által kitalált formát. Költészetét elemezve Alföldy Jenő fel is hívta a figyelmet a lehetséges hatásra. „Hangsúlyos, archaizáló formában írt *Magyar költő a XVI. században* című, szonettszerű versére valószínűleg Babits stílbravúrja, a *Magyar szonett az ősről* ösztönzi.”⁹ A „magyar szonetteket” tehát Kovács Sándor Iván mesterinek, Alföldy Jenő stílbravúrnak nevezi, J. Soltész Katalin külön kategóriát hoz létre kedvükért, pedig ekkor még egyikük sem tudhatta, hogy Babits maga a kezdetektől fogva mennyire következetesen kezelte önálló formaként újítását, hiszen *Magyar szonettek* címmel már 1908 őszén két, hasonló ritmusú és rímelésű szonettszerű verset fűzött össze.

A kézirat mint sokat eláruló nyom

Babits tintaírású tisztázata hosszú időn keresztül különböző magángyűjteményekben lappangott. Szállási Árpád cikkében nem számol be a kézirat vándorlásának útjáról, de személyes közlése alapján megfeythetők az összefüggések. Szállási egy másik

¹ BABITS Mihály, *Régi magyar költők*, Nagyváradai Napló 1908/239. (október 18.), 2.

² SZÁLLÁSI Árpád, *Publikálatlan Babits szonettek*, Új Tükör 1983/46., 11.

³ *Magyar szonettek*. [1.] Régi költők, [Régi magyar költők] [2.] *Virágének*: Babits Mihály kéziratai és levelezése, összeáll. CSÉVE Anna – KELEVÉZ Ágnes – MELCZER Tibor – NEMESKÉRI Erika – PAPP Mária, Argumentum–PIM, Budapest, 1993, 161. (A továbbiakban: BMKL.)

⁴ *Babits Emlékkönyv*, szerk. ILLYÉS Gyula, a bibliográfiát összeáll. SÁRKÁNY Oszkár, Nyugat, Budapest, 1941, 290.

⁵ ILLYÉS Gyula, *Babitsról fiataloknak = Babits Mihály száz esztendeje*, szerk. PÓK Lajos, Gondolat, Budapest, 1983, 367.

⁶ J. SOLTÉSZ Katalin, *Babits Mihály költői nyelve*, Akadémiai, Budapest, 1965, 38.

⁷ KOVÁCS Sándor Iván, *Zrínyi epigrammáitól a „magyar szonettekig”*, It 1981/1., 211–212.

⁸ BENGI László, *Két Babits-szonett: Régi magyar irodalom, Zrínyi Velencében*, Irodalomismeret 1995/4., 104–108.

⁹ ALFÖLDY Jenő, *Kálnoky László költészete*, Tiszatáj 1995/10., 66.

szenvedélyes gyűjtő, Vasberényi Géza hagyatékának részeként 1981-ben vásárolta meg a kéziratot, akihez viszont 1938 után került a kézirat Szalay József, a híres szegedi kéziratgyűjtő, a bibliofil rendőrkapitány könyvtárának és kézíratainak elárverezésekor. A nyomok innen minden bizonnyal Juhász Gyulához vezetnek, hiszen Szalay József a Dugonics Társaság elnökeként mindvégig segítő, jó barátja volt a költőnek, feltehetőleg valamilyen módon tőle került birtokába a kézirat.

Más adatok is Juhász irányába mutatnak. A *Magyar szonettek* fennmaradt egyetlen kézírata minden bizonnyal az a példány, melyet Babits egy levél kíséretében küldött neki *A Holnap* antológia megjelenése után 1908. október 10–12. körül más olyan verseivel együtt, „melyekről tűrhető duplikátumok” álltak rendelkezésére azzal a céllal, hogy Juhász segítsen írásait elhelyezni különböző lapoknál. Babits levélében cím szerint csak *A röpködő templomot* és a *Lisztit* említi.¹⁰ (Érdekes módon a nevet i-vel írja, annak ellenére, hogy egyik kéziratán a *Lyszt* címben a név y-nal szerepel, a vers végül a *Régi magyar irodalom* címmel az *Illusztrációk mindenféle versekhez versfüzér* része lesz.) Babits minden bizonnyal e levélben küldte el a *Magyar szonettek* kéziratát is, hiszen a páros szonettek egyike, a *Régi magyar költők* címen a postára adás után pár nappal később, október 18-án megjelent a Nagyvárad Naplóban, ahova ekkor csakis Juhász közvetítésével kerülhettek Babits-kéziratok. November 2-án Juhász így számol be a megkapott versek sorsáról: közülük néhányat „személyesen” adott át „Osvát Ernőnek, a Nyugat szerkesztőjének”, néhányat viszont nyilvánvalóan másutt helyezett el: „Egy versed jött a Független Magyarországból, több a Nagyvárad Naplóban.”¹¹ A Nagyvárad Naplóban ekkor megjelent „több” vers között ott van a *Régi magyar költők*.¹²

A dátumok megfelelésén kívül az teszi szinte bizonyossá, hogy a Nagyvárad Napló e sokáig lappangó kézirat alapján közölte a verset, hogy a *Régi költők* című első szonett kézíratos szövege csak néhány betűben tér el a napilapban közölt *Régi magyar költők* című vers szövegétől, valamint a kézirat maga is olyan szerkesztői beavatkozásról árulkodik, mely a nyomtatott szöveg irányába mutat: a *Régi költők* cím mellett egy kis nyíllal kísért ceruzairású, ismeretlen kéztől származó, a kiválasztást egyértelműsítő szerkesztői rájegyzés is található: „cím”, valamint a kézíraton látható egy a szedés betűtípusára való utalás is. Vagyis a rájegyzés alapján azonosítható a szándék, hogy a nyomdának utasítást adó szerkesztő a *Magyar szonettek* közül csak a *Régi költők* című verset akarta közölni. A kézíraton a vers címe tehát még *Régi költők*, a *magyar* szó bizonyára később, a szedés során került a címbe talán az eredeti, cikluscím *Magyar szavára* való utalásként. Szinte bizonyos, hogy a kézirat, amely ma Szállási tulajdonában van, maga a Nagyvárad Napló szedőpéldánya.

Babits nyilván nem kapta vissza a váradi napilaptól ezt a kéziratot, hiszen a vers megjelenéséről sem tudott, különben nem reklamált volna Juhásznál november 2-i levél-

¹⁰ Babits Mihály Juhász Gyulának [Fogarás, 1908. október 10–12. körül]: BABITS Mihály levelezése 1907–1909, s. a. r. SZÖKE Mária, Akadémiai, Budapest, 2005, 136. (A továbbiakban: BML II.)

¹¹ Juhász Gyula Babits Mihálynak [Nagyvárad, 1908. november 2.]: BML II., 144.

¹² Babits ekkor megjelent versei: *Régi magyar költők*, a *Kútban* és az *Éhszomj*: Nagyvárad Napló 1908/239. (október 18.), 2.

ben a korábban neki elküldött kéziratok elhelyezésének ügyében, Juhász pedig nem magyarázkodott volna neki tájékoztatva őt arról, hogy „több” verse „jött” a „Nagyvárad Naplóban.”¹³ Minden bizonnyal a szerkesztőségtől Juhászhoz került a kézirat, de ő nem küldte vissza Babitsnak. Tény, hogy a lappangó kézirattal együtt elsikkadt a *Magyar szonettek* léte, a sokat mondó cím ekkor teljesen feledésbe merült.

A keletkezés lehetséges időpontja mint az értelmezés egyik kulcsa

A szakirodalomban eddig három, egymástól eltérő elképzelés látott napvilágot a vers keletkezését illetően. A legkorábbi dátum Illyésé, aki 1954-es cikkében „kamaszkorinak”, vagyis nyilván csupán a századforduló táján keletkezett figyelemre méltó szárnypróbálgatásnak tartja a *Régi magyar irodalom* című verset. „Van Babitsnak egy szonettje tán még kamaszkori; egyetlen kötetébe sem vette föl.”¹⁴ Talán éppen a borkorrimék játékosan primitív egyszerűsége miatt gondolhatta zsenének a verset, nem ismerve fel a formákkal kísérletező szándékosságot.

A másik datálási javaslatot Melcer Tibor közli a Babits kézirat-katalógusban, ő már ismerte a Szállási-féle kéziratot, és megadva a kézirat pontos címét és leírását a *Magyar szonettek* keletkezését 1906-ra teszi.¹⁵ Bár a katalógusban nem kellett indokolnia az évszámokat, de a Babits kritikai kiadásokat előkészítő beszélgetéseink alapján tudom, hogy döntését a *Magyar szonettek* elnevezés befolyásolta. Érve az volt, hogy Kosztolányinak és Babitsnak 1906-ban volt egy fontos levélváltása e témakörben. Kosztolányi ugyanis egy 1906. februári levelében épp a „magyar szonettek” elnevezés miatt egyenesen lopással vádolja Juhászt. „Nem akarok Juhásztól írni: a szemébe megmondottam neki mindent! Ő azok közé tartozik, kik minden húron tudnak zörögni s egy kis nyomdafestéktől megkergülnek. A verseim jó részét ellopta, átgúrta és – főleg – elrontotta s miután csúszás másszával felkúszott az Adykhöz és Kiss Józsefekhez csodálkozást kelteni azzal, mit az én irófiókomból csent. Olvasta a »Magyar szonett«-jeit; nem vette észre a csenést a jelzőkben, a formában, az egész hangban? De azért mindenki vivát-ot kiált feléje...”¹⁶ Kosztolányi a *lopás* szóval konkrétan arra utal, hogy a Budapesti Napló 1906. február 4-i számában *Magyar szonettek* főcímmel Juhász Gyulának három verse jelent meg (Géza király, Gellért püspök, Mathias Rex), ő pedig már mintegy fél évvel korábban több szonettet közölt szintén *Magyar szonettek* összefoglaló cím alatt: *Kisasszony*, *Szent László jelenése* (Szeged és Vidéke, 1905. szeptember 10.), *Zrínyi*, a *költő* (Szeged és Vidéke, 1905. október 29.) Babits persze engedékenyen reagál a vádra: „Csak Juhászt veszem ki az ön kaptája alól: Juhásztól nekem csupa kedves emlékeim vannak; ő nem oly tanulatlan gyenge legényke, mint a többi; s ami a csenést illeti – aki anyit ír, ki ne csenne? – öntudatlanul, persze.”¹⁷ Később Juhász-

¹³ Juhász Gyula Babits Mihálynak [Nagyvárad, 1908. november 2.]: BML II., 144.

¹⁴ ILLYÉS, I. m., 367.

¹⁵ BMKL, 161.

¹⁶ Kosztolányi Dezső Babits Mihálynak [Szabadka, 1906. február 19.]: BABITS Mihály levelezése 1890–1906, s. a. r. ZSOLDOS Sándor, Historia Litteraria Alapítvány – Korona, Budapest, 1998, 191. (A továbbiakban: BML I.)

¹⁷ Babits Mihály Kosztolányi Dezsőnek [Baja, 1906. február 21–22.]: BML I., 197.

nak közvetetten azért jelzi állásfoglalását, levelében egy dicséretbe burkoltan külön említi is Kosztolányi „Magyar Sonettjeit”: „Engedje meg kifejeznem azt a hitemet, hogy Kosztolányi Árkádok alattjával, Örültjével, Fastijával, Magyar Sonettjeivel meg van alapítva a modern magyar lyra.”¹⁸ Melczer Tibor e levélbeli vita dátumának alapján keltezte a Babits-kézirat-katalógusban a verset 1906-ra. Ez a datálás közvetlen ok-okozati kapcsolatot tételez fel a Kosztolányi–Juhász-vita és a Babits-féle szonettek születése között, mintha Babits csak velük akarna vitába szállni, a versek megírásának csupán az lenne a tétje, hogy megalkotva a maga verzióját rálicitáljon a barátai által publikált *Magyar szonettek*re.

A harmadik datálási javaslat a *Régi magyar költők* tartalma alapján született. Éder Zoltán¹⁹ és Rába György *A Holnap* megjelenése utáni válság egyik versként értelmezik a szöveget. Rába az ekkor megjelenő, későbbi kötetbe nem került, *A Holnap* megjelenésére reagáló versek közül ezt tartja a legkorábbinak: „Belia György kronológiájával egyeztetve a legkorábbi, A Holnap első bírálatának megismerése után, s föltehetően 1908. október elején született. A *Régi magyar költők* című szonett utolsó tercínájában mintha a túlzott modernség és külföldieskedő dekadencia vádja ellen védekeznék, bár hangját nem emeli izgalom, és nem fűti indulat: »Szellemem a koré, anyagom tiétek, / s bárha silány viskót, bárha csupán vázat, / magyar égett kővel építem e házat.«”²⁰ Mindez azért fontos, mert másképp értelmezzük a verset, ha csupán kamaszkorinak tekintjük, ha a Kosztolányi–Juhász-konfliktushoz kapcsoljuk születését, és egészen másképp, ha *A Holnap* körül dúló viták bonyolult hálójában kell elhelyeznünk poétikai jelentését. Egészen más diskurzusba kapcsolódik ugyanis a szöveg 1908-ban, mint kapcsolódott volna 1906-ban vagy mondjuk a századfordulón.

A *Magyar szonettek* véleményem szerint is 1908 őszén született. A datálás és az értelmezés szempontjából támpontot adhat a *Régi magyar irodalom* című verssel való szoros kapcsolat elemzése, hiszen mindhárom költeményben a verselés és a rímkeplet hasonló, a régi magyar irodalomra való rájátszás egyaránt központi szerepet kap. Ez a keltezés szempontjából azért perdöntő, mert a *Régi magyar irodalom* megírásának dátumát (1908 nyár) viszonylag biztosan meg tudjuk határozni a kézirat papírfajtája alapján.²¹ A tartalmi, filológiai és textológiai adatok tehát egy irányba, 1908 ősze felé, *A Holnap* okozta válság irányába mutatnak.

A Magyar szonettek előzménye és mintája: Lysztly

Nemcsak a datálás szempontjából van kulcsfontossága a *Régi magyar irodalom* címen közismert versnek, melynek első címvariánsa *Lysztly* volt, hanem azért is, mert a vers

¹⁸ Babits Mihály Juhász Gyulának [Szekszárd, 1906. augusztus vége]: BML I., 276.

¹⁹ ÉDER Zoltán, *Babits a katedrán*, Szépirodalmi, Budapest, 1966, 61.

²⁰ RÁBA György, *Babits Mihály költészete 1903–1920*, Szépirodalmi, Budapest, 1981, 253.

²¹ A Komjáthy Aladár hagyatékában található *Régi magyar irodalom* ceruzairású fogalmazványának papírja (MTAK Kt, Ms 10 506/30), ugyanabból a négyzethálós, oldal perforált jegyzetfüzetből való, mint az 1908 nyarának olasz útjához kapcsolódó másik négy vers papírja (OSzK Kt, Fond III/1969/55.: [Palotáknak, templomoknak...], [Látni fogsok házat embert...]; OSzK Kt, Fond III/1969/60.: [Lelken ül a nagy boru...], [Vasból épült sinuton...]), mely a Babits-hagyaték része.

forrásait, keletkezési folyamatát és versformáját vizsgálva érthetjük meg, hogy a magyarosra alakított szonettforma (a szonettek strófaszerkezetét megőrző struktúrában hangsúlyos tizenkettőst és bokorrímeket találunk) Listius László költészetére rájátszva, milyen poétikai jelentést hordozva születik meg 1908 nyarán, s aztán ez hogyan szolgál pár hónappal később követendő mintaként a *Magyar szonettek* megírásakor.

Babits több, hagyományos szonettet is ír ezen a válságos hangulatú nyáron. Ekkor kell szembenéznie azzal, hogy Szegedről Fogarasra helyezik át, vagyis száműzik, mint hajdanában Ovidiust Tomiba. Ekkor írja az antik és reneszánsz kultúrát idéző, klasszikus szabályok szerint alkotott híres szonettjeit: *Itália*, *San Giorgio Maggiore*, *Hegeso sírja*. Ezek párjaként születik a meghasonlott, saját kivégzésére váró, régi magyar költő álarcában írt rendhagyó „magyar szonettje” is.

A vers első szakaszában Babits egyértelműen megnevezi Listius Lászlót, a 17. században élt jelentékeny műveket alkotó, de botrányos életű költőt.

Ihol ama híres gróf Listius László
írtam krónikámat, magyarokért gyászoló,
ritmusban a gaz tar vérpatakat gázló,
fegyver, hadieszköz, címerek és zászló.

Az első fogalmazványon Babits még cím nélkül jegyzi le a verset, a későbbi tisztázaton, amelyet kéziratos gyűjteményébe, az *Angyalos könyv*be ragaszt, már címként emeli ki a vers beszélőjét: *Lysztly*.²² Intertextuális utalások hálójával szövi át a verset, így játszik rá Listius életművének legismertebb alkotására, a Mohács elestéről írt verses krónika szövegére: *Magyar Márs Avagy Mohách mezején történt veszedelemnek emlékezete*. A szavak, a stílus, a verselés Listius rendkívül alapos ismeretéről tanúskodik, ahogy erre Bengi László is rámutatott tanulmányában.²³ Legjellemzőbb példa, hogy Babits a vers különös rímpárájával, *virtus–amethystus* a *Magyar Márs* kezdő sorára utal: „Szép dolog a virtus, drága Amethystus”.²⁴ Az „írtam krónikámat” krónika szava is Listius gyakran használt szavai közé tartozik, hasonlóan a virtus, zászló, fegyver, Isten szavakhoz. A „vérpatakat gázló” török képe,²⁵ vagy a „Plutó országa” fordulat,²⁶ vagy a „Hóhér fene marka” kifejezés²⁷ szintén a mű különböző szöveghelyeivel van kapcsolatban.

Külön figyelmet érdemel azonban a *ritmus* szó kiemelt használata, mely kétszer is előfordul Babits versében: „ritmusban a gaz tar vérpatakat gázló”, vagyis „ritmusban”, tehát verses, ritmikus műben kerül a gaz török öldöklése megörökítésre; „Plutó országában elhallgat az ritmus”, vagyis a halál, a háború idején nincs művészet, hallgatnak a múzák, a „ritmus”. Mindkét alkalommal Babits a köznyelvitől eltérő értelemben

²² MTA Kt, Ms 10.506/30; OSzK Kt, Fond III/2356. 91. f–r.

²³ Az összefüggéseket részletesen kimutatta BENGI, I. m.

²⁴ LISTIUS László *Munkái*, kiad., bev. KOMÁROMY András, Franklin, Budapest, 1891, 125. (A szöveget Komáromy András kiadása alapján idézzük, hiszen Babits a 20. század elején nyilván ezt ismerte.)

²⁵ Vö. Uo., XIII. rész, 54. sor, 472; XII. rész, 13. sor, 430; XII. rész, 123. sor, 457; XIII. rész, 61. sor, 474.

²⁶ Vö. Uo., XIII. ének 84. sor, 480.

²⁷ Vö. Uo., XII. ének 114. sor, 455.

használja a szót: a ritmus az első esetben az egész, verses epikai mű, a második esetben pedig egyenesen a költészet, sőt a művészet szinonimája. A szokatlan használat is egy intertextuális játék része, hiszen krónikájában Listius is többször hasonló jelentésben, a *ritmus* szóval utal saját művére. Egyrészt nála a ritmus a *Magyar Márs* konkrét versformáját jelenti, hiszen a költő művében a Balassi-strófát alkalmazza mindvégig, tehát egy előre megszabott, a korban jól ismert „ritmus”-ra fűzi fel mondanóját. Másrészt, tágabb értelemben, a ritmus követésének feladatát és az írás fogalmát egybe mosva az általa megírt költői mű egészére is utal. Például az első részben, a római diadalmenet, a híres antik hősök, a régi magyar dicsőség felsorolása után Listius azon kesereg, hogyha „Delosban, vagy amaz Paphosban / Születésem volna!”, akkor szebb és „ékesebb” verseket énekelhetne, és „tejjel, mézzel folyna, / Verseim rithmusimon.”²⁸ A harmadik rész bevezetőjében, mielőtt Magyarország részletes leírásába fogna, az írás és a ritmus szóval utal vissza az előző részek tartalmára: „Eddig írásimban, és mind rythmusimban” hazánk királyáról és a török hatalmáról „Bőségesen irtam.”²⁹ A hetedik rész végén, mikor arra biztatja magát, hogy kezdjen bele nehéz feladatába, a mohácsi vész elbeszélésébe, ugyanezeket a szavakat használja hasonlóan párosítva őket: „Noha sok példákról, s más történt dolgokról, / Lehetne most írásom, / De szükség pennámhoz s nyuljak rythmusimhoz, / S elmém tovább ballagjon.”³⁰ A záró részben pedig, mikor Melpomenéhez fordul segítségért, hogy befejezhesse írását, hogy eloszoljon „Tragoediám folyása”, arra kéri, hogy „kösse egy csomóba [...] Magyar szókból való, rythmusokból álló, / Írásomnak folyását.”³¹ A Babits egyéni találmanya az, hogy nemcsak a ritmus szónak Listiust idéző, hangsúlyos alkalmazásával, hanem magának a Balassi-strófának a szonett strófaszerkezetébe való átemelésével is rájátszik Listiusra. Így hozza létre azt magyar szonettet, mely nemcsak a témájában, hanem verselésében, „ritmusában” is a magyar hagyományra épül.

A költemény a kivégzés előtt álló Listiust szólaltatja meg, vagyis azt az elképzelt pillanatot ragadja meg, amikor a 17. századi költő életének e tragikus és végzetes pontjáról visszatekintve újraértékeli cselekedeteit és létrehozott alkotásait. Babits úgy játszik rá szövegszerű gazdagsággal Listius életművére, hogy egy olyan verset ír, melyet Listius már nem írhatott meg. Könnyű lenne érzelmi párhuzamot látni a vers lírai énjének érzelmi helyzete és Babits kétségbeesése közt: ahogy Listius László várja kivégzését, Babits úgy várja Fogarasra való áthelyezését. A személyes azonosulás folyamatát mutatja, hogy a vers első fogalmazványában Babits még egyes szám harmadik személyt használ (írta krónikáját), s azt utólag javítja át első személyre (írtam krónikámat). Mégis lényegesebb kérdés az, hogy miért választotta versének tárgyául, lírai énjének egyik maszkjául e botrányos életű költőt, akinek csupa bűn és ellentmondás az élete.

A vers keletkezésének időszakában Listius irodalomtörténeti megítélése erkölcsi és esztétikai szempontból a mélyponton van, szövegkiadója és monográfusa Komáromy

²⁸ Uo., I. rész 61., 63. sor, 141.

²⁹ Uo., III. rész, 1–2. sor, 190.

³⁰ Uo., VII. rész, 102. sor, 318.

³¹ Uo., Peroratio, 2. sor, 481.

András sommásan ezt írja róla 1891-ben: „Egyetlen magyar költő, ki mint gonosztevő vérpadon végezte be életét. [...] Ha volt valaha ellentét az író egyénisége, és művei között, Listi László megdöbbenő példáját nyújtja ennek.”³² Pintér Jenő 1906-ban megjelenő forráskritikai tanulmányában esztétikai szempontból is leújtó véleményt fogalmaz meg. A szövegösszefüggések alapján az átvételek nagy mennyiségét mutatja ki, s levonja megsemmisítőnek szánt következtetését, hogy „csak igen kis mennyiségget lehet Listius László önálló elmetermékének nevezni.” Tanulmányának végén szól ugyan néhány megengedő szót Listius „tisztá” magyarságáról, „lendületes” verseléséről, költői érdemeiről, de összességében lefokozó következtetést von le az életművet illetően: „irodalomtörténeti könyveink idevágó helyeit” ezentúl át kell javítani.³³ Babits ekkor szólal meg egyes szám első személyben nevében, és ekkor formálja meg versét mély empátiával. Listius művének eredetisége, bűnös élete és jóra törekvő alkotása között feszülő ellentét számára nem esztétikai vagy morális kérdés. Versében Listius életútja a művészlét esendőségének, kételyeinek, tragédiájának összetett szimbólumává emelkedik, alakja a meg-nem-értettség, magárahagyottság emblematikus jelképe.

Ahogy Kosztolányi vagy Juhász tette 1906-ban, Babits is a régi magyar irodalom szerzőihez nyúl tehát vissza, hogy 1908 nyarán száműzöttnek érzett művészként saját magát szimbolikusan pozícionálja. Nem pusztán a történelmileg hiteles portré megrajzolása a cél, nem is egyszerűen a magyar tartalom és szonettforma összekapcsolása, hanem az újraértelmezett, a modernitást és a hagyományt poétikailag adekvátan szeszeforrasztó „magyar szonett”-formával a modern művészlét legégetőbb egzisztenciális dilemmáinak ontológiai szintű megfogalmazása.

Érdemes megvizsgálni azt is, hogy a vers vallomások jellege hogyan változott a különböző megjelenések folyamán. Amíg 1908 nyarán a Listius személyével való lírai azonosulás az egyes szám első személyű ragozás kialakításakor, majd a *Lyszt* cím választásakor egyre szorosabbá válik, addig később éppen egy ellenkező irányú folyamat zajlik le. A *Lyszt* 1913-ban a Nyugat számára összeállított *Illusztrációk mindenféle könyvekhez* című versfüzér részeként lát napvilágot.³⁴ A versbeli énnel való azonosulás szimbolikus jelentőségéből Babits ekkor visszavesz: egyrészt magával a ciklus címmel, hiszen csak „mindenféle” könyvek egyik „illusztráció”-jaként jelenik meg a költemény, vagyis játékosan egy másik nyomtatott szöveg kiegészítését, érzékletessé tételét akarja csupán szolgálni, másrészt a vers címéből eltűnik a személynév, és helyére egy általánosabb, leíróbb cím kerül: *Régi magyar arckép*. Babits ezzel eltávolítja magától a versbeli szerepjátékot, hiszen az *arckép* szóval a címbeli *illusztráció* kísérelő jellegű funkcióját hangsúlyozza, a „rég magyar” szókapcsolattal pedig Listius László sorsának és művének egyedi és személyes tragédiáját csupán egy irodalomtörténeti narratíva jellemző részévé teszi. Az *arckép* szóhoz hasonlóan az illusztráció képi funkcióját emeli ki a ciklus többi verscíme is, hiszen azok külön-külön eltérő műfajú, képszerű jelenségekre vagy ábrázolásokra utalnak: 1. *Álom*; 2. *Egy kép, csak egy pillanatra*; 3. *Régi magyar arckép*; 4. *Modern festmény*; 5. *Nyugalmas téli kép*; 6. *Ligeti részlet*; 7. *Utolsó kép*. Ráadásul

³² KOMÁROMY András, *Előszó* = LISTIUS, I. m., 84–85.

³³ PINTÉR Jenő, *Listius László Mohácsi veszedelmének forrásai*, ItK 1906/3., 289.

³⁴ BABITS Mihály, *Illusztrációk mindenféle könyvekhez*, Nyugat 1913/9. (május 1.), 660–663.

Babits a vers utolsó megjelenésekor, az *Összes Versek* (1938) kötetben a ciklus első négy versének címét úgy változtatja meg, hogy azok már nem különböző jellegű képekre, mint vizuális jelekre utalnak, hanem inkább történeti, irodalomtörténeti műfajokra, vagyis ekkor a szöveget már metaforikusan sem valamilyen képpel, hanem egy másik szöveggel illusztrálja: 1. *Világhistória.*; 2. *Detektívregény*; 3. *Régi magyar irodalom*; 4. *Modern vázlat*. A *Lyszt* és a *Régi magyar arckép* helyett tehát legvégül a *Régi magyar irodalom* címet választja, s ezzel még inkább visszavesz a vers hajdani vallomások jellegéből, hiszen már nem is egy konkrét korból való meghatározott alkotó személyes vonásait felmutató „arckép”-ét kapjuk, hanem elvontabban, egy irodalmi korszak, a régi magyar irodalom jellemzőinek tartott részének áttételes értelemben vett illusztrációját. Más, vallomásosabb volt az önálló vers jelentése 1908-ban, és más lett mára, egy versfüzér részeként.

„Magyar égett kövel építem e házat”

A *Magyar szonettek* keletkezésének értelmezéséhez szorosan hozzátartozik az a helyzet, melybe Babits 1908 őszén kerül. Szeptemberben Fogarasra érkezve, a *Holnap* megjelenésekor költői tarsolyában ott lapulnak azok a versei, melyekben tudatosan a legkülönbözőbb kulturális hagyományokat, a görög–római (*Hegeso sírja*, *Bakháns-lárma*), az olasz reneszánsz (*San Giorgio Maggiore, Itália*) és a régi magyar irodalom (*Lyszt*) emlékeit a modern, nyugat-európai líra nyelvbe, versformáiba akarja olvasztani. A *Holnap* botrányos fogadtatása, az országos irodalmi csatározások hadviselés retorikájú írásai épp e törekvéseivel szemben voltak süketek pro és kontra. Babits önmagával meghasonulva írja Juhásznak, hogy „a pour épater les bourgeois elvei látszanak verseimen, amiket pedig nem vallok. Ez a sajátságos dualizmus életem és költészetem között, most, hogy a nyilvánosság erős világításában látom, bánt kissé.” A „bánt kissé” nyilván erős eufemizmus, komoly válságot okozott számára a pusztán formabontóan modernnek ítélt magatartás. Levelét így folytatja: „Lehetőleg nyilvánosságra hozom legjobb verseimet, hogy megnyerjem azokat is, akiket a »Holnap«-ban megjelentek vadsága elidegenített.”³⁵ Babits tehát a saját modernségét ostromozó, vagy egyoldalúan dicsérő kritikákra reagálva választhatja a *Lyszt* megírása után, 1908 őszének elején azt a magyaros szonettformát, melyet már ezen a nyáron kikísérletezett, jelezve vele, hogy a pusztán „pour épater les bourgeois”-nak ítélt lázadó költői magatartás helyett nagyon is fontosnak tartja a magyar hagyományokhoz való kapcsolódást is.

Az 1908-ban keletkezett három versnek nemcsak verselése, a hangsúlyos tizenkettes használata, hanem rímképlete is teljesen azonos: *aaaa bbbb ccd dee*. Hogy ezt a formát Babits mennyire fontosnak érezhette, bizonyítja, hogy két évtizeddel későbbi *Magyar szonett az ősről* címmel is lényegében hasonló rímképletű és ritmusú szonettszerű verset ír, csak itt Babits már a tercináknak sem páros rímeket használ, hanem bokorrímeket: *aaaa bbbb ccc ddd*. A szonett jelleget nem az időmértékes verselés, hanem a strófaszerkezet őrzi, vagyis a vers 14 sorból áll, mely két quartinára és két terzinára oszlik.

³⁵ Babits Mihály Juhász Gyulának, Fogaras, 1908. szeptember 23. után: BML II, 136.

Címadásával tehát nem vitatkozni akarhat a Kosztolányi–Juhász által korábban publikált *Magyar szonettekkel*, hanem sokkal inkább kapcsolódni szeretne az általuk kijelölt, a magyar hagyományt a modernitás jegyében felhasználni akaró poétikai úthoz. Az elnevezéssel nem barátainak disputájára ad választ, hanem a *Magyar szonettek* címmé emelt fogalmának újraértelmezésével az őt frissen ért vádakra reagál. A „magyar szonetthez”, mint poétikai kategóriához való viszonya ebben az esetben ugyanis egészen más, mint az általánosan elfogadott, illetve más mint két költőtársé. Az általánosan elfogadott jelentés szerint ugyanis magyar szonetten a nagy nyugati múlttal rendelkező és közismert szabályokat követő költői műformának magyar nyelven írt darabjait szokás érteni, ebben a funkcióban használja a jelzős szerkezetet a szonett hazai meghonosodásának történetét a 18. század végétől (Faludi, Kazinczy) a 19. század elejéig (Kisfaludy, Vörösmarty) vizsgáló monográfiájának címében Kunszery Gyula is: *A magyar szonett kezdetei*.³⁶ Kosztolányi és Juhász vitája alapján, a pályakezdésüket feldolgozó Kiss Ferenc természetesen mást ért már „magyar szonettekben”, és a hagyományos jelentéstől eltérő újdonság mibenlétét így foglalja össze: „az kétségtelen, hogy nálunk e versekig nem volt szokás a hazafias költeményeket szonettformában írni.”³⁷ Vagyis szerinte nyilván nem pusztán a magyar nyelvtől, hanem a „hazafias” témától „magyarok” ezek a szonettek. Kovács Sándor Iván alapos, régi magyar irodalmi vonatkozásokat feltáró tanulmányában is a tematikára helyezi a hangsúlyt. A lényegget abban látja, hogy mindhárman szembefordulnak az Arany-epigonokkal, és „»eleink tündöklését« hosszú ódák és elégiák” helyett a „portré-szonettek karcsú és zárt formájában kezdik felmutatni”.³⁸ Ide sorolja Babits Mihály Zrínyi *Velencében*, Kosztolányi *Zrínyi, a költő*, Juhász Gyula *Csáktornya* című szonettjét, s bár külön említve „mesteri”-nek nevezi a *Régi magyar költők* című szonettet, de verstani újdonságára, a szonett-szerű strófaszerkezet és a régi magyar irodalom által használt hangsúlyos tizenkettes, és hagyományos rímelés összeolvasztására nem tér ki. Ha ismerhette volna a Szállásinál lévő kézirat szövegét és címét, nyilván más felismerésre jutott volna.

Babits azt folytatja Fogarason a *Magyar szonettekben*, amit nyáron Szekszárdon elkezdett, azonban a verstani mintát híven követve tartalmilag másképp viszonyul versének intertextuális utalásaihoz, mint korábban. A *Lyszt*ben minden rájátszás a szerepeltetett való azonosulás szándékával épül a versbe. A *Régi költők* címűben (nevezzük így, hiszen a magyar jelző csak a Nagyváradi Napló szerkesztőjének javítása után került a versbe) ezzel szemben távolságtartás is van, egyrészt a régiak áhítatosan túlzó felértékelése miatt („Ó ti kik oly régen s mégsem igen messze / tevétek, e nyelv hogy forrásit eressze”), valamint saját kicsinységének, gyengeségének hangsúlyozása miatt („Nem akarok, gyenge, veletek kiszállni, / beteg, erőn föllül csúcsokon ugrálni”). Anakronisztikusan naív hangon sorolja magát a modern kor szülöttei közé, s szándékosan kever modern szavakat a szövegbe („azok neveltje, kik mezejük aszfalt, / kiket e bágyadt kor

³⁶ KUNSZERY Gyula, *A magyar szonett kezdetei*, Akadémiai – MTA Irodalomtudományi Intézet, Budapest, 1965, 5–6.

³⁷ KISS Ferenc, *A beérkezés küszöbén. Babits, Juhász és Kosztolányi ifjúkori barátsága*, Akadémiai, Budapest, 1962, 78.

³⁸ KOVÁCS, I. m., 211.

vergődve magasztalt”), miközben a régi magyar irodalom nyelvének jellegzetes fordulatait építi versébe (például „hamit azok hagytak”). A vers végén váratlanul, indulatosan és határozottan programszerű *ars poeticát* fogalmaz meg, melyben már sokkal inkább a jelentől zárkózik el, mint a múlttól: „Szellemem a koré, anyagom tiétek, / s bárha silány viskót, bárha csupán vázat, / magyar égett kővel építem e házat.” Erre a hitvallásszerű szakaszra figyelt fel Illyés is. Érdeemes megjegyezni, hogy a kéziratban a kettős kötődést jellemző sor első szövegvariánsként így szerepel: „Anyagom a koré, szellemem tiétek”. E szavak felcserélésével Babits az „anyagom tiétek” kifejezéssel még határozottabban utal arra, hogy ez a költeménye a régi magyar költészet ritmikai hagyományára támaszkodik, vagyis a nyugat-európai költészet egyik emblematikus, a nyugatosok által is kedvelt formáját, a szonettet, a krónikás énekek jól ismert magyaros hangsúlyos verselésével, „magyar égett kővel” építi fel.

Ritmus, rím és forma tekintetében ugyanígy jár el a szonett pár másik, *Virágének* című versében is. Itt maga a műfaj, a címben megnevezett virágének is középkori. A vers a pajzán, erotikus tartalommal, az archaizáló nyelvvel és versformával a szerelmi tárgyú lírai énekek középkori műfajára játszik rá. Ennek szövegét végig érdemes közölni, mert csak az Új Tükör című hetilapban látott napvilágot:

Te vagy az én átkom, te vagy az én vétkem,
gabonának: rozsdám, fának: ölő férgem,
mély lángom, amelytől reped erős kérgem,
lassú nyavalyám, és megemésztő mérgem.

Mint az a sebes tűz, a te szemed lángol,
vadabb lihegésben kebeled fársángol,
karod erős sodró, mely szíveket mángorl,
lábad is észvesztő ütemre ficáncol.

Tested ezer kincsét jól ismeri lelkem,
de bár derekadat oly kéjjel öleltem,
ajakadat ajkam még sohasem érte

S tán mikor e szájnak szomjúhozó kékje
ajakadat csókra legelőször kapja:
az a nap lesz nekünk az ítélet napja.

Nemcsak a rímképlet, az ütem, a strófaszervezet ugyanaz, mint a párversben, hanem az archaikus nyelvhasználat („kebeled fársángol”, „mint az a sebes tűz” stb.) is hasonló, sőt az anakronisztikus hangvétel, a modern és a régi elemek vegyítése is tudatosan ugyanolyan. A virágének hagyományos köntösében kétségtelenül egy huszadik századi utcalány szokásai jelennek meg („ajakadat ajkam még sohasem érte”).

Babits esszéiből tudhatjuk, hogy a műfajt igen jól ismerte, külön kiemelve méltányolta például Balassi „virágénekeit”: „A sokat korholt »virágénekek« nem szégyellett és titkolt magamulattatása volt csupán, hanem méltó dicsőség és büszkeség, amelyet

dacosan kell magasztalni és védeni.”³⁹ 1923-ban pedig kritikát írva abból az alkalomból, hogy a lipcsei Insel Verlag *Bibliotheca Mundi* sorozatában egy hatalmas *Anthologia Hungarica* jelent meg, a válogatással kapcsolatos kifogásait felsorolva a virágénekekre nemcsak kitér, hanem hiányolja is közülük a „*Madzsar Türki-t* (Fekete szemű, szemöldökű)” kezdetű verset,⁴⁰ mely a tizenhatodik században keletkezett hasonlóan pajzán ének, mint Babitsé.

A *Virágének* minden bizonnyal ezen az őszön a Régi költőkkel párban keletkezett. Kézirata és szövege sokáig kallódott. Igazi jelentősége abban áll, hogy még egy megvalósulási formáját mutatja a Babits által megkonstruált és címként kiemelt „magyar szonett” formának.

A szonett mint az *ars poetica* műfaja

Végül érdemes elgondolkodni azon, hogy miért épp a szonettformát ötvözi Babits a régi magyar epika legjellemzőbb versformájával. Meglepő, hogy a szonettre nem egyszerűen zárt, hagyományos, szigorúan megőrzendő formaként tekint, hiszen a *Ma, holnap, irodalom* (1916) című vitacikkében, melyben a prózaversek kizárólagos használatát kritizálja, épp e formát emeli ki, mint a változatosságra sok lehetőséget adó kötött formát: „a szonett éppen gazdag s szigorú formájának a gondolat ritmusával való ezerféle korrespondeálása folytán ezer oly változatot hozott létre, amelyről az egyelvű prózaversnél szó sem lehet.”⁴¹ Az *irodalom elmélete* című 1919-es előadásában, már nemcsak a szonettre vonatkozóan emeli ki a megőrző újítás fontosságát, hanem tágabb összefüggésben: „A versformák szépsége attól függ, hogyan felel meg az értelem ritmusa a hangzás ritmusának. Úgy látszik, hogy minden költőnek, sőt minden költeménynek új versformákat kell hoznia. [...] Először ellenkezőt gondolhatnánk, a valóságban azonban ezzel a komplikáltabb formával jobban lehet újszerű tartalmaikat kifejezni. Például szegény az ősi nyolcas, de mennyivel változatosabb a szonett vagy az alkaioszi versforma.”⁴²

Nemcsak esszéiben áll ki a szonett mellett, hanem már fiatalkori költészetében is kiemelten fontos szerepet kap ez a kötött forma, hiszen az *Angyalos könyv* második füzetében 1906-ban *Szonettek* címszó alatt egy 12 versből álló ciklust állított össze a klasszikus szabályoknak megfelelő szonettek közül, melynek nyitó darabja később első kötetének záró verse lesz *A lírikus epilógja* címmel. 1908 végén pedig *Szonettek* címen írja meg az egyre csak sokasodó, értetlen kritikákra válaszul ironikusan túlzó, dacosan védekező *ars poeticáját* („Ezek hideg szonettek”), valamint szonett formában szól ugyanakkor „hunyt mesteréhez”, Aranyhoz is („tehozzád száll az ének”).

³⁹ BABITS Mihály, *Könyvről könyvre*. Balassa, Nyugat 1924/8–9. (május 16.), 591–606. = Uő., *Esszék, tanulmányok*, I–II, s. a. r. BELIA György, Szépirodalmi, Budapest, 1978, II., 103.

⁴⁰ BABITS Mihály, *Könyvről könyvre*: *Anthológia*, Nyugat 1923/6. (március 16.), 394–399. = Uő., *Esszék, tanulmányok*, I., 751.

⁴¹ BABITS Mihály, *Ma, holnap, irodalom*, Nyugat 1916/17. (szeptember 1.), 328–340. = Uő., *Esszék, tanulmányok*, I., 443.

⁴² BABITS Mihály, *Az irodalom elmélete* = Uő., *Esszék, tanulmányok*, I., 637.

Bizonyos, hogy amiként a *Szonettekkel* nemcsak tartalmilag, hanem poétikailag is üzent támadóinak, a sokáig ismeretlenül lappangó *Magyar szonettekkel* is hasonló, kettős módon szándékozott üzeni. Az egyikkel az európai szonethagyományhoz, Wordsworthön, Byronon át Shakespeare-ig visszanyúló kapcsolódását akarta dacosan felmutatni, a másikkal azt a kettős kötődését szerette volna bizonyítani, amit kései Vörösmarty-esszéjében meg is fogalmazott, tehát azt, hogy fiatalon, mikor „a költészet dekadens szomja” üzte, „külföldre vetette tekintetét”, és az történt vele, „ami nem is olyan ritka eset: az idegen kincsek látása eszméltetett rá a saját gazdagságunkra”.⁴³ Amikor pedig Berzeviczy Albert vádjával vitatkozik, aki azt veti a nyugatosok szemére, hogy „a külföld jelenkori hatása és példája az irodalomban előbbre való a hazai hagyományok útmutatásánál”, s hogy erre a múltra a Nyugat írónemzedéke úgy tekint, mint amit csak „le kell rázni”, akkor fogalmazza meg *A kettőszakadt irodalom* című vitairatában 1927-ben programként azt, amit 1908-ban valóban cselekedett is: „épp mi, a Nyugat első generációja, voltunk azok, e század kezdő évtizede végén, kik az akkori *tegnap* – a kilencvenes évek – elfakult lanyhaságából régebbi magyar múltak frissebb forrásaihoz áhítoztunk vissza.”⁴⁴ A *Magyar szonettek* kézírata kétségtelenül ennek az állításnak egy újabb bizonyítéka, mely fontos, új dimenziókat adó része Babits sajátos, múltat és jelent, régi magyart és modernen európaiat egymásba olvasztó, játékosan újító és kísérletezően vitatkozó költői világképének.

⁴³ BABITS Mihály, *A mai Vörösmarty*, Nyugat 1935/12. (december), 399–405. = Uő., *Esszék, tanulmányok*, II., 483.

⁴⁴ BABITS Mihály, *A kettőszakadt irodalom: Válasz Berzeviczy Albertnek*, Nyugat 1927/7. (április 1.), 527–539. = Uő., *Esszék, tanulmányok*, II., 172.

Nyugat népe keleten

Ady, Babits, Juhász Gyula és Kosztolányi fogadtatása a Kelet Népében

Valószínűsíthető, hogy nem Ignotusnak a Nyugat első száma elé illesztett programcikke járt a három fiatal, paraszti származású író, Barsi Dénes, Sinka István és Szabó Pál eszében, amikor 1935 szeptemberében Komádi közelében, a Sebes-Körös hídján elhatározták, hogy Kelet Népe címmel folyóiratot indítanak. Pedig annak végső konklúziójával kétségtelenül egyetértettek volna: „S így van megírva, hogy égen és földön, tudásban, szépségben és munkában mindenütt honfoglaló legyen kelet népe.”

Sokkal inkább járt eszükben Széchenyi Kossuthal polemizáló röpirata, s a szalmaláng-lelkesezés helyett tettekben megnyilvánuló tartós tüzet éreztek magukban. Barsi Dénes programadó, beköszönő írásában öntudatosan vállalja a „legnagyobb magyar” szellemi örökségét:

A magyar Írás nagy szintézisén át akarjuk szemek tág horizontú rányitását a végzetes magyarság összes meztelen problémáira, ezért választottuk címül az első bátran, megdöbbenően, modernül látó magyarnak, Széchenyi igéjét: KELET NÉPE.

És azért, mert Keletről indultunk, ahol legvigasztalanabban áll és tesped a magyar élet: az anyagban és lélekben sivatagos Tiszántúlról.¹

Kelet és Nyugat, avagy Verecke és Dévény: pólus és ellenpólus, de ugyanannak a magyarságnak végpontjai, sőt végzetes determinálói. A fogalom- és egyben szimbólumpár tagjai, mint minden nagy és mély ellentét nem definiálhatók csupán egymás ellenében, mivel egymást kölcsönösen feltételezik. Atavisztikusan szemben állnak és szétválaszthatatlanul összekapcsolódnak. Nincs ez másként a 20. század első felének két emblematisztikus folyóiratának, a Nyugatnak és a Kelet Népének esetében sem. Ennek belátására elég csak Móricz Zsigmond, Németh László vagy Illyés Gyula életútjára és munkásságára tekintünk. E bonyolult kapcsolatrendszeret bölcsészettudományi és társadalomtudományi kutatások számos szemszögből világították már meg. Dolgozatomban egy újabb aspektust bevonva a vizsgálódás terébe azt kívánom felvázolni, hogy a Kelet Népe hasábjain miként viszonyultak a Nyugathoz, egész pontosan annak első nemzedékéből Ady Endréhez, Babits Mihályhoz, Juhász Gyulához és Kosztolányi Dezsőhöz.

Visszakapcsolva Széchenyihez, az általa keltett vitába bekapcsolódó Fáy András röpiratának címét parafrázálva tehát arra keresem a választ, hogy milyen fogadtatásra

¹ BARSÍ Dénes, *Kelet Népe*, Kelet Népe 1935. október 3., 3.

lelt *Nyugat népe keleten*. A nyilvánvaló, többször tárgyalt kapcsolódási pontokat nem érintve azt szeretném bemutatni, hogy a Nyugat induló generációjának említett tagjait miként, tőlük mit és milyen kontextusban idéztek meg.²

A vállalt örökség Ady Endre alakja a folyóirat hasábjain

A Kelet Népeinek történetét tárgyalva Tasi József hét korszakot különböztet meg,³ de ezek rendszerint nem éltek meg egy évet sem, kivéve az utolsó, Móricz névvel fémjelzett időszakot. A gyakori változások bár gyökeres szemléletbeli módosulást nem, de olykor erős súlyponteltolódásokat eredményeztek. Ugyanakkor a Kelet Népe a szerkesztői vérmérséklettől függetlenül az indulás pillanatától kezdve következetesen vállalta Ady örökségét. 1938 júniusában, a folyóirat Válasszal való egyesülésének hónapjában a *Kiké legyen Budapest? A jövő zenéje az utcán* című tárcájának újraközlésével idézték meg.⁴ Az írásban Ady heves kirohanást intéz saját korának magyar társadalmi elitje ellen. „Nem kellene Budapestről kisöpörni minden budapestit, csak ki kellene cserélni őket. Mágnásai, hivatalnokosított dzsentrije, gazdag zsidói, agyvelőtlen polgársága, hatalmas iparlovagkasztja, írói és művészei például undorító. De van Budapestnek más lakossága is s ha valamikor Budapest javulni akar, ezeket hozza föl alulról.” Miközben Ady a polgári radikalizmus elvét vallotta, a magyar társadalom modernizációjának szükségességét hirdette, minden adandó alkalmat megragadott, hogy a hazai polgárosodás mértékével és ütemével való elégedetlenségét kifejezésre juttassa. A népi írókat viszont nem a politika elméleti síkján tapasztalható nehezen feloldható ellentét foglalkoztatta, hanem a problémára adott idealisztikus válasz és a tárca könnyörtelenül realista, a „magyar Ugar” vízióját kifejező lezárása motiválhatta a cikk újbóli megjelentetésében. „Itt már csak ezután is mindörökké így lesz: kacérkodnak a kultúrával a semmiháziak s meghalnak a kultúra hasztalan vágyától a kultúrára alkalmasak.”

A folyóirat 1938 novembere és 1939 márciusa között öt részben közölte Földessy Gyula *Ady értékelése az Új versek megjelenésétől máig: Kosztolányi és Babits szerepe az Ady-problémában* című tanulmányát. Az Ady „poéta-adminisztrátoraként” számon tartott irodalomtudós célja tanulmányfűzésével, hogy az Ady-revizíót történeti távlatba állítsa. Az ötrészes tanulmány valamikor 1939 első négy hónapjában 62 oldalas önálló kiadványként is megjelent a *Kelet Népe Könyvtára* sorozat nyitó darabjaként. A könyvsorozat terve jelzi a folyóirat agilitását, ugyanakkor Földessy munkáját nem követték újabb könyvek. Már a kötet formában megjelent tanulmányról írt ismertetőt a Kelet Népebe 1939 májusában Féja Géza, aki Földessyt az Ady-generáció egyetlen

² A dolgozat megírásához kiindulópontot jelentett: *Kelet Népe 1935–1942. Repertórium*, szerk. LUDÁNYI Valéria – SZÉNÁSSY Barnáné – SZÖRÖS Árpádné – PETRÁNYI Anikó, Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtára, Debrecen, 1979.

³ TASI József, *Bevezető = A Kelet Népe 1935–1942, vál., szerk. MEDVIGY Endre*, Kossuth, Budapest, 1986, 5–12.

⁴ ADY Endre, *Kiké legyen Budapest? A jövő zenéje az utcán*, Kelet Népe 1938. június, 377. Ady cikkének eredeti megjelenése: Budapesti Napló 1907. szeptember 26., 6.

olyan esztétájának tartja, akivel a folyóirat nevében „közösséget tudunk vállalni, s közösséget is kell vállalnunk”.⁵ Tanulmányának legelején Földessy nyilvánvalóvá tette, hogy milyen esztétikai nézeteket vall. Ez egyben magyarázatot ad arra, hogy a népi írók tábora nevében Féja miért tud és akar közösséget vállalni ezzel a felfogással. „Ady Endre tökéletes példája és igazolása annak, hogy az igazi, a nagy költészet elsősorban nem művészeti jelenség, vagy helyesebben és szabatosabban: a művészet alól nem lehet kirántani a gyékényt, ami: az egyetemes és mindenkori emberség, tehát a nemzeti-fajitársadalmi talapzat. [...] A szokványos értelmű l'art pour l'art, az »elefántcsonttorony« merő képtelenség, a művészet elerőtlenedése és dekadenciája, a Babitsok, Kosztolányiak mesterkedő, nem-primer jellegű művészete.”⁶ Földessy nagy precizitással összegyűjtött idézetek sokaságával igyekszik bizonyítani, hogy Kosztolányi milyen kétszínűen viselkedett Adyval szemben már az 1900-as évek legelejétől egész a revízió kirobbanásáig. Az Ady-vita lezárása után közölt dokumentumokból idézte Kosztolányi Dezsőné férje halála után, 1938-ban kiadott, a költő életét tárgyaló „életrajzi regényében” található, Babitsoshoz címzett 1906. február 19-én kelt levelét. Ebben Adyról többek közt a következők hangzottak el: „A modern irodalom trónusába egy kiállhatatlan és üres pozórt ültettek: Ady Endrét”; vagy: „Postán elküldtem számára az Ady új – hülye – kötetét...”. Nemcsak az általa igaztalannak tartott kritikát veti Földessy Kosztolányi szemére, hanem azt is, hogy Ady halála után baráti körben – Fenyő Miksa szóbeli közlése szerint – már elhangoztak Kosztolányitól költőtársát támadó mondatok, de ennek ellenére Kosztolányi tíz évet várt a nyílt színvallással. A közben eltelt időszakban számos Adyra emlékező rendezvényen mondott dicsérő beszédet. A nagyobb nyomaték kedvéért két hasábján egymás mellett közli Kosztolányi egy 1922-es Ady-ünnepélyen elhangzott laudációjának részletét és az 1929-es vitairat egy szakaszát.⁷ Sőt még abban is cáfolja Kosztolányit, hogy mindössze háromszor írt volna Adyról. 1907 decembere és 1924. február 1-je között kilenc Adyt dicsérő Kosztolányi-írást gyűjtött össze A Hét, az Új idők, a Pesti Napló és természetesen a Nyugat számaiból. Földessy a legmesszebb menőig igyekszik a korrekt véleményalkotásra, a refutáció során nem utasítja el élből vitapartnere nézeteit, hanem körbejárja, megvizsgálja. Többször például nem tagad egy-egy felvetést, hanem csupán negligálja. Elismeri, hogy „Kosztolányinak is megvan a maga csip-csup szegény kis igaza, de ez is elferdített beállítottságban kerül az olvasó elé.”⁸ Sőt hangoztatja azt is, hogy „volt vele egypár melegebb találkozásom, a *Széphalom*-ban megjelent cikkem után is egy futó beszélgetésünk és kibékülésünk, de változtathat-e mindez azon az állásfoglalásomon, amelyre az ő Ady ellen elkövetett bűnös igazságtalansága rákényszerít.”⁹

⁵ FÉJA Géza, Földessy Gyula: *Ady Endre értékelése*, Kelet Népe 1939. május, 316.

⁶ Földessy Gyula tanulmányát a *Kelet Népe Könyvtár* kiadványából idézem. FÖLDESSY Gyula, *Ady értékelése az Új versek megjelenésétől máig: Kosztolányi és Babits szerepe az Ady-problémában*, Kelet Népe, Budapest, 1939, 5.

⁷ Uo., 15–16.

⁸ Uo., 19.

⁹ Uo., 18.

Babitscsal szemben viszont már nem ilyen békülékeny a nyírségi származású irodalomtudós. A kettejük között Adyról szóló polémia még az 1910-es évek elején bontakozott ki. Babitscsal először Petőfi megítélésén vitakoztak össze, de a szócsata során nyilvánvalóvá vált, hogy a tét valójában Ady értékelése is. Ez az ellentét tovább mélyült az 1920-as évek elején.¹⁰ Később Kosztolányi támadása mögött Földessy egyértelműen Babits személyét feltételezte. Ezt csak tovább fokozta, hogy a kibontakozó vitában Babits olyan nyilatkozatot tett, amit például Zsolt Béla, a Toll akkori szerkesztője is „óvatos kétkulacsosságnak” mondott. A korrekt, úriember magatartást Babitscsal szemben is igyekszik fenntartani Földessy. „Babits hatása az Adyval való egybevetéskor egészen összeomlott bennem; nem úgy, hogy ne éreztem volna költészetének becsültnivalóságát, de Adyhoz mérten törpévé zsugorodott az alakja. [...] A Babits értékelése már akkor valahogy úgy alakult ki bennem, hogy kisebb méret Vajda Jánosnál, sőt Kiss Józsefnél is (a tehetség erejéről és nem a költői kultúráról van szó!), viszont magasabb színvonal, mint Arany és Ady közti többi lírikusunk.”¹¹ Ady „poéta-adminisztrátora” szerint Babits azért volt képes az 1930-as évek színterén már Ady felé emelkedni a korabeli irodalmi közegben, mert ügyes „önadminisztrációval” rendelkezett, s „felnevelt” maga körül egy olyan fiatal művészcsoporthoz, amely az ő irodalom-szemléletén szocializálódott. Földessy azt is megmondja, mit kellett volna tennie Babitsnak, hogy megértse az Ady-paradoxont: „fellelőzhatta volna Babits az Ady írásokban, hogy a zseni »megnyilatkozó kedve a rejtelmes Mindennek« vagy nekiülhetett volna Ady *A Mindent hurcolva* című költeményének, amelyből megérthette, mi tette Adyt nagyra és minden más rangos poétát. De ehhez a rejtelmes Mindenhez a maga korának lélekzetvételén keresztül jut hozzá az ember s nem a Keats, Browning, Baudelaire és Swinburne kora útján, amely fölé már eltemető rétegeket szállított az Idő pora. Babits csodálkozik azon, hogy rossz rímekkel is lehet valaki kitűnő poéta. Hát nagy tehetségű s az Időben gyökerező költő meg tudja csinálni ezt a furcsaságot is.”¹² A tanulmányban kifejtett esztétikai elvek, az irodalomtudós életéről és művészetéről, ezek viszonyáról vallott nézetei, az akkurátus bizonyítási módszer, a kimért úriemberes magatartás, az imponáló, de nem lekezelő magabiztosság fokozta az Adyval szemben egyébként is lojális népi írók Földessyvel szemben érzett rokonszenvét. Nem véletlen, hogy Féja korábban már említett könyvismertetőjében azt írta, hogy „Földessy tanulmánya tehát vádirat, de akkora bizonyítéktömeget vonultat fel, hogy ítéletnek is beillik.”¹³

1940 elején két, Ady külföldi recepcióját tárgyaló közlemény jelent meg a Kelet Népe hasábjain. Előbb Németh László számol be Miroslav Krleža Adyról vallott nézeteiről. Németh László példákkal regisztrálja a horvát drámaíró Ady-felfogásában

¹⁰ A Kosztolányi kiokozta Ady-revizio előtti, Babits és Földessy között dúló polémiaira lásd MERCS István, *Különper a Különvélemény előtt. Földessy Gyula és Babits Mihály Ady-polémiaja az 1920-as évek elején*, Pedagógiai Műhely 2008/4., 21–28.; kötetben: „Nyugat csapatjának keleti zászlója”. *Tanulmányok a Nyugat kelet-magyarországi kötődéseiről*, szerk. MERCS István, Móricz Zsigmond Kulturális Egyesület, Nyíregyháza, 2010, 25–40.

¹¹ FÖLDESSY, I. m., 25.

¹² Uo., 60.

¹³ FÉJA, I. m., 316.

tapasztalható eltéréseket. Mindezekkel együtt nagyra becsüli Krleža Ady-tiszteletét és felkészültségét. „A keleteurópai szempont teszi számunkra érdekessé Krleža Ady-tanulmányát is. A külföldi irodalomnak aligha van hasonló súlyú Ady-tanulmánya. Ady európai helyét pedig talán idehaza sem határozta meg senki sem szabatosan. [...] Bevallott mestere, a szlávok felé hajló Rilke mellett, Ady az, akit Krleža legtöbbre tart. [...] Milyen nagyra kell lennie Adynak, ha ez az egyáltalán nem magyarbarát író, aki az ő pozitív felét nem is ismeri, mégis a legnagyobb keleteurópai költőnek látja!”¹⁴

Három és fél hónappal később Ady zsenijének feltétlen híveként Földessy Gyula számol be egy prágai Ady-estéről.¹⁵ Az irodalmi összefoglaló szervezője Anton Straka, Csehszlovákia korábbi budapesti kulturális vezetője.¹⁶ Straka a kultúrát hídként használva két világháború között igyekezett a politikai okokból igen távolságtartó magyar illetve cseh és szlovák felet egymáshoz közelíteni. Kapcsolatban állt a magyar és csehszlovák kulturális élet meghatározó személyiségeivel. Kezdeményezője volt az első magyar nyelvű cseh és szlovák költőket bemutató antológiának. Rajta keresztül ismerte meg például barátja, József Attila a szlovák irodalmat és Jiri Wolker költészetét.¹⁷ Emellett magyar művek csehszlovákiai fordításainak koordinálója, sőt maga is vállalkozott fordításokra. (Ő ültette át először cseh nyelvre Móricz Légy jó mindhalálig című regényét.) Straka lankadhatatlan energiával kereste az újabb és újabb együttműködés lehetőségét. A Strakához hasonlóan híd szerepet vállaló Sándor Lászlótól értesülünk a prágai est létrejöttének körülményeiről. 1938 decemberében barátja, Antonin Hartl segítségével egy magyar nyelvű antológia összeállításához látott. Ehhez körlevélben számos jelentős magyar irodalmárt (Babitsot, Schöpfung, Szabó Lőrincet, Komlós Aladárt stb.) megkeresett, de csak Földessy ragadta meg az alkalmat. Az ő sugallatának is köszönhetően a tervezett antológia első kötetében Ady költészete került a fordítói tevékenység középpontjába.¹⁸ A prágai Ady-estre 1940. február 8-án került sor.¹⁹ Az erről küldött beszámolóját tette közzé rövid bevezetéssel és befejezéssel kiegészítve Földessy a Kelet Népeben. Az esemény nyitásként Bartók *Allegro Babarója* hangzott el, majd Hartl és Straka tartott előadást Adyról. Straka előadása közben a prágai Nemzeti Színház művészeinek interpretálásában tizenhét Ady-vers hangzott el, melyek közül kettőt Reinitz megzenésítésében adtak elő. Straka maga olvasta fel a *Magyar jakobinus dalát*, előadása zárásaként pedig József Attila *A Dunánál* című versének utolsó versszakát szavalta el. A rendezvény szimbolikus tartalmát

¹⁴ NÉMETH László, *Krleža Adyról*, Kelet Népe 1940. január 1., 11.

¹⁵ FÖLDESSY Gyula, *Ady Prágában*, Kelet Népe 1940. március 15., 22.

¹⁶ Anton Straka életéről, kulturális missziójáról különös tekintettel az 1925–1936 közötti budapesti éveire lásd CSOMA Borbála, „Hidat verj, ne éket”. *Anton Straka kulturális és irodalomszervező tevékenysége a budapesti tíz év tükrében*, Korma, Budapest, 2003.

¹⁷ Lásd például Kovács Endre, *József Attila és Wolker*, It 1949, 140–147.; GÁLDI László, *József Attila, a műfordító*, ItK 1955/2., 155–177.; TÖZSÉR Árpád, *Jelentéskötölódások József Attila Wolker-fordításai-ban*, Tiszatáj 1992/9., 72–84.

¹⁸ SÁNDOR László, *Anton Straka hídszerepe* = Uő., *Hidak partok között*, Gondolat, Budapest, 1988, 182–183. Anton Straka és Földessy Gyula levelezésére lásd SÁRA Péter, *Levelek Anton Strakától = Petőfi Irodalmi Múzeum évkönyve* 1959, szerk. VARGHA Balázs, Képzőművészeti Alap, Budapest, 1959, 169–177.

¹⁹ Vö. CSOMA, I. m., 56.

tovább fokozza, hogy a 2. világháború közepette a közép- és kelet-európai népek összefogásának szükségességét hirdető két költeményt hangsúlyos szerephez juttatta a szerző. Az est zárásaként a kezdethez hasonlóan Holzknicht működött közre, zongorajátékában Bartók *Három magyar népdal* című műve hangzott el.

Az Adyra való emlékezés szomorú apropóját jelentette a Kelet-Népeben a költő öcsének, Ady Lajosnak 1940. április 18-án bekövetkezett halála. Móricz *Ady-kor* – volt című személyes hangvételű írásában köszönt el barátjától. Móricz cikkében kedélyesen, mintegy egykori barátjával csevegve szólalt meg. Móricz felidézi, miként említette a költő öccsét, hogyan szerzett Ady Lajosnak állást bátyja. A költő írt az akkori kultuszminiszternek, hogy azért nem nevezik ki testvérét tanárnak, mert Ady Endre öcsének lenni „mártírú”. S bár a miniszternek fogalma sem volt, hogy ki is Ady Endre, engedett a megszólításnak. Fanyar tanulságot von le az esetből, s ennek igazolására rögtön át is vezet egy másik kesernyés módon tálalt történetbe. „Nem tudta ki a költő: mert ha természettani törvény, hogy »ötven évig nem születik utánam új Ady Endre«, az is természettani törvény, hogy: aki előtte született a Költőnek, az siketen és vakon hal meg, soha nem fogja már megtudni ki is volt a KÖLTŐ. Tegnapelőtt hallottam bizonyágát: figyelj Bandi, hallgasd csak Lajos.” A történet egyik főszereplője egy már 1908 előtt koros, a cikk írásának idején már 80 feletti főrangú politikus, „a magyar ezerholdasok politikájának fővezére, Nagymogulja”. A nagybirtokos értetlenül állt, amikor kedvenc református lapjában azt olvassa, hogy Ady Endrét, „ezt a destruktív örült”-et a legigazabb magyar költők egyikének tartja. Még inkább értetlenkedett, mikor a levele a református püspök is a lappal megegyező választ ad: „elég sok hiba volt életében, de elég súlyosan meg is bűnhődött érte már életében: de van a Költőnek, ez Ady Endre nevezetűnek egy tucat verse, amire a magyarság századok múlva is büszke lehet.”

Hogy ki is volt az említett felsőházi politikus, ma már csak nagy szerencsével lenne beazonosítható. A püspök válaszában viszont azt a nézetet érezhetjük, ami protestáns körökben Makkai Sándor *A magyar fa sorsa – a vádlott Ady költészete* című 1927-es kötete után egyre nagyobb teret nyert. Makkai koncepciójában a közösség sorsát megtestesítő és felvállaló, nemzetét féltve és dühösen szerető Ady jelenik meg, aki egyben a magyar irodalom egyik legnagyobb vallásos költője. Ugyanakkor az életmű nemzeti érzéssel és a korabeli erkölcsi normákkal konfrontálódó szegmenseit (például a szerelmi költészetet) igyekszik a vizsgálaton kívül szorítani. A Móricz által idézett történetben a püspök személyére nézve is csak feltételezésekre hagyatkozhatunk. Talán az a Ravasz László lehetett, aki fiatal korában Ady lelkes olvasója volt. Az 1907-es *Vér és arany* című kötetről, melyet személy szerint az oeuvre legkiemelkedőbbjének tartott például a következőképp vallott: „Egészen megrendített. Nem tudtam betelni vele.”²⁰ A két világháború között erkölcsi és politikai megfontolásokból módosított véleményén. Ady költői talentumát ekkor sem vonta kétségbe, viszont tiltakozott, hogy a költőt a közösség elé erkölcsi példaként állítsák. Makkai Sándor könyvének megjelenése után Ravasz heves vitába is keveredett a monográfussal. Vitatta

²⁰ RAVASZ László, *Emlékezéseim*, Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest, 1992, 280. Ravasz László ifjúkori műveltségére lásd Hatos Pál, *Ravasz László, az olvasó. A sárospataki Ravasz-hagyatékból*, Kommentár 2010/3., 67–83.

például Makkainak azt a sokat idézett megállapítását, miszerint Ady Balassi óta az egyetlen magyar vallásos költő.²¹ Az éles véleménykülönbség ellenére a vita útjára indította Ady költői teljesítményének szélesebb kálvinista körökben való elfogadtatását. Ravasz személyét valószínűsíti nemcsak a szemlélet, hanem az is, hogy kapcsolatban állt Adyékkel. A költő egyik tárcájában élesen elítélte Ravasz László zsidóságról vallott nézeteit.²² Ady Lajossal pedig közeli kapcsolatot ápolt. Diákként együtt szerkesztették a Kolozsvári Egyetemi Lapokat. Ady Lajoshoz írt 1926-os levelében Ravasz ki is fejt, hogy mennyire nagyra becsüli a költőt, de mennyire nem ért egyet nézeteivel, életvitelével. „Én szeretnék foglalkozni Adyval teljesen, tudományosan, mert azt akarom, hogy végre különböztessenek az emberek egy költő művészetét, erkölcsét és politikáját között s Ady személyiségét, értékét és hatását ezeken a hasábkokon lássák.”²³ A református püspök Ady Lajoshoz való baráti viszonyát jelzi, hogy a költő öccsének ravatalánál ő mondott beszédet.²⁴ Móricz története úgy folytatódik tovább, hogy az idős „Nagymogul” és társai szereznek maguknak Ady-kötetet, s lázasan olvasni kezdek, de továbbra sem értették. Az anekdota csattanószerű zárásában a püspök azt tanácsolja a koros híveknek, hogy ott van nekik Tompa, Arany, Petőfi és mások, nem kell nekik, illetve nem nekik kell Adyt olvasniuk. Ady Lajos halála kapcsán a folyóiratban egy másik nekrológ is megjelent. Földessy Gyula a költő öccsétől, mint az egykori tanártárstól, az Istent és önmagát kereső embertől, Ady szavait idézve a „józan, okos testvértől”, a jókedvű anekdotázótól vett búcsút.²⁵

A Kelet-Népe 1941-es évfolyamában még két esetben szóltak önálló írásban Adyról. Vámbéry Gusztáv írt rövid ismertetőt Ady Endre *A tegnapi Párizs* című könyvéről.²⁶ Gábor István pedig Ady Nagyvárad-i Naplóban 1902-ben, Tolnai Lajos halálakor írt nekrológját publikáltatta újra.²⁷ Az újraközlés illeszkedik abba a vonulatban,

²¹ Vö.: „Ady egyetemes emberi átérző képességének és kifejező erejének [bizonyítéka] az, hogy lírájának legmélyebben zengő húrja a bűnbánat, legmagasabban zengő húrja pedig az Istenszerelem lett. Természetes, hogy aki nemzetét, szerelmét, bűneit és halálát nem tudta másként érezni és látni, mint mindig csakis végső jelentésükben, lényegükben, egyetemességükben, az szükségképpen vallásos lélek kellett, hogy legyen, nem alkalmilag, nem ideiglenesen, nem képmutatásból, hanem lényének hol elboruló, hol kinyilatkozó legmélye szerint. Nála beigazolódott, hogy minél emberibb az ember, annál vallásosabb, a szónak nem hitvallásbeli és ceremóniális, hanem lényegi értelmében. [...] sakis Adynál jelenik meg a vallás úgy, mint egész élete és költészete szerves, minden egyebet magába foglaló összekötő és magyarázó alaptényezője.” Makkai Sándor, *Magyar fa sorsa. A vádlott Ady költészete*, Soli Deo Gloria, Budapest, 1927, 95. Makkai a vallásosság fogalmát Ady felfogásához hasonlóan nem feltétlenül konfesszionális keretek között, közösséglel értelmezi, míg Ravasznál ez elengedhetetlen követelmény. Ady vallásértelmezésére lásd KRÁNICZ Gábor, *Coram Deo. Ady Endre istenes verseiről* A Sion-hegy alatt című ciklus kapcsán, *Studia Caroliensia* 2005/1., 46–62.

²² A kálvinizmus „irodalmi lapjában a legszilajabb antiszemitizmust űzi egy Ravasz László nevű s jobb sorsra érdemes volt ember.” ADY Endre, *Az én kálvinistaságom*, Nyugat 1916/6. A tanulmányban a Nyugat-cikkek forrásául a folyóirat interneten közzétett szövegkorpusza szolgált: <http://epa.oszk.hu/000000/000022/nyugat.htm>

²³ RAVASZ László, *Emlékezéseim*, Református Zsinati Iroda, Budapest, 1992, 288.

²⁴ RAVASZ László, *Mester, hogy lássak = Uő., Isten rostájában: Beszédék, írások*, Franklin Társulat, Budapest, 1941, 127.

²⁵ FÖLDESSY Gyula, *Ady Lajos*, Kelet-Népe 1940. május 15., 4.

²⁶ VÁMBÉRY Gusztáv, *Ady Endre: A tegnapi Párizs*, Kelet-Népe 1941. július 1., 18.

²⁷ Tolnai adattár. *Ady Endre Tolnai Lajosról*, közreadja GÁBOR István, Kelet-Népe 1941. augusztus 15., 13.

melyet Móricz a Kelet Népe hasábjain proklamált, s mellyel Tolnai Lajos írói rehabilitálását szeretne volna előmozdítani.

Babits Mihály: „megzápult műveltség” vagy a „művészség fölénysége”

A folyóirat Babitshoz való viszonyának tárgyalását érdemes Marconnay Tibor *A Nyugat 30 éve* című 1937 februárjában megjelent írásával kezdenünk.²⁸ A szerző személye már önmagában is figyelmet érdemel. Tehetségét Kosztolányi Dezső fedezte fel, s a húszas években rendszeresen jelennek meg versei a Nyugatban, a harmincas évek-re, főleg annak második felére viszont megcsappannak az itt publikált költemények. Korántsem tartozott a Kelet Népében sokat publikáló alkotók közé, ezen a rövid íráson kívül csak két versfordítását és három versét publikálta. Marconnay a harmincas évek Nyugatját nem az induló nemzedék irodalmának folytatójaként tekinti. Az első évtized szerepét abban jelöli ki, hogy megteremtette az új magyar irodalmi nyelvet. A jelen feladatára is reflektál. „A Nyugatnak ma feladata az volna, eszközpáltni (és nem elhalványítani) amit a magyar föld föld igazi gyökerei és amit a külföld terem. E helyett a Nyugat körül egyre sekélyesebb irodalom kap lábra. Ma már minden író tud írni és rengeteg kitűnő írónk van. Az egységes koncepció a legtöbbször hiányzik ugyan, de ez nem is kell a Nyugatnak, sőt úgy látszik fél tőle.” A bíráló hangban minden bizonnyal némi sértettség is van. 1934-ben jelent meg *Az ember ellen* című kötete, amelyről különböző szerzőktől több mint tíz kritika született. Többségük alapvetően kedvező hangnemet ütött meg, mint például Bálint György két írása, amelyek közül az egyiket a Pesti Naplóban, a másikat a Nyugatban publikálta.²⁹ Azonban az elmarasztaló bírálat is pont a Nyugat hasábjain jelent meg, mégpedig a folyóirat vezető köréhez tartozó Halász Gábor tollából. A kritikus a húszas évekbeli helyesnek ítélt iránytól való letérésként értékeli Marconnay új kötetét. Nem vitatja költői talentumát, ugyanakkor „Marconnay még nem találta meg a kibontakozást; úgy tárgyal, hogy pamfletet szerkeszt életdarabkáiból és vezércikket politikai felfogásából, úgy egyszerű, hogy közvetlen artisztikus formák helyett szavaló szabadverset használ, úgy koncentrált, hogy az összefogott verset végeérhetetlenre cseréli. Mindezt azért, hogy megfeleljen az új igénynek, amely nem tűri a pepecselést.”³⁰ Halász bírálatában Marconnay a Nyugat harmadik nemzedékeként aposztrofált alkotók művészetfelfogását vélhette felfedezni. Pedig Halász maga is kritikus ezzel az évtized első felében induló, egyre nagyobb nyilvánosságra szert tevő írói csoportosulással szemben, mely együttesen a Dénes Béla és Radnóti Miklós szerkesztette 1935-ös *Korunk* című antológiával lépett fel. Ennek a könyvnek a kapcsán jegyzi meg Kenyeres Zoltán, hogy „a kötet nagy kritikai visszhangot váltott ki, ami új költői nemzedékről lévén szó, nem is volt meglepő. Meglepő volt azonban, hogy a különböző meggyőződésű és pártállású

²⁸ MARCONNAY Tibor, *A Nyugat 30 éve*, Kelet Népe 1937. február, 42–43.

²⁹ (B. Gy.), *Marconnay Tibor: Az ember ellen*, Pesti Napló 1934. december 30, 41.; BÁLINT György, *Nyugat* 1935/2.

³⁰ HALÁSZ Gábor, *Új verseskönyvekről – és változatok*, Nyugat 1935/4.

kritikusok feltűnő módon egyetértettek.”³¹ Kenyeres tanulmányában Kassák, Szerb Antal, Halász Gábor és Kelemen János értékelését idézi. S hozzájuk hasonlóan ítélte meg a Nyugat kibontakozó új alkotóinak generációját és művészetfelfogásukat. A Kelet Népében megjelent írás szerzője az új nemzedék megnyilvánulásának hátterében Babits személyét véli felfedezni, akinek nem akarja „babérait megtépázni. Kitűnő tanár ő, széleskörű irodalmi műveltséggel rendelkezik. Csak az a baj, hogy a műveltség megszápult benne.” Kicsit lentebb viszont igencsak nimbuszromboló kijelentést tesz: „Nem teremtő, kor-látó, aktuális elme. [...] Babits az engedelmes, lakájlelkű és silány írókat gyűjti maga köré.” Cikke végén pedig azt hangoztatja, hogy az „annyira egészséges szellemű írókat, amilyen pl. Illyés Gyula is, a Nyugat áporodott levegőjétől” meg kell menteni.

Két évvel később, 1939-ben Mátrai László tollából született meg egy ismertetés Babits *Keresztül-kasul az életemen* című esszéisztikus önéletrajzáról.³² A szellemtörténeti iskola hagyományait követő írás alig szentel figyelmet a tárgyalt kötet anyagának, inkább Babits emberi és művészi kvalitása előtt adózik nagy tisztelettel. Pedig Babits önéletrajzi formába bújtatott esszéisztikus vallomáskötetének a későbbi szakirodalom az életmű egészére tekintve nagy jelentőséget tulajdonít. „Az 1939-ben a *Keresztül-kasul életemen* című esszékötetben megjelent *A mai Vörösmarty*, *A legnagyobb magyar* és a *Kölcsény* olyan propagandisztikus, profetikus és mélyen paradigmatisz esszéportrék tehát, amelyek a (nemzeti és európai) történelem védelme, a történeti kohézió és szintézis rehabilitálása érdekében a történelmi cselekvés és önértelmezés követhető útjait fürkészik [...]. Az esszéíró, kilépve korábbi elszigeteltségéből, mely a személyes irodalomtörténeti hagyomány megteremtését provokálta, átlép a közösségi egyedüllétbe, amelyben monomániákusan kénytelen ismételtetni a maga igazát, akárcsak Jónás Ninive alatt.”³³

A közösség felé való nyitás, a prófétaszerep vállalása és minden korban érvényes prófécia a kiindulópontja Jankovich Ferenc gondolatgazdag *Jónás könyvéről* szóló recenziójának. Jankovich – aki a világháború után a „Fényes szelek” nemzedék egyik vezéralakjaként a *Sej, a mi lobogónkat...* című induló szerzője – elegánsan lebbenti a „hegyi költő” szemére azt a népi írók körében erőteljesen artikulált kritikát, amely a közéletiség és társadalmi szerepvállalás elmaradását kéri számon Babitsra. Emellett a mű időn kívüli időszerűségét finom érzékkel helyezi történelmi kontextusba: „Lehet, hogy egy élet megtalált bölcsessége ihlette e verset az öregkor fanyar harmóniája küszöbén; lehet, hogy épületes tanulságokat fognak belőle kiolvasni a kritikusok a hányatott, nagy lélek világ fölé emelkedett bölcsességéről. Bennünket most más érdekel: az, hogy a prófétaság tragikomikus eposza ez a vers, minden időn és kereten túl, ma és mindenkor. Kecskeméti Végh Mihály korában ez a költemény, mint ma, vagy bármely nemzeti felbuzdulásunk idején és nálunk csakúgy, mint akárhhol.”³⁴ Abban, ahogy

³¹ KENYERES Zoltán, *A harmadik nemzedék fogatása* = Uő., *Korok, pályák, művek. Válogatott tanulmányok*, Akadémiai, Budapest, 2004, 89–90.

³² MÁTRAI László, *Babits Mihály: Keresztül-kasul az életemen*, Kelet Népe 1939. május, 320–321.

³³ MARGITTAI Gábor, *Két Babits-maszk*, Kortárs 2000/12., 68.

³⁴ JANKOVICH Ferenc, *Babits Mihály: Jónás könyve*, Kelet Népe 1940. április, 16.

a Babits által megfogalmazott minden korban érvényes próféciát értelmezi a recensens, tisztán érzékelhető, hogy Jankovich mennyire pontosan tisztában van a költői oeuvre fő kérdéseivel. Mert bár a szerző nem tér ki az összehasonlításra, de Babits prófétafelfogása minden sorsbeli párhuzamon és általános hasonlóságon túl, de dinamikáját, aktivitását, önnön magának tulajdonított szerepét tekintve alapjában más, mint például Ady. Más a kiindulási pontja, s más a ráért, vagyis inkább a rákényszerített szerephez való viszonya. „Az Úr előkényszeríti magányából, letörve gögje szarvait, meghurcoltatja kínok tengerén, cethal gyomrában, prófétaágba kergeti s végül eldobja, mint egy rossz sípot. Kiszámolhatatlan bölcsesség az Úr: nem egy tökkelütött próféta igazsága, hanem a Mű a fontos neki is, a Város, amely minden bűnével együtt is az Ő hatalmát dicséri, szándékait igazolja s több húrton zengi dicsőségét, mint a koszos Jónás, aki még *rühellé is a prófétaágot*.” A zenei műveltségben az irodalomhoz hasonlóan járatos, Kodály Zoltán és Vásárhelyi Zoltán munkatársaként is tevékenykedő Jankovich figyelmét a *Jónás* könyvének babitsi életművön belüli szokatlan verselése sem kerülte el. „Benne van a művésziesség fölénye, a sorok lemerítése, a szavak kiszámítottasága lép előtérbe, a mindent helyére tevő gondosság. [...] A *Jónás* könyvében új szín vonult be Babits versébe, a költői realizmus. A babitsi vers engedett előkelő feszességéből, lazán megeresztett kantárszárral, kényére szárnyal itt a Pegázus, közelebb a földhöz, sánta rímekben botolva bele a valóságba. Nem a régi babitsi ihletforma szülte ez a Jónás; a régi rátarti Múza engedékenyebb, aláhajlóbb, természetesebb lett, nem siklik már el, sokkal megfoghatóbb.”

A Babitsról alkotott vélemények nyomon követésével nagy vonalakban, egyéni kitérésektől eltekintve érzékelteti azt a kritikai attitűdben bekövetkezett változást, melyen a Kelet Népe fennállásának hét éve alatt átment. Míg a kezdeti időszakot gyakorta a nyers, indulatvezérelt véleményalkotás jellemezte, addig nagyjából a Válasszal való összeolvadás idejére, 1938-ra a kevésbé harcos hangütés válik uralkodóvá. Az igazán színvonalas kritikák számának érezhető emelkedése azonban arra az időre tehető, amikor Móricz Zsigmond egyre intenzívebb szerepet vállalt a folyóirat körül. S miután 1939. december 15-étől Móricz főszerkesztőként átvette a folyóiratot, megsohasodtak a Jankovich Ferenchez hasonlóan felkészült, szakértő recenzensek.

A Kelet Népében megjelent Babitscsal foglalkozó írások közül a kronológiailag utolsónak maga Móricz a szerzője. A művésztárs halála után másfél héttel megjelent egy rendhagyó nekrológ *Babits Mihállyal a Garda-tón* címmel.³⁵ Az írást eredetileg Illyés Gyula felkérésére vetette papírra Móricz, s a Babits előtti tisztelgésért szerkesztett emlékkönyvbe szánta. Illyés végül mégsem jelentette meg ebben a kötetben, mert „kegyeletsértőnek” érezte „a kabarék esetlen, szórakozott, csiptetőjét-ejtegető tanár kliséjének mintájára” meglevenített Babits-képet. Illyés ítélete Babits halálának közvetlen közelében, az emlékkötet szerkesztésének felelősségében fogant.³⁶ Több

³⁵ MÓRICZ Zsigmond, *Babits Mihállyal a Garda-tón* 1913 július 12–18, Kelet Népe 1941. augusztus 15., 1–6.

³⁶ A visszaemlékezés egy évvel Babits halála után, 1942 szeptemberében, a közben elhunyt Móricz Zsigmondra emlékezve született. Eredeti megjelenése: ILLYÉS Gyula, *Egy nap*, Magyar Csillag 1942/10., 206–212. (Újraközlés: *Kortársak nagy írókról*, vál., jegyz. LUKÁCSY Sándor, Művelt Nép, Budapest, 1954, 380–387.)

mint két évtizedes távoból, 1963-ban Babits Illyéshez hasonlóan közeli barátja és munkatársa, Cs. Szabó László a vele készült interjúban személyes hangvételi vallomását ennek a Móricz műnek a felidézésével kezdte. „Nemrég megint elolvastam e furcsa halottbúcsúztatót, s úgy éreztem, hogy a két nagy ember természetadta, óriási ellentétéből fakadó ingerültség, féltékenység és olykor tompa értetlenség összeszővődik a szövegben a magasztos lelki tisztaság, örökös szellemi emelkedettség és intellektuális magasfeszültség iránti hamiskás mosolyú, fejcsóváló, de föltétlen nagybecsűléssel. Volt a mindig »alacsonyan szálló«, hatalmas regényíró vegyes érzésében alkati idegenkedés, de volt legalább akkora tisztelet és talán ragaszkodás is, s noha akad olvasó, akinek sehogyan sincs ínyére ez a búcsúztató, magam úgy érzem, hogy az akkori Babits lelki csontváza talán ezen a régi röntgenfelvételen látszik legtisztábban.”³⁷ Retrospektív távlatból tekintve erre a behatárolhatatlan műfajú, novellára emlékeztető, portrétanulmány jellegű, egyszerre szigorúan rendezett és csapongóan szabad visszaemlékezésre³⁸ méltán mondhatjuk, hogy az Móricz írásművészetének, jellemábrázoló és környezetleíró teljesítményének egyik csúcspontja. Az utókor olvasójának és vizsgálójának nem feltétlen feladata, hogy a történeti hűség szempontjából ítélje meg Móricz írását, de annak művészi erejét az is jelzi, hogy önkéntelenül rábír arra, hogy összevesse azzal a Babits-képpel, ami benne él. A rendhagyó nekrológnak nem csupán Babits és Móricz a főszereplője, hanem a sorokban ugyanolyan mértékben elevenedik meg Ady Endre és Móricz első felesége, Janka is.

Juhász Gyula: „vidéki költő, árva, bús elődöm...”

Az első nemzedék tagjai közül a századfordulón többen a Négyesy-féle stílusgyakorlatokon erősödtek. Közülük legszebb reményekkel Juhász Gyula hagyta el az önképzőkört, aki azonban évek múlásával egyre inkább háttérbe szorult a korszak arculatformáló személyiségeinek rangsorában. Életében megjelent utolsó *Fiatalok, még itt vagytok* kötetéhez Babits Mihály írt előszót. A Nyugatban Rédey Tivadar írt róla melankolikus hangvételi ismertetőt, melynek lezárásában idéz az épp a szegedi költő által a nyilvánosság elé rángatott pályatárs bevezetőjéből.³⁹ A Kelet Népében Galyasi Miklós írt ismertetőt Juhász Gyula 1935-ös kötetéről,⁴⁰ s egészen más előjellel idézi

³⁷ CS. SZABÓ László, *Emlékeim Babits Mihályról* = KABDEBŐ Lóránt, *Elveszett otthonok*, Csokonai, Debrecen, 2003, 19–20.

³⁸ Az írás egyik lehetséges megközelítéseként mindenképp ez a műfaji összetettség kínálkozik. Ezt már a szöveg 1959-es újrakiadása kapcsán felvetette Vargha Kálmán: „Tanulmány? Vagy inkább novella, emlékezés írói portré, önvallomás? Élete utolsó periódusából való ez az írás, amikor a hagyományos irodalmi műfajok fellazulában vannak Móricznál is, de az olvasóban nem a bomlás impressziója marad meg, hanem egy új szintézis keresésének az emléke.” VARGHA Kálmán, *Móricz Zsigmond. Irodalomról, művészetről*, ItK 1960/6., 714. Ezt a szemszöveget vont be vizsgálódásába Bárdos László is kéziratban lévő tanulmányában: BÁRDOS László, *Móricz Zsigmond a Garda-tón*, elhangzott a *Móricz Zsigmond világi. Tudományos tanácskozás Móricz Zsigmond születésének 125. évfordulója alkalmából* című konferencián.

³⁹ Juhász Gyula szerepéről Babits nyilvánosság elé „rángatásában” lásd SIPOS Lajos, *Babits Mihály pályakezde és a Holnap irodalmi mozgalmá* = „Nyugat csapatjának keleti zászlója”, 9–23.

⁴⁰ GALYASI Miklós, *Juhász Gyula: Fiatalok, még itt vagytok*, Kelet Népe 1936. április, 44.

ide Babits szellemének nevét és hevét. „A szemlélődés igaz költője Juhász Gyula. Az ember, az úr, aki minden leírt soráért keserves árat fizetett, önmagának, lelkének egy-egy súlyos, értékes darabját, – a magányos tölgy, akit szégyenteljesen igyekezett eltakarni a mostoha »Nyugat«, a Babits-kartell susnyóerdeje, fűzfadsungelje. (Igaz egyszer odalőknek neki egy Baumgarten díjat, – s új könyve elé a pesti poéták koronázatlan királya ír előszót, vállveregető szerénységgel és csodálkozik, hogy Juhász Gyula előbb eltávolodott aztán elhallgatott.) Nem: Juhász Gyula nem hallgatott el, de agyonhallgatták, féltek [...]: az egyszerűségtől mindig fél a kókler csillogás.”

A Németh László *Égető Eszter* című regényében Gyenes alakjához mintát jelentő, hódmezővásárhelyi illetőségű Galyasi cikke után az ország másik szegletéből, Szombathelyről származó Bárdosi Németh János versben idézi meg Juhász Gyula alakját.⁴¹ Szonettjének első strófájában pontosan megragadhatjuk, hogy miért épp neki dedikálja költeményét:

Vidéki költő, árva, bús elődöm,
A végek ölén magamban tengődöm,
Miként te hajdan, álmatag merengtél,
Úgy lát itt engem: poros nyár, hideg tél.

A Nyugat és a vidéki Magyarország kapcsolatáról, vagy helyesebben fogalmazva ennek a kapcsolatnak az akadozásáról Péter László írt a viszony alakulását pontosan dokumentáló tanulmányt.⁴² Ebben óvatosságra int, mondván, nem lehet pontosan megmondani, hogy egy-egy alkotó esetében a nem közlésben milyen szerepet játszott vidékisége illetve az író-költő és a szerkesztők esztétikai, művészetfelfogásbeli különbsége. (Tegyük hozzá, hogy e kettő az esetek többségében szétválaszthatatlanul összefonódott.) Azt viszont a már-már statisztikai pontosságú katalógus segítségével tényként regisztrálja, hogy a vidéki illetőségű művész publikálási esélyeit jelentősen rontotta Budapesttől való távolsága.

A vidékiség az egyik központi gondolata Bárdosi Németh János *Az ismeretlen Juhász Gyula* című cikkének is, melyben a posztumusz kötet kapcsán a szegedi költő Katona József-i sorsáról ír.⁴³ Ebben a kortárs látószögön túllépve már történeti perspektívából tekint a négy éve eltávozott alkotóra. „Amíg a vidéki költősors Juhász Gyula korában és esetében még egy panaszos kultúr-nosztalgia lírai lecsapódása volt a »nagyváros« felé: addig ma már, nemcsak a magyar vidék tisztább és haladottabb – a néppel több közösséget mutató – képe alakult ki, hanem az a biztos ítélkezés is, hogy Juhász Gyula lírájának éppen ez a vidéki sors adta legmélyebb, legigazibb hangját.” Galyasi érzelmek fűrtte indulatos intonációjához képest letisztultabb hangot üt meg ez az 1941. augusztus 1-jén leközlött ismertető. E mögött a szemléletbeli és hanghordozásbeli váltás, eltolódás mögött nem ok nélkül fedezhetjük fel Móricz Zsigmond személyét. Általánosságban kijelenthető, hogy miután az író átvette a szerkesztést, a Nyu-

⁴¹ BÁRDOSI NÉMETH JÁNOS, *Juhász Gyulához*, Kelet Népe 1941. június 15., 13.

⁴² Péter László hozzászólása: *Vita a Nyugatról. Az 1972. április 27-i Nyugat-konferencia*, szerk. KABDEBÓ LÓRÁNT, PIM, Budapest, 1973, 114–120.

⁴³ BÁRDOSI NÉMETH JÁNOS, *Az ismeretlen Juhász Gyula*, Kelet Népe 1941. augusztus 1., 8.

gattal szembeni kritikai hang vesztett nyers hevesességéből, ugyanakkor nagyvonalú, fölényes bírálatba csúszik át. Jelzi ezt a mentalitást a következő párhuzamállítás is: „Ezúttal nem a szokásos »posthumus versek« kiadásáról van szó, amely az asztalfiókok halálraitélt mélységéből került elő, s a legtöbb esetben alig változtat a költői mű anyagán s a költő értékelésén. (Lásd Kosztolányi Dezső »Szeptemberi áhítat« című posthumus kötetét.)” Bárdosi Németh tézise alátámasztásaként arra a tényre hivatkozik, hogy Juhász Gyula anyagi és kiadói háttér hiányában verseinek jelentős részét kis hatósugarú vidéki újságokban volt kénytelen közölni, így esetében a hátrahagyott versek nem a kötetekből elsősorban esztétikai-művészi okból kimaradt költemények publikálására szolgáltak, hanem többségében a kötetben megjelentekkel egyenértékű. A kritika írójának kiszólását, melyben a „jól szelektált kötetek salakja” meghatározást használja a versgyűjteményekkel rendszeresen jelentkezők posztumusz-könyveinek minősítéseként, okkal érthetjük Kosztolányira, és ez egyben a fővárosi és vidéki költői sors kontroverziájának szimbolikus kifejezője is.

Kosztolányi Dezső: polgár, hősiesség nélkül

Kosztolányi írásművészetének megítélése illusztris példája annak, hogy Móricz fellépése után miként mérséklődtek a Kelet Népeinek korai évfolyamaihoz képest a Nyugat illetve a nyugatosok elleni kirohanások.

Féja Géza a lap 1938 májusi számában Kosztolányi Dezsőné *Kosztolányi Dezső* című könyvéről nem ismertetést, még csak nem is éles hangú kritikát írt, hanem pamfletet, sőt maróan satirikus vádiratot.⁴⁴ S ebben nemcsak a költőt támadja indulatos hangon, hanem azt a társadalmi réteget is, melyhez tartozott. Kosztolányi (idézőjelesen!) „a polgár”, a „hősiesség nélküli, sima, nyugodt életpálya” megtestesítője, aki azonban rögtön bajba került, ha a történelem válságosra fordult és állásfoglalást követelt. Természetes életformájához tartoztak azok az „árgolnászzerű mozdulatok”, melyeket ellenségei „árulásnak” (megint csak idézőjelesen! – a tipográfiai eljárás itt nyilvánvalóan eufemisztikus jellegre utal) minősítettek. Azaz „Kosztolányi Dezső [...] a merev, a változástól irtózó, a társadalmi adottságokkal végzetesen összenőtt magyar középosztályt képviselte.” Féja Kosztolányi Dezsőné könyvét csupán a bevezetésben és a befejezésben említette, illetve hevenyészett példatárként szolgált ahhoz, hogy bemutassa Kosztolányi „árgolnászűrségét”. A „recenzált” könyvből Kosztolányi Babits-hoz a századelőn írt leveleiből Adyra vonatkozó passzusokat ragad ki például: „Nálunk – sajnos – még nem elég érett a közönség arra, hogy ezeket a finom differenciálhatóságokat méltányolja, mert a hájfejű burzsoák fejébe még mindig nem fér be, hogy több modern költő van. Egyet szükségből, gúnyból udvari bohócul szerződtettek: Ady Endrét. A többiről csak kénytelen-kelletlen vesznek tudomást.” Féja megemlíti, hogy ugyanilyen nemtelen eszközökkel támadta Kosztolányi Szabó Dezsőt is. Mélyen elítéli, reakciónak minősíti a nyugatos művész *Az írástudatlanok árulása* című röpiratában alkalmazott önkényes kiragadásokon alapuló, Adyt lejárató módszerét – amelyhez

⁴⁴ FÉJA GÉZA, *Kosztolányi Dezsőné: Kosztolányi Dezső*, Kelet Népe 1938. május, 373–374.

azonban valójában maga is hasonlót alkalmaz. A teljes kép nyilvánvalóan árnyaltabb a Féja által sugalmazottnál. Kosztolányi Dezsőné szándéka ezeknek a dokumentumoknak a közzétételével – amiről Féja még utalás szintjén sem vesz tudomást –, hogy bemutassa, férje következményeiben szokatlanul nagy és heves indulatokat kiváltó Ady-ellenes röpirata nem előzmény nélküli, tehát pont az „ángolnaszerűséghez” hasonló megítélést szeretné elhallgattatni. Hatása viszont kettős: egyrészt ténylegesen alátámasztja, hogy Kosztolányi a kezdetektől nem szimpatizált Ady költészetével, másrészt viszont lehetőséget nyújt a nyilvánosság előtt egész 1929-ig, a röpirat megjelenéséig a közvélemény felé mutatott véleményével való szembeállításra.

Ez utóbbit aknáztta ki Földessy Gyula a korábban tárgyalt, az Ady-revizíót áttekintő tanulmányában. A probléma komplexebb, az igazsághoz közelebb álló értékelése a történeti távlatból vizsgálódó kutatásnak köszönhetően mára kezd tisztázódni.⁴⁵ Féja figyelmét viszont indulatossága elragadja az apró rezonanciák regisztrálásától. A Számadás ciklusának költészetét is ebből a leszűkült szemszögből nézi. „Kosztolányi az egyéni megsemmisülés gondolatával viaskodott folytonosan. A közösségből kiszakadt embernek, az affekcióba fonnyadt belső életnek kétségbeesett fuldoklása volt ez. Nem igazi rémület, inkább ideges félelem.” Pedig ennek érzékelése még a Kosztolányi művészetfelfogásával nem éppen szimpatizáló Földessy Gyula látóköre sem rekedt kívül. A Kelet Népe által közölt már említett, az Ady-revizíót tisztázni igyekvő tanulmányában hangot is ad ennek. „Kosztolányi utolsó éveiben, az emberi és a magyar szomorúságnak, a maga egyéni szenvedéseinek olyan megrázó hangokat tudott adni, hogy a szegény »homo aestheticus« messze maradt mögötte s ez időből eredő költői termésével magasan fölébe jutott addigi színvonalának. Ha legnagyobb költőinkhez nem is mérhető, ma másnak, jóval többnek látom őt, mint 1929-ben, amikor vitairatára válaszoltam. [...]tolsó pár-évi versei között sok olyant találtam, amik egész meg tudtak hódítani.”⁴⁶ Földessy, akinek esztétikai alapelvei között hangsúlyos szerepet kapott az irodalom befogadása kiváltotta élmény, sarkos ítéletein felülemelkedve fukar kezekkel mért, de úr maradt. Féja viszont más hangnemet ütött meg. Cikében az esztétikai szempontok és az élményszerű befogadás nem meghatározóak, ehelyett a közösségi szerepet kéri számon. Ez a határozott kiállást követelő emberkép és művészetfelfogás szerves összefüggést mutat a parasztság és a nemzet ügyét felvállaló, az irodalmi szociográfia műfajában maradandót alkotó, a népi mozgalom meghatározó alakjának világlátásával. Indulatvezéreltsége nem idegen sem a szerzőtől, sem pedig Kelet Népeinek 1939 decembere előtti időszakától.

Móricz megjelenésével azonban ez a mély dühből, tehetetlenségből és keserűségből, fakadó sértettségéből visszavágó hangnem mérséklődik. A kritikai rovat vezetőjévé Kelemen Jánost kéri fel, aki Kosztolányi *Erős várunk a nyelv és Lenni vagy nem lenni* köteteit egy írásban ismertette;⁴⁷ két külön kritikában pedig a *Kortársak I.*⁴⁸ illetve

⁴⁵ Babits és Kosztolányi pályakezdő korszakukban Adyról alkotott véleményére lásd SIPOS, I. m., 14–17.

⁴⁶ FÖLDESSY, *Ady értékelése*, 18.

⁴⁷ KELEMEN János, *Kosztolányi hagyatéka*, Kelet Népe 1940. június 15., 4.

⁴⁸ KELEMEN János, *Kosztolányi Dezső: Kortársak I.*, Kelet Népe 1941. január, 28–29.

a *Lángelmék*⁴⁹ című könyveket. A mívésség, a formai és nyelvi tökélyre való törekvés emlegetésében a megszelídült elmarasztalás fogalmazódik meg. Ennek a megváltozott intonációnak a szemléltetésére álljon itt egy példa. „Kosztolányi ezekben az írásokban sem tagadja meg literátori magatartását; az irodalom minden megnyilvánulása érdekli, a silányabb virágokon is talál egy-egy érdekesebb színt vagy formát, a nyelv dadogásaiból is kieri az ihletet. A természet nyersebb csodáitól sokszor elfordul, de a szakértő szerető gondoskodásával áll meg a kecsesebb és ápoltabb palánták előtt.”⁵⁰

A szabadkai származású költőhöz való megváltozott viszonyulást mutatja, hogy az 1941. december 15-ei számban hozzá intézett verset közöl a folyóirat. A szintén vajdasági illetőségű, 1948-ig ott élő Dudás Kálmán *Kosztolányi városában* című költeménye nosztalgikus-elégikus színezettel eleveníti meg a költő emlékét. A vers folyóiraton belüli elhelyezése szimbolikus, hisz Lévy Endre *Délvidéki magyar kulturmozgalmak* című cikke után található. Móricz szerkesztősége alatt a Kelet Népe fokozottan felvállalta a határon túli magyarság ügyét. Mindezeket túl a Kelet Népe Móricz ideje alatt három verset is közöl Kosztolányitól, az *Alföld*,⁵¹ illetve az *Anyai nagyapám arcképe* és a *Szabadka* című költeményeket.⁵² A választás viszont nagyon is tudatos, illeszkedik a folyóirat Ady örökségét vállaló felfogásához illetve a móríci szellemiségéhez. Elég csak, ha az *Alföld* című vers zárlatát idézzük:

Ez itt kelet. Hiába küzd nyugat.
E vérvirágos föld ma is a régi,
az ősök itt kinyújtják karjukat.

A szörnyű harcok marcona vitézi
őrzi ma is a múltak csarnokit,
vén várunk árnypallosuk éle védi.

⁴⁹ KELEMEN János, *Kosztolányi Dezső: Lángelmék*, Kelet Népe 1941. november 15., 14.

⁵⁰ KELEMEN, *Kosztolányi Dezső: Kortársak I.*, 29.

⁵¹ KOSTOLÁNYI Dezső, *Alföld*, Kelet Népe 1940. július 15., 4.

⁵² KOSTOLÁNYI Dezső, *Anyai nagyapám arcképe*, Kelet Népe 1941. december 1., 6.; Uő., *Anyai nagyapám arcképe és a Szabadka*, Kelet Népe 1941. december 1., 6.

KRITIKA

TAMÁS ÁBEL

Polgár Anikó: *Ráfogások Ovidiusra. Fejezetek az antik költészet magyar fordítás- és hatástörténetéből*

Az utóbbi években – és ez örömteli fejlemény – rendkívüli mértékben megelevenedett az antik irodalom magyar fordítástörténetével kapcsolatos szakmai diskurzus. Ennek persze megvoltak a maga fontos 20. századi előzményei, ám ezek – mint pl. a híres Horatius-vita az 1960-as években – elsősorban a „milyen a jó fordítás” normatív kérdéséhez kapcsolódtak, s a múltbeli teljesítményeket mindenekelőtt ebből a szempontból, követendő és kerülendő példák után kutatva mérlegelték. A 21. század kezdetén irodalomtörténészek és klasszika-filológusok példaértékű együttműködése kellett ahhoz, hogy ezt a megközelítést meghaladva egy olyan, alapvetően recepcióesztétikai meghatározottságú fordítástörténeti paradigma alakuljon ki, amely alkalmas az antik irodalom magyar fordítástörténetének korszerű történeti vizsgálatára. A „paradigma” az alábbi összetevők szerencsés kombinációjából jött létre: a fordítástörténet elméleti belátásai; a magyar irodalomtörténet módszertani megfontolásai; a klasszika-filológia antik irodalommal kapcsolatos történeti és interpretatív diskurzusai; az antik irodalom magyar nyelvű megszólaltatásával kapcsolatos ezredfordulós dilemmák. A Ritoók Zsigmond által vezetett nagyszabású kutatási program (*Fordítás, közvetíthetőség és kulturális identitás*) irodalomtörténész és klasszika-filológus résztvevői – többek között Jeney Éva, Józán Ildikó, Ferenczi Attila, Hajdu Péter és nem utolsósorban Polgár Anikó – ennek a paradigmának a keretében több fontos gyűjteményes kötettel lendítették előre a fordítástörténeti- és elméleti kutatást, természetesen nem pusztán az antik irodalomra koncentrálva.¹

Polgár Anikó első monográfiája² ennek a vállalkozásnak nemcsak inspirációt jelentett, hanem végig állandó hivatkozási pontja maradt: a *Catullus noster* úgy elemezte végig Csengeri Jánostól egészen Kovács András Ferencig a 20. századi magyar köl-

tészet Catullus-fordításait és -átköltéseit, hogy eközben egyszerre szólt hozzá a Catullus-filológia, a modern magyar irodalomtörténet és a fordításelmélet legégetőbb kérdéseihez, érvényes tanulságokkal szolgálva mindhárom vonatkozásban. A 20. század „domesztikációs”, „integrációs” és „rekonstrukciós” fordítási modelljeiről alkotott koncepciója, melyet az antik és a 20. századi költői szövegek közötti dialógus érzékeny értelmezései támasztanak alá, visszatérő hivatkozások tárgyává vált a szakmai diskurzusban.³ A *Catullus noster* tehát – mint egy jelentős tudományos vállalkozás hatástörténetileg paradigmaképzőnek bizonyult egyik kiindulópontja – olyannyira szerencsés csillagzat alatt született, hogy talán igazságtalannak tűnik, teljes mértékben mégsem megkerülhető a szerző második, tavaly napvilágot látott monográfiáját, mely jelen írás tárgya, a Catullus-könyv tükrében értékelni.

A *Ráfogások Ovidiusra* című kötet persze műfajában is eltér a korábbiától: jóllehet a Jékely Zoltántól kölcsönzött szellemes cím a 2003-ashoz hasonló monográfiát sejtet, az óvatosan megfogalmazott alcím (*Fejezetek az antik költészet magyar fordítás- és hatástörténetéből*) már inkább tanulmánykötetre utal. Az egyes fejezetek – megfelelően ennek az átmeneti műfaj sejtető címadásnak – kivétel nélkül megjelentek már korábban is tanulmány formájában, ugyanakkor az első négy egység koherens témát tárgyal: Ovidius magyar fordítás- és hatástörténetének bizonyos epizódjait a 17. és 19. század közötti időszakból, míg az ötödik részben (a zárszót is ideszámítva) általánosabb fordításelméleti- és történeti kérdéseket boncolgató tanulmányok kaptak helyet. Érdemes megvizsgálni azokat a dilemmákat, amelyeket a kötet zárszavaként közölt tanulmányban a szerző részben maga is elismer és reflektál, s amelyek megítélésem szerint (a korábbihoz képest kevésbé koncentrált és kompakt témaválasztás, illetve a monográfia és tanulmánykötet átmeneteként jellemezhető műfaj mellett) hozzájárulnak ahhoz, hogy a *Ráfogások Ovidiusra* fordítástörténeti, illetve fordításértelmezői teljesítménye sajnálatos módon elmarad attól, amelyet a Catullus-kötetben megtapasztalhattunk.

Az első dilemma a fordítási modellek történetiesítésében rejlő veszély, amely összekapcsolódik az irodalomtörténeti nagynarratívák megerősítésének veszélyével. Ez a probléma legerősebben a kötet I. részében jelentkezik, ahol a 17–18. századi heroidafordítások (Gyöngyösi István, Ányos Pál, a Lévai Névtelen, Dayka Gábor) összehasonlítása elkerülhetetlenül olyan kategóriákhoz – és az ezekhez társított szövegkezelési modellekhez – csatol vissza, mint „barokk”, „reneszánsz”, „klasszicista” irodalom. Gyöngyösi és a Lévai Névtelen fordításának összehasonlítása során például a szerző önkéntelenül szembeállítja egymással a pretextushoz való, a barokkra jellemző viszonylagos hűséget (Gyöngyösi) és a reneszánsznak tulajdonított szabad szövegkezelést (Lévai Névtelen), miközben természetesen többször is elismeri, hogy mindenekelőtt műfaji különbségről van szó: ha a barokk költő szövege nem is felel meg a műfordítás modern eszméjének (nem is felelhet meg, hiszen a mű modern fogalma sem áll még rendelkezésre), minden retorikai amplifikációval, morális átértelmezéssel stb. együtt

¹ Lásd a Balassi Kiadó *Pont Fordítva* sorozatának számos kötetét, az antik irodalom fordításához első sorban a két alábbi tanulmánykötetet: *Papírgaluska. Tanulmányok a görög és latin klasszikusok fordításáról*, szerk. HAJDU Péter – POLGÁR Anikó, Balassi, Budapest, 2006; *A klasszikusok magyarul*, szerk. HAJDU Péter – FERENCZI Attila, Balassi, Budapest, 2009.

² POLGÁR Anikó, *Catullus noster: Catullus-olvasatok a 20. századi magyar költészetben*, Pozsony, Kalligram, 2003.

³ A nagyszabású kritikai visszhangból most csak SZILÁGYI János György 2004-es kritikai esszéjét emelném ki, amely a *Catullus noster* apropóján íródott; lásd legutóbb a szerző tanulmánykötetében: *A tenger fölött*, Gondolat, Budapest, 2011, 226–232.

(amelyeket Polgár Anikó alapos elemzések sorában tárgyal) mégiscsak fordításnak tekinthető, miközben a Lévai Névtelen esetében egy ovidiusi szövegbázisra épített széphistóriáról van szó. Az összehasonlítás elve folytatódik Ányos Pál esetében is, akinek fordítását Gyöngyösiével veti össze a szerző, természetesen érdekes eredményekre jutva: a felülírás és korrekció igényét kimutatva. Ezzel a módszerrel kapcsolatban nemcsak azt tehetjük kritika tárgyává, hogy (néha a körben forgó érvelést sem elkerülve) szükségképpen a hagyományos irodalomtörténeti narratívák korszak- és stíluskonstrukcióit erősíti meg, hanem azt is, hogy a fordításszövegek szoros olvasata során felfedezett jelenségeket rögtön irodalomtörténeti horizontba helyezi, és nem időzik el ezek értelmező továbbgondolásánál. Az a Polgár Anikó által nagyon precízen kimutatott eljárás például, ahogyan a fordítók integrálják (vagy nem, illetve más-képp integrálják) szövegükbe a Heinsius-féle 16. századi Ovidius-kiadás ún. prózai *argumentumait* és jegyzetanyagát, nemcsak a barokk és a reneszánsz szövegkezelés eltéréseinek szempontjából lehetne érdekes, hanem általában véve is felvethetné főszöveg és kommentár, textus és paratextus változó viszonyának problémáját, további filológia- és olvasástörténeti horizontokat megnyitva.

A fordítástörténet-írás egy másik, és e kötetben még erősebben reflektált dilemmája a fordításoknak (a célszövegeknek) a pretextusokkal (a forrásszövegekkel) való összevetéséből fakad, amely természetesen elkerülhetetlen művelet, ugyanakkor magában hordja egyrészt annak a veszélyét, hogy a fordítások értelmezésének (ha nem is megítélésének) kritériumává az eredetihez való hűség mértéke válik, másrészt az ún. cél-elvűségnek az ettől elválaszthatatlan problémáját: hogy ti. a korábbi fordítások az értékelésben alulmaradnak a későbbi, „rekonstruktív” – és saját korukban az átdolgozásokkal, átköltésekkel stb. versengő – műfordításokkal szemben. Ezekkel a szinte elkerülhetetlen veszélyekkel Polgár Anikó hol sikeresebben, hol kevésbé sikeresen birkózik meg. Kevésbé sikeres megbirkózásról elsősorban akkor beszélhetünk, amikor a fordítások tárgyalása alapvetően kimerül az eredetivel való összevetésben. Erre több példát is láthatunk a II. részben, de különösen a Dugonics András fordításait elemző két tanulmány esetében: az ígéretes kezdet után – ahol izgalmas fejtegetések olvashatók az antikvitás keresztényiesítésének retorikai stratégiáiról és a „magyar aranykor” megkonstruálásáról a *Trója veszedelmével* összefüggésben – az Ovidius-fordítások elemzése alapvetően nem lép túl forrás- és célszöveg egybevetésén, amelynek tanulságai – például Arachne történetének a magyar olvasó igényeinek megfelelő hangulatos mesévé való áthangszerelése Dugonicsnál – kétségkívül érdekesek, ám voltaképp nem lépnek túl a „barokk” formai jegyek újrafelfedezésén az egyes fordítói műveletekben. A fordítás elemzésére vonatkozó olyan kulcsszavak, mint „stílusváltás és redukció”, „arányok és aránytalanságok”, „tömörítés és deszexualizálás” már önmagukban is jelzik egy ilyen fordítástörténeti munka lehetőségeit, de egyben korlátait is: a kaján olvasóban az a gondolat fogalmazódhat meg, hogy itt olyasféle „összehasonlításról” van szó, amelyet a megfelelő nyelvi ismeretek birtokában bárki el tudna végezni, s amelyhez nem feltétlenül lenne szükség arra a kiemelkedő fordítástörténész és -értelmezői kompetenciára, mellyel Polgár Anikó minden kétséget kizáróan rendelkezik. Ennek tükrében nem meglepő, hogy a II. rész tanulmányai akkor válnak sokkal távlatosabbá,

amikor a barokk szerzők „önálló alkotás” és „fordítás” határmezsgyéjén elhelyezhető műveiről van szó, hiszen itt forrás- és célszöveg összehasonlítása helyett az átkontextualizáló tendenciák gondos számbavétele kerül előtérbe. Polgár Anikó segítségével itt bepillantást nyerhetünk egy olyan irodalmi kultúrába, amely a legváltozatosabb formában és következményekkel használta „nyersanyagként” a klasszikus auktorkat, többek között Ovidiust is. Ennek megfelelően a Gyöngyösi István-féle *Charidia* „ovidiusi betétjének”, Pyramus és Thisbe transzformált történetének ismertetésekor, vagy éppen a III. részben olvasható, az Ovidius-életrajzot feldolgozó (*Nasonak számkivetése*), illetve ovidiusi pretextusokat mozgó (Szathmári Paksi Sámuel, *Elvádolt ártatlanság*) iskoladramák elemzésekor annak lehetünk szemtanúi, ahogy egy-egy ovidiusi narratíva a 18. századi magyar irodalom közegében új jelentésekkel telítődik, s mindennek nemcsak irodalomtörténeti, de változatos művelődéstörténeti (olvasástörténeti, oktatástörténeti stb.) kontextusaival is megismerkedhetünk.

Ezen a ponton kell felvetnem egy harmadik problémát, amely az előzőektől eltérően nem a fordítástörténet-írásba mintegy belekódolt, a szerző által is reflektált dilemmából adódik. Sajnálatos módon – szemben a *Catullus noster* című monográfiával, amelynek értelmezői teljesítménye éppen azért olyan kiemelkedő, mert egy érzékeny Catullus-olvasaton nyugszik, illetve a klasszika-filológiai Catullus-szakirodalom belátásait is érvényesíti a 20. századi fordítások és átköltések értelmezéséhez – a *Ráfogások Ovidiusra* Ovidius-olvasata összességében sokkal szegényesebb, ami nem jár következmények nélkül a fordítások és átköltések vonatkozásában sem. Polgár Anikó jó néhány, itt érintett Ovidius-szöveggel kapcsolatban láthatóan nem alakította ki saját interpretációját, ami elválaszthatatlan attól, hogy a – teljes körűen egy ilyen munkában természetesen feldolgozhatatlan – értelmező szakirodalmat sem vette megfelelően tekintetbe. A *Metamorphoses* vonatkozásában például legtöbbször kizárólag a magyar nyelvű szakirodalomra, valamint a *Cambridge Companion to Ovid* egyes tanulmányaira hivatkozik:⁴ nem meglepő ennek fényében, hogy viszonylag kevés derül ki az ovidiusi szöveg értelemléhetőségeiből Tereus, Arachne, Pyramus és Thisbe vagy éppen a világkorszakok története kapcsán. Ez azért meglepő, mert az átváltozástörténeteket feldolgozó ovidiusi mű a mai latin filológia egyik „sztárja”, amelyről folyamatosan jelennek meg újabb és újabb, gondolatébresztő tanulmányok: ezek némelyike az itteni értelmezéseket is megtermékenyíthette volna. Ennél sokkal többet tud ez a munka a *Heroides*-ről (hősnők levelei) és az *Amores*-ről (szerelmi elégiák). Bizonyosan nem véletlen, hogy a kötet legjobban sikerült tanulmánya az *Erotikus félhomály és profán epifánia* (a IV. részben), amely az *Amores* 1, 5 fordításait tekinti át úgy, hogy képes egyben látni a rafinált római szerelmi elégiát, ennek legfontosabb klasszika-filológiai értelmezéseit, illetve magyar fordítás- és recepciótörténetét. Ez a tanulmány történeti és interpretációs hozadékában, valamint (nem utolsó sorban) lebilincselő olvasmányosságában a *Catullus noster* szellemét idézi meg a *Ráfogásokban*, ami talán azzal is összefüggésben áll, hogy Polgár Anikó az antik irodalmon belül az erotikus és szerelmi költészet iránt rendelkezik a legtartósabb és legelmélyültebb érdeklődéssel. Ugyanakkor ennek az elemzés-

⁴ *Cambridge Companion to Ovid*, szerk. Philip HARDIE, Cambridge UP, Cambridge, 2002.

nek a sikere rávilágít arra, milyen lehetőségek rejlenek ebben az anyagban, amelyet a szerző bizonyos pontokon (a leglátványosabbak éppen itt) megfelelően kiaknáz, ám néha hiányérzetet hagy az olvasóban. Sietek leszögezni: az anyagot ezekben az esetekben is tökéletesen előkészítette, amelynek megfelelő, interpretatív kiaknázására remélhetőleg újabb tanulmányokban – akár az itt ismertetett példák, akár újabbak mentén – fog hamarosan sor kerülni. Éppen az *Amores* kapcsán kell megemlékeznünk a kötet egyik legjelentősebb filológiai hozadékaról, Fekete János kéziratos *Amores*-fordításainak közléséről és kommentárjáról (ugyancsak a IV. részben), amely a szónak minden értelmében hozzáférhetővé teszi a kutatás számára Ovidius 18. századi magyar fordítástörténetének egy igen fontos és értékes dokumentumát.

A *Ráfogások Ovidiusra* értékes, a további kutatás számára számtalan előkészítő munkát elvégző fordítástörténeti munka, mely problémátlanul illeszti be Ovidius 17. és 19. századi magyar fordítás- és hatástörténetét a magyar irodalomtörténet legkorszerűbb narratíváiba, élénk párbeszédben a legfrissebb kutatási eredményekkel. Azt a recepcióesztétikai paradigmát ugyanakkor, amelyet az antik költészet magyar fordítástörténetének kutatásában mindenekelőtt éppen ő dolgozott ki *Catullus noster* című munkájával, a fent jelzett problémák folytán (a fordítási modellek történetiesítésének veszélyei, a forrás- és célszöveg összehasonlításába kódolt célelvőség, valamint a forrásszöveg olvasatában alkalmanként mutatkozó hiányosságok) csak részlegesen tudta alkalmazni Ovidius magyar recepciótörténetének bemutatásakor. Tisztességes és hasznos könyvről van szó, és csak remélni tudjuk, hogy a szerző máshonnan jól ismert, és persze a *Ráfogásokban* is többször (de nem elégszer) megcsillantott fordítás-értelmezői készsége hamarosan ezen a területen is megmutatkozik majd a maga teljes gazdagságában.

(Pozsony, Kalligram, 2011.)

PARAIZS JÚLIA

Bartha Katalin Ágnes: *Shakespeare Erdélyben.* *XIX. századi magyar nyelvű recepció*

„A legnagyobb magyar drámaíró” darabjainak bő két évszázados színháztörténetéről – kritikátörténetével ellentétben – nem született monografikus feldolgozás.¹ A színháztörténeti kutatások alapműve a mai napig Bayer József 1909-es munkája (*Shakespeare drámái hazánkban*), amely a magyar nyelvű Shakespeare-recepciót dolgozza fel kritika-, fordítás- és színháztörténeti szempontból a 19. század végéig.² Bartha Katalin Ágnes alapkutatásokra épülő, eseményekben és elbeszélésekben gazdag munkája Bayer kétkötetes monográfiájának erdélyi fókuszú párjaként is olvasható. Az impozáns forrásmennyiséget feldolgozó mű függelékében megtalálhatjuk az eddig nagyrészt feldolgozatlan erdélyi Shakespeare-előadások adatait Abrudbányától Kolozsváron át Zsibóig (306–379.), ahogyan a Kolozsvári Állami Magyar Színház és az Országos Széchényi Könyvtárban található, erdélyi vonatkozású Shakespeare-szövegek könyvek leírásait is. (379–388.) Ezek az adattárak nagy haszonnal forgathatók a Shakespeare-kutatásban, hiszen számos új recepciótörténeti eseménnyel bővítik Bayer monográfiáját. Példa erre Gyulay Lajos, a legterjedelmesebb magyar napló írójának két fordításrészlete (IV. *Henrik*, 1838; *Szeget szeggel*, 1841). E szövegek – ahogyan arra Bartha felhívja a figyelmet – megelőzik a drámaszövegek teljes magyar fordításait (45–46.), s Bayer nem tud róluk.³ A *Measure for Measure* / *Szeget szeggel* (1841) esetében a Gyulay-napló a legkorábbi magyar nyelvű jelentkezőt dokumentálja, s így megelőzi a darab recepciójának eddig ismert első eseményét, Lemouton Emília prózafordítását (1845).⁴ A könyv bővelkedik az ehhez hasonló értékes forrásfeltárásokban és művelődéstörténeti mikro-elbeszélésekben, ezért különösen sajnálatos, hogy nem tartalmaz név- és tárgymutatót.

A két Shakespeare-monográfia közötti hasonlóság azonban kimerül a kiterjedt forráskutatásban és az adattárak közlésében. Bayer munkája ugyanis nem különíti el a magyarországi és az erdélyi recepciót, míg Bartha értelmét látja a kétfajta fogadtatás elkülönítésének. Ahogyan írja, „a kiemelés nem a feltétlen különművéség vagy valamilyen szeparatizmus erőltetett hangsúlyozása kíván lenni, hanem az alig vagy egyáltalán nem vizsgált erdélyi forrásokra és dokumentumokra irányuló különös figyelmet

¹ Ittész Gábor és Kiséry András idézik, hogy Ruttkay Kálmán Shakespeare-t félig tréfásan a legnagyobb magyar költőnek nevezi. ITTÉSZ GÁBOR – KISÉRY ANDRÁS, *Előszó = Míves semmiségek. Tanulmányok Ruttkay Kálmán 80. születésnapjára*, szerk. ITTÉSZ GÁBOR – KISÉRY ANDRÁS, PPKE, Piliscsaba, 2002, 14.; DÁVIDHÁZI PÉTER, „Isten másodszülöttje”. *A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza*, Gondolat, Budapest, 1989.

² BAYER JÓZSEF, *Shakespeare drámái hazánkban*, I–II., Franklin-Társulat, Budapest, 1909.

³ Uo., II., 143–163.; 281–285.

⁴ Uo., II., 281.

és ezek kapcsolatainak kiaknázását egy több kérdésirányból megvilágított, lokális változatú Shakespeare-recepció megformálásának érdekében”. (13.) A koncepció problematikusságát azonban a szerző is megfogalmazza, amikor úgy érvel, hogy „az irodalmi, színházi személyeknek a két magyar hazában való párhuzamos, illetőleg alkalmankénti jelenléte vagy a könyvek és folyóiratok terjedése a drámaköltő mindkét részen való reprezentációját biztosítják, s ezek inkább a közös pontokat, az áthajlásokat, az összetartozást és nem a külön való tárgyalást indokolnák”. (12.) Miután azonban a magyarországi recepcióval való összehasonlítás nem jellemző a könyv egészének módszertanára, az erdélyi és a magyarországi fogadtatás elkülönülő identitását nem sikerül meggyőzően érzékeltetni. A *Konklúziók* című összefoglalás a négy fő fejezetből egyedül a Pesti Magyar Színház (1837) megalapítását követő időszakból hoz érveket az „új helyzet” kialakulásával kapcsolatban, mely azt követően formálódott, hogy – amint azt Bayer József és Janovics Jenő alapján a szerző megállapítja (20.) – Kolozsvár elveszítette korábbi vezető szerepét Shakespeare magyar nyelvű fogadtatástörténetében. (294–295.)

Az erdélyi és a magyarországi Shakespeare-recepció „lokalitása”, mely túlmutat a színháztörténeti topográfián, mindenestre vonzó hipotézis, s az eltérő erdélyi gyakorlatra mindhárom színháztörténeti fejezetben találunk példákat. A *Macbeth* első magyar nyelvű, 1812-es kolozsvári előadásának színlapját vizsgálva Bartha Katalin Ágnes például beazonosítja azokat a színészeket, akik egy 1826-os miskolci előadáson is játszották a darabot (97.), s ezáltal felveti a színészek „hordozószerepének” vizsgálatát a későbbi magyarországi előadás alakulásában. Az 1837/40-es „nemzeti” fordulat után pedig – a Shakespeare-előadások ritkulása (1830–1850) és a pesti vendégszereplések megnövekedése mellett – a szerző felhívja a figyelmet a „pesti sugókönyv”-export jelenségére is: „Az új korszak kolozsvári Shakespeare-előadásainak alapszövegét két előadás kivételével (amelyekben Celesztin főszereplésével még mindig a Schröder–Kazinczy-féle *Hamlet* került színre) immár a Nemzeti Színház »házi használatra« készült sugókönyvei nyújtják”. (140–141.) Úgy tűnik, hogy a Schröder–Kazinczy-változat különös jelentőséggel bírt Erdélyben a szabadságharc után, hiszen – amint az a függelékből kiderül – még 1853-ban is ebben a fordításban került színre a korábbi vezető időszak nagy színészegységének, Pergő Celesztin előadásában (319.), míg a Nemzeti Színházban Vajda Péter fordítását játszották az 1839-es bemutató óta.⁵ Az 1867 utáni időszakban Bartha arra mutat rá, hogy Kolozsvár többféle Shakespeare-darabot adott elő, mint a pesti Nemzeti Színház (1867–1900), illetve a szakirodalomban minden eddigénél részletesebben mutatja be az első magyar nyelvű, 1894–1895-ös kolozsvári Shakespeare-ciklus műsorát. (203–207.) Ugyanakkor az erdélyi „lokalitás” nem válik az egyes fejezetek fő szervező- és magyarázóerejévé, s nem tudjuk meg, hogy például miért a kolozsvári színházban merül fel az első Shakespeare-ciklus igénye.

A monográfia egy olvasástörténeti és három színháztörténeti fejezetet tartalmaz, és azt jelzi, hogy Bartha Katalin Ágnes a színházi fogadtatást jelentősebbnek tartja az irodalminál: „Az első *Shakespeare-olvasás Erdélyben* című fejezet mérete a színházi

⁵ Uo., I., 188.; 231.

kontextushoz szorosabban kötött fejezetek mellett szimptomatikusnak is tekinthető. Nem kétséges, hogy az előadott drámaszöveg sokkal szélesebb kör számára elérhető, mint nyomtatott változata. Így egyértelműen sikeresebb, »demokratikusan« átfogóbb a színház Shakespeare-műveltségközvetítő szerepe”. (19.) A színháztörténeti fejezetek legfőképpen Kerényi Ferenc kutatásaihoz kapcsolódnak (aki a szerző PhD-disszertációjának egyik opponense volt), vagyis a magyar színháztörténet-írás azon vonulatához, amely megteremtette saját, az irodalomtörténet-írástól független módszertanát, s amely nem a drámaszöveg, hanem az előadás komplexitása felől közelíti meg a színháztörténet tárgyát.⁶ Imre Zoltán megállapítása, miszerint „a hazai színháztörténetnek is sikerült elszakadnia a kizárólagos irodalmi orientációtól, azaz a kutatások középpontjában már nem egyedül a szöveg (dráma) áll, hanem a színházi elemek is megjelennek”, Bartha színháztörténeti fejezeteire is áll.⁷ Módszertanában a magyar színháztörténet-írás kulcsfogalmát, a színjátéktípusok leírását alkalmazza, alapvetően színjáték-történeti forrásokra épít (sugópéldányokra, színlapokra, színházi zsebkönyvekre, színikritikákra és szerepfotókra), Ecsedi Kovács Gyula színész-rendező korszakának elemzésében pedig színházszemiotikai módszer alkalmazását ígéri. (16–17.)

Csakhogy, ahogyan arra az „előadott drámaszöveg” fenti megfogalmazása is utal, a könyv egésze egy drámaíró- és szövegközpontú felfogás keretébe illeszkedik, melyben a színháztudományi szempontokat felülírják az irodalomtudományiak.⁸ A monográfia alcíme (*XIX. századi magyar nyelvű recepció*) is egyértelművé teszi, hogy nem recepcióméleti szempontból megírt színháztörténetet, hanem – ahogyan azt a szerző a bevezetőben kifejti – „Shakespeare drámáinak” recepciótörténetét olvashatjuk.⁹ A könyv címbéli önmeghatározása sem tartalmazza a *színház* szót, ehelyett az olvasói és nézői befogadást is magába foglaló recepciótörténeti modellt állít az értelmezés középpontjába: „A több irányba elinduló vizsgálat nyomán alakult ki az a recepciótörténeti modell, amelynek szerkezetébe természetesen illeszkedik a Shakespeare-t illető könyves műveltség rekonstrukciója és az erdélyi színházvilág Shakespeare-fejezeteinek megelevenítése”. (19.) Drámaközpontú kiindulást jelez továbbá, hogy a nagyrészt színháztörténeti fejezetekből álló monográfiát egy olvasástörténeti fejezet vezeti be. A könyv irodalomtörténeti hagyományokba ágyazottságát erősíti megjelenésének kontextusa is, hiszen a szerző doktori disszertációjára épülő munka az *Irodalomtörténeti Füzetek* sorozatban jelent meg Fenyő István szerkesztésében.

A Shakespeare-olvasás szokásairól szóló fejezet (*Shakespeare-olvasás Erdélyben*) hiánypótló munka a magyar nyelvterületre vonatkozó Shakespeare-szakirodalomban.

⁶ KERÉNYI Ferenc, *Komparatistika és színháztörténet = A színháztörténet-írás módszerei*, szerk. GAJDÓ Tamás, Veszprémi Egyetemi, Veszprém, 1997, 134. Miután Kerényi Ferenc volt a doktori disszertáció opponense, az ő opponensi véleménye tekinthető a könyv lektori jelentésének is. Ez az információ a szerző önhibáján kívül nincs feltüntetve a kötetben.

⁷ IMRE Zoltán, *Színház, történet, alternatívák. A színháztörténet-írás és -kutatás lehetőségei és problémái = Uő., A színház színpadra állításai. Elméletek, történetek, alternatívák*, Ráció, Budapest, 2009, 43.

⁸ A színháztörténet-írás hagyományairól és szemléletváltásáról lásd Imre Zoltán tanulmányát: Uo., 17–47.

⁹ „A hosszú XIX. század folyamán vizsgált tárgyat a recepciónak irodalmi és színházi mozgások erőterébe kell állítania, hogy láthatóvá váljanak azok az időben zajló változások, amelyek nemcsak a Shakespeare-drámáit illető olvasói-nézői tapasztalatra és ezek hatására vonatkoznak, hanem az olvasói-nézői tapasztalatra ható külső tényezők alakulására is.” (18.)

Ahogy Granasztói Olga megjegyzi, az olvasástörténeti események rögzítése már fontos lépés a magyar könyvtörténeti kutatások jelen helyzetében.¹⁰ Bartha Katalin Ágnes eddig feltáratlan könyvtári katalógusok és kölcsönzési naplók alapján mutatja be, hogy ki, mikor, milyen Shakespeare-kiadáshoz jutott hozzá a 19. századi Kolozsváron, s von le a rögzítésen túlmutató következtetéseket. A vizsgálat köre elsősorban a kolozsvári kollégiumok (az Unitárius Kollégium, a Református Kollégium és Főtanoda és a Katolikus Főtanoda) fennmaradt könyvjegyzékeire épít, bár a fejezet áttekinti a szórványos könyvtárai katalógusokat és az olvasótársaságok katalógusait is. A források feltárásával Bartha Katalin Ágnes a következő kérdésekre kíván választ találni: „milyen darabok alkották e század folyamán Kolozsváron a shakespeare-i kánont, kik ismerték bizonyíthatóan a drámáit, és főként melyeket, van-e kimutatható összefüggés a darabok színrevitele és a kollégiumi diákság Shakespeare-dráma kölcsönzése között?” (30.)

A szerző maga is felhívja a figyelmet a kutatás korlátaira – a források egyenetlen eloszlására –, hiszen az Unitárius Kollégium könyvtárának főleg a század elejéről, míg a Református Kollégiumnak főként a század második feléből állnak rendelkezésre dokumentumai, míg a Katolikus Főgimnázium könyvtárának csak egy naplója maradt fenn. (56.; 293.) Következtetései leginkább művelődéstörténeti jellegűek. Bartha rámutat az iskolai könyvtárak, s azon belül is a könyvtárnak adományozott magánkönyvtár jelentőségére Shakespeare terjesztésében (35–36.), az olvasóegyletek szerepére (56.), a nem iskolai, külsős kölcsönzők jelenlétére és rétegzettségére (40.), a fokozatos egynyelvű olvasóvá válás folyamatára (49–50.; 57.), és a kölcsönzők recepcióban betöltött szerepére. (40–41.; 47–48.; 289–291.) A fejezet összekapcsolja az 1872–1876 közötti robbanásszerű Shakespeare-kölcsönzést a Kisfaludy Társaság által megjelentetett Shakespeare-összes (1864–1878) kiadásával és a pesti Nemzeti Színház repertoárjánál is gazdagabb kolozsvári színházi kínálattal (51.), míg az *Othello*-kötet magas számú kölcsönzését E. Kovács Gyula *Othello*-alakításának sikerével magyarázza. (52.) S bár a fejezet könyvtörténeti szempontok vizsgálatát nem tűzi ki céljául, mégis olvashatunk fontos megállapítást e téren is, miszerint a reformkori Erdélyben Schlegel–Eschenburg 1810-es Shakespeare-kiadása volt a legelterjedtebb. (38.) A kánonnal kapcsolatos következtetések azonban vitathatóak. A kölcsönzéseket elemezve a szerző azt írja, hogy míg „a század első három évtizedében drámáinak kolozsvári olvasói, valamint színházi befogadói nem ugyanazokat a drámákat preferálják”, „az 1870-es évektől az olvasói és a színházi befogadás mintegy egységesülni látszik”. (58.) A kölcsönzések ténye azonban nem párosul olyan értelmezésekkel, amelyekből kirajzolódhatna a színházi kánon alternatívájaként fellépő olvasói kánon, hiszen a jórészt német nyelvű összkiadások egy-egy darabjának kölcsönzése (még csak nem is bizonyított olvasása) aligha tekinthető kánonképző eseménynek a század első három évtizedében. A kánonképzés szempontjából gyümölcsözőbb lett volna az erdélyi bemutatók sorrendiségének alakulá-

¹⁰ „De vajon nem elégedhetünk-e meg egyelőre azzal, ha a jelenlegi nagy hiányosságokat mutató magyar kutatási helyzetben már arra a kérdésre választ tudunk adni, hogy az adott időszakban ki, hogyan és mihez jutott hozzá a számára elvileg kínáló könyvtermésből?” GRANASZTÓI Olga, *Olvasótól – olvasóig. Észrevételek a magyar olvasástörténeti kutatások aktuális kérdéseire*, Korall (43) 2011, 22.

sát vizsgálni, hiszen például nem tudjuk meg, hogy az első magyar nyelvű összkiadás (1864–1878) milyen módon befolyásolta a bemutatókat.

A színháztörténeti fejezetek három színháztörténeti korszakra tagolják a hosszú 19. századot: a Kazinczy és Döbrentei-korszak erdélyi történetére (1790–1837), a pesti Nemzeti Színház megalapítása utáni erdélyi időszakra (1837–kb. 1866) és a kolozsvári Nemzeti Színház fénykorát jelentő E. Kovács Gyula Shakespeare-produkcióinak időszakára (kb. 1866–1899). Míg a monográfia a század első felének színháztörténeti fejezeteiben a Hont Ferenc és Székely György által kidolgozott színjátéktípusok módszerét alkalmazza, a harmadik fejezet Marco de Marinis színházszemiotikus cikkeire építve közelíti meg E. Kovács Gyula korszakát. (16–17.) Az első színháztörténeti fejezet áttekinti a korai Shakespeare-dramaturgia irodalmát és ennek hatását egy 1805-ös kolozsvári *Othello*-színlapra. (64–74.) Bartha feldolgozza Kazinczy Ferenc 1790-es *Hamlet*-fordításának színpadtörténetét az 1793/94-es első kolozsvári előadásoktól a negyvenes évekig, a továbbiakban pedig a színlapok szerep- és scenikai információinak, valamint *Hamlet* szerepértelmezés-történetét kapjuk alapvetően Kerényi nyomán. Az *Erdélyi Múzeum* dramaturgiai elveinek áttekintését Döbrentei Gábor 1812-es *Macbeth*-fordításának színpadi rekonstrukciója, illetve egy *The Taming of the Shrew* / *Makrancos hölgy*-szöveggönyv elemzése követi. Bartha a *Macbeth* első magyar nyelvű, kolozsvári előadását az egyetlen forrás, az előadás színlapja alapján rekonstruálja (Döbrentei ugyanis ezt az első fordítást elégette), és számos fontos megállapításra jut a kihagyott jelenetek, a szerepkettőzések esztétikai következményeivel és a színpadtechnikával kapcsolatban. (92–110.)

Bartha Katalin Ágnes azonban nemcsak a korszak kanonikus fordításainak színháztörténetével, hanem egy sokadrangúnak tekintett szöveggönyvvel, Shener György *The Taming of the Shrew* / *Második Gaszner*-fordításának előadásaival is foglalkozik a fennmaradt színlapok és a sűgőpéldány (1818) alapján. Az ilyen származékosnak és értéktelennek tartott szöveggönyvek kutatásának szükségességére hívja fel Székely György a figyelmet, amikor azt írja, hogy a „Shakespeare-drámák korai magyar fordításait s színház-és irodalomtörténet mindezidáig meglehetősen elhanyagolta”.¹¹ Bartha elemzése, amely kimutatja, hogy Shener változata is elhagyja a Christopher Sly-féle keretjátékot és a Bianca-szálat, s így a cselvígjátéki bohózat lehetőségét az „érzelmes családi polgári dráma-repertoárja” felé tolja el, közös európai játékhagyomány meglétét erősíti. (128–131.) Bartha arra is rámutat, hogy a számos magyar *The Taming of the Shrew*-átdolgozás közül – mely a vígjáték nagy sikerére utal – Erdélyben a *Második Gaszner* címen futó, erdélyi fordításokat (Koréh Zsigmond 1793 körül írt fordítását, majd Shener Györgyét) játszották az 1830-as évekig. (123.) Egyes dramaturgiai megoldások értelmezése azonban nélkülözi a történeti szempontokat. A szerző maga is kételkedik módszerének tudományosságát illetően, amikor azt írja, hogy a szöveggönyvet „Shakespeare autentikusnak elfogadott Főlió szövegéhez” viszonyítja”. (131.) A fejezet Shener szövegét tehát nem német forrásával (Johann Friedrich Schink) veti

¹¹ SZÉKELY György, 1811: „*Leár*” magyarul. *Színháztörténeti háttér = Mozaikok. Hét évtized színháztörténeti írásai* 1940–2006, szerk. CSISZÁR Mirella – GAJDÓ Tamás – SIROCZ Mariann, Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, Budapest, 2009, 109.

egybe, hanem az egységesként kezelt Schink–Shener-változatot az 1623-as „Fólió” szövegével és David Garrick *Catherine and Petruchio* (1754) című adaptációjának kivonatával hasonlítja össze. Csakhogy a szerző bizonyos következtetései alapján aligha a Fólió szövegére épít az a meg nem nevezett angol kiadás, amely az összevetés alapjául szolgál. Bartha ugyanis a keretjáték elmaradásának jelentőségét olyan „újabb angol kritikai kiadások” szövegéhez méri, melyek egy 18. századi szerkesztői hagyományt követve kiegészítik a Fólió szövegét az 1594-es kvartó-kiadás szövegével, és a Fólió alapú kiadások végére beillesztik a kvartóban található keretjáték-véget. (129.) Csakhogy a Fólióra alapozó újabb történeti-kritikai kiadások, mint például az *Oxford Shakespeare* (2005), nem hoznak létre eklektikus szöveget, s így csak elő- és közjáték marad a Sly-történetből, a végére „elfelejtődik” a keretjátéknak induló történet. Az eklektikus kiadásokból kibontakozó megnyugtató lezárás, a „teátrális illúzió” keretbe foglalása tehát nem a Fólióból kibontható értelmezés. (129.)

Ahogy az előző korszakban (112–119.), úgy a másodikban is értékes áttekintést kapunk a korabeli Shakespeare-műsorról, fordításokról, valamint a jelentős előadóról. (140–144.) Az 1837 utáni időszakban azonban kevésbé az előadások, mint a színikritika-írás szerepe kerül az érdeklődés középpontjába a Honderű szerkesztőjének és Byron fordítójának, a kolozsvári születésű Petrichevich Horváth Lázárnak írásain keresztül, míg a Világos utáni recepciót a színészi hivatás autonómiájának, reprezentációjának, státuszának kérdései jellemzik. A szerző Petrichevich Horváth Lázár színházi tárgyú írásai kapcsán összefoglalja a színi hatásról szóló vitát az 1840-es évekből. (155–159.) Bartha P. Horváthot a színészet autonómiáját valló Bajza Józsefhez és Egressy Gáborhoz sorolja (154.), különbségeiket pedig az irodalom reszpublikájáról vallott nézeteikben látja. (153.) Ezek a megállapítások ugyanakkor nem helyezik el P. Horváthot a színi hatás körül forgó vitában, ahogyan ebben a polémiaiban Bajza és Egressy sem helyezhetők egy táborba.¹² A Világos utáni recepcióban Bartha – Dávidházi Péter nyomán – a nemzetképviselési beszédmódot kisajátító színházi szövegek virágzásáról és az esztétikai értékalkotás visszaszorulásáról szól. (175.) Az arisztokrata színész portréja Bethlen Miklós személyében színházzociológiai tanulmányt nyújt a társadalmi-művészi státusz „rendi” problémáiról, s még izgalmasabb lett volna, ha a szerző ezt az elemzést a bevezetőben említett nemzetképviselési beszédmódhoz köti.

A monográfia utolsó fejezetében a szerző állítása szerint kontextuális (történeti-szemiotológiai) megközelítést alkalmaz Marco de Marinis egy tanulmányát követve.¹³ Eszerint ha a színházi dokumentumot a kultúra tárgyaként szemléljük, akkor sokkal szélesebb körben vonhatók be a színházi dokumentum körébe mindazon kulturális leletek, melyeket a színháztörténész hasznosnak vél. (18.) Kétségtelen, hogy Bartha

¹² Korompay H. János Bajza és Henszlmann vitáját elemezve (eszményi vagy egyéni, cselekmény vagy jellem elsődlegességének kérdésében) például Bajza ironikus megszólalását idézi, aki Egressy Gábor játékán Henszlmann kulcsszavait a „jellemzetes” és „motivált” játékot kéri számon. KOROMPAY H. János, *A „jellemzetes” irodalom jegyében. Az 1840-es évek irodalomkritikai gondolkodása*, Akadémiai, Budapest, 1998, 112.; 137.

¹³ MARCO DE MARINIS, *Történelem és történetírás*, ford. DÁVID Kinga – DEMCSÁK Katalin = *Színház-szemiotográfia. Az angol és olasz reneszánsz dráma és színház ikonográfiája és szemiotikája. Tanulmányok*, szerk. DEMCSÁK Katalin – KISS Attila Attila, JATE Press, Szeged, 1999, 45–87.

Katalin Ágnes ebben a fejezetben alkalmazza a színházi dokumentumok legteljesebb körét: E. Kovács Gyula színész-rendező Shakespeare-előadásainak elemzésben színlapokra, színházi zsebkönyvekre, sugópéldányokra, színikritikákra, emlékeztetésekre, emlékiratokra és vizuális dokumentumokra támaszkodik. Ezek a dokumentumok azonban – a vizuális dokumentumokat leszámítva – nem terjednek túl a hagyományos színháztörténet-írás forrásain. Továbbá a vizuális dokumentumként kezelt színpadi Shakespeare-tablókról és színészfotókról szóló elemzések sem integrálják de Marinis megközelítését, aki a kontextualizációt alapvetően intertextualitásként értelmezi.¹⁴ A történeti szemiotika ugyanis olyan (tág értelemben vett) dokumentumok elemzésére alkalmazza a módszert, „amelyek egyébiránt semmiféle konkrét materiális vagy genetikai kapcsolatban nem állnak a kérdéses eseménnyel”.¹⁵ Csakhogy Bartha dokumentumai és a színházi esemény közötti kapcsolatok megmaradnak az eredetszerűség, vagyis a leképezés-elméletek körében. „A tabló a színházi pillanat leképezése” (217.), „a dráma illusztratív formája, látványosságával hat” (217.), míg a színészportrék (a szerepekről készített jelmezes műtermi fényképek) az „objektivitást” és a „dokumentaritást” jelentik a festészettel összehasonlítva (218.), miközben de Marinis a dokumentumot az emlékmű (monumentum) Le Goff-i értelmében használja.¹⁶ A *színikritikák vizuális nyelvéről* szóló részben a színikritikák diskurzuselemzése révén azonban sikerül azt érzékeltetnie, hogy a vizuális művészetek beszédmódja hogyan épül be a korabeli színjátszás-elméleti írásokba. (224–234.)

A befejező részben az *Othello* recepciójáról olvashatunk az 1880-as években, és a szerző E. Kovács népszerű szerepét a sugópéldány-elemzés, a színikritikák és a közönségreakciók komplexitásában szemléli. Bartha a sugópéldány Szász Károly 1864-es fordításával (1886) és egy népszerű, eklektikus szövegű angol nyelvű kiadással¹⁷ veti össze. (246.) Az elemzés alapvetően az illendőség kulturális elvárásainak szempontjából értelmezi a sugópéldányt (244–245.), illetve a „tréfás” Jágó és „szenvédélyes” Othello megalkotását vizsgálja a kritikák és a sugópéldány összeolvasásának módszerével, ahogyan az Othello-játszás alternatíváit is megidézi Molnár György színész-rendező írásán keresztül. (264–274.) A drámaközpontúság szemlélete azonban ezt a fejezetet is áthatja. E. Kovács legsikeresebb szerepét, az *Othellót* (1881) elemezve úgy olvashatunk az előadásról, hogy azt az irodalmi szöveg műfajának normatív felfogása irányítja. Miközben Bartha fontos megállapítást tesz azzal kapcsolatban, hogy ifjú Mátray Betegh Béla Jágó szerepében „tréfésként” jelenik meg mind a kritikában, mind a sugópéldány elemzése alapján, ezekből mégis az értelmezés helytelenségére következtet egy normatív tragédia-felfogás alapján: „Ha ezen a Jágón mulatni lehet, és nem ébreszt a közönségben gyűlöletet, akkor Othello sorsán sem tudunk megrendülni”. (266.) Ezt a „mai elvárásrendszerünk” (273.) felőli tragédiaolvasatot azonban elbizonytalanítja Molnár György cikkének elemzése az *Othello* korabeli előadói hagyományáról. Bartha ugyanis

¹⁴ Uo., 76.

¹⁵ Uo., 80.

¹⁶ „A dokumentum emlékmű (monumentum). A történelmi társadalmak által tett erőfeszítések eredménye, hogy – akarva, nem akarva – önmagukról egy adott képet kényszerítsenek rá a jövőre.” Idézi: Uo., 51.

¹⁷ *The Illustrated Stratford Shakespeare*, Chancellor, London, 1982.

Molnár kapcsán felhívja a figyelmet arra az akrobata- és pantomimhagyományra, mely továbbélt Othello szerepében (274.), s a normatív tragédiaelfogás helyett éppen egy nem hivatalos, nem szövegorientált előadás-hagyomány felé mutat. A fejezetet végén a közönségreakciók értelmezését kapjuk, azaz a jelenet- és felvonásvégi taps és a kihívások gyakorlatáról szóló elemzést, mely ugyancsak azt bizonyítja, hogy a színjátékot nem (mű)egészként fogta fel a közönség még a század hetvenes–nyolcvanas éveiben sem. (277.; 274–287.)

Bartha Katalin Ágnes munkája tehát azt a színháztörténeti hagyományt írja tovább, mely Shakespeare drámái felől közelít a recepcióhoz. Színházfelfogása a drámai színházhoz kötődik, vagyis az előadásban elhangzó szövegnek juttat különleges szerepet az akusztikus és vizuális jelek elismerése mellett. (242–243.) Drámaközpontúságot jelez az a célelvűség is, amelyet Imre Zoltán az empirikus kutatásokra támaszkodó és a színház történetét átfogó metanarratívák megalkothatóságában hívő színháztörténetekre talál jellemzőnek.¹⁸ Bartha könyvének végén ugyanis azt az evolucionista nézetet olvashatjuk, hogy az előadások elsősorban a drámaszövegük minőségében tett fejlődés alapján határozhatók meg: „Az átdolgozott, magyarított *Makrancos hölgytől* az »autentikus« szövegű klasszikus Shakespeare-előadásokig a XIX. századi magyar Shakespeare-kultúrahordozó társadalom nagy utat tett meg”. (297.) A drámaközpontú szemlélet azért is megérdemelt volna több elméleti (ön)reflexiót, mert azon túl, hogy ez tekinthető uralkodó hagyománynak a színháztörténet-írásban, alighanem a vizsgált időszak Shakespeare-recepcióját is nagyban – ha nem is kizárólagosan – meghatározza a méltatlan színreviteltől való félelem, melyet Dávidházi Péter ikonofóbiának nevez.¹⁹ S ezen a ponton a transzcendens lényeg kevésbé „Shakespeare”-ben, hanem inkább a „drámában” rejtezik.

(Budapest, Argumentum, 2010)

¹⁸ IMRE, I. m., 37.

¹⁹ DÁVIDHÁZI, I. m., 78.

A Nyugat párbeszédei. A magyar irodalmi modernizáció kérdései, szerk. Finta Gábor, Horváth Zsuzsa, Sipos Lajos, Szénási Zoltán

A hazai irodalomtörténet-írásban rögzült, a Nyugatot középpontba helyező „modern magyar irodalom”-kép, amely bár a múlt század poétikai hatásfolyamatait tekintve mindenképpen megalapozottnak és érvényesnek tekinthető, mégis jó néhány, az emblematiszmus folyóirattal egyidejű irodalmi törekvést – akár igazságosan, akár igazságtalanul – a háttérbe szorít. Schöpflin Aladár modern magyar irodalomtörténetéről írt 1937-es kritikájában Németh Andor már felhívta a figyelmet a Nyugat-kör talán túlzásba vitt önkanonizálására, amely a recenzens szerint a bírált műben máris megindult az intézményesülés felé (itt megemlíthető az is, hogy Németh támadásában nem kis szerepet játszott a mellőzött irodalmár sértettsége). „[Schöpflin] tiszteletreméltó következetességgel képviseli minden egyes állításában a Nyugat álláspontját, méghozzá nem a régi, szabadszellemtű Nyugatót, hanem a mogorva, durcás mai Nyugatót. [...] Lelkesedése Babits közvetlen környezete iránt fenntartás nélküli, s abban a mértékben hűl, ahogy a körzettől távolodik; kézlegyintéssel intéz el kimagasló jelentőségű embereket, akik távol kerültek a Nyugat érdekkörétől, pl. Lukács Györgyöt, akit a különben nem szófukar szerző mindössze két szóra becsül, s természetesen makacsul hallgat azokról a folyóiratokról, amelyekben a Nyugat szellemi gyámsága alól felszabadult fiatalok publikálják írásaikat. (Válasz, Vigília, Szép Szó, A Toll.)” (Idézi Tverdota György *A Szép Szó és a Nyugat* című tanulmánya, 186.) A kortárs, 21. századi szakirodalmi munkák olyannyira magukévá tették Schöpflin és az őt követő, a nyugatos hagyomány jelentőségét abszolutizáló irodalomtörténész nemzedékek elgondolásait, hogy hatásukra mára szinte teljesen elvesztettük a fogódzókat a 20. század első felében létező, a Nyugat vonzáskörén kívül eső művészeti sokszínűség megragadására.

Tudvalevő, hogy a magyarországi folyóirat-kultúra éppen a Nyugat „regnálásának” évtizedeiben élte virágkorát, ennek ellenére (néhány kivételtől eltekintve) szinte semmit nem tudunk az egyéb irodalmi orgánumokról, illetve a körülöttük kialakult szellemi holdudvarokról, még kevesebbet ezek Nyugathoz való viszonyáról. Az 1908-ban alapított lap mai tudatunkban a 20. századi magyar literatúra naprendszerének középpontjaként jelenik meg, amely meghatározza a körülötte keringő kisebb-nagyobb égitestek (vagyis más folyóiratok, irodalmi csoportosulások) mozgását – bizonyos körülmények együttállása esetén pedig akár teljesen el is takarhatja egyiküket vagy másikat a tekintetünk elől. Az Argumentum Kiadó gondozásában 2011-ben megjelent tanulmánykötet, bár nem kérdőjelezi meg az évtizedek során megszilárdult konszenzust a Nyugat kitüntetett pozícióját illetően, az imént említett, „takarásban” lévő, las-

sacsán elfeledett „kisbolygók” újrafelfedezésére vállalkozik. A *Nyugat párbeszédei* című, A magyar irodalmi modernizáció kérdései alcímű munka a századelőtől a század közepéig követi a korszakban megjelent irodalmi és/vagy társadalomtudományi tematikájú sajtótermékek történetét, illetve azok Nyugathoz fűződő változatos – az égitestek mindig módosuló együttállásához hasonlóan szeszélyes – viszonyrendszerét.

A Pázmány Péter Katolikus Egyetemen 2008-ban, a Nyugat százéves jubileuma alkalmából megrendezett konferencián elhangzott előadások bővített, írásos változatai olvashatók a kötetben. Mindjárt érdemes is megemlítenünk, hogy ez a bizonyos bővítés nem minden szövegre egyformán jellemző: egyes tanulmányok az általuk vizsgált téma jelentőségéhez képest aránytalanul nagy helyet foglalnak el a kötetben, míg némelyik szerző megelégedett szóbeli előadásának vázlatos írásba foglalásával, ily módon pedig az általa feldolgozott, jellemzően igen izgalmas problémacsoport (a körültekintőbb dolgozatokhoz viszonyítva legalábbis) jórészt kifejtetlenül marad. Így például Balázs Eszter egyébként kitűnő, a Magyar Figyelő és a Nyugat viszonyát értelmiségtörténeti aspektusból is vizsgáló alapos tanulmányához, vagy Agárdi Péter a Szocializmus című folyóiratról írt rendkívül részletes értekezéséhez képest szembevetendő például a Pandoráról, illetve A Szellemről készült beszámoló (szerzőik Kabdebó Lóránt, illetve Angyalosi Gergely) rövidsége. Noha általában elmondható, hogy a terjedelmük miatt kifogásolt dolgozatok frappánsan közelítenek témájukhoz és önmagukban is árnyalt képet adnak tárgyukról, a kötet egészére nézve mégis láthatóvá válik a szerkezeti arányok nem mindig következetes megválasztása. Természetesen igazságtalan lenne egy sokszerzős tanulmánykötettől (amelynek anyaga ráadásul nem is előre meghatározott, szigorú irányelvek mentén jött létre) túl nagy homogenitást megkövetelnünk, azonban elmondható, hogy a láthatóan jól elgondolt struktúra szerint építkező gyűjtemény alkotóelemei nem mindig a megfelelő módon illeszkednek a mű egészébe.

A könyv két fő egységét érdemes egymástól elkülönítve kezelni, hiszen míg az első, hosszabb rész (A modernizáció kérdései és a Nyugat párbeszédei Magyarországon) elsősorban a nyugatos modernség hazai pozíciójának elfogadtatásáért (később pedig annak megerősítéséért) vívott, sajtóbeli küzdelmeket helyezi a középpontba, addig a második, rövidebb blokk (Az irodalmi modernizáció kérdései Európában) a már kanonizált nyugatos hagyomány és a külföldi irodalmak viszonyát vizsgálja. Az első szakasz alapvetően historizáló szempontrendszerű elemzéseivel képest tehát a befejező szövegek egy már tudottként felfogott alapról induló komparatistikai megközelítést részesítenek előnyben. Az első rész szövegeinek nagy érdeme, hogy a századelőtől induló társadalmi-irodalmi folyamatok részletes nyomon követésével végső soron a korai modernség fogalmának geneziséét is feltárják, így pedig biztosítják a fedezetet a második szakasz összehasonlító elemzései számára.

Németh Andor fent idézett kritikája még egy fontos, ma nem kellőképpen reflektált problémára mutat rá, nevezetesen arra, hogy a 33 évfolyamot megérő folyóirat szükségszerűen nem képviselhette minden megjelent számában maradéktalanul ugyanazt az irodalomeszményt – vagyis nem biztos, hogy lehetséges egyféle Nyugatról beszélnünk. Csalóka az a leegyszerűsítő kép, amely a lap szellemiségét magától értetődően – történelmi szituációra, aktuális szerkesztő- és szerzőgárdára való tekintet nél-

kül – azonosítja a mindenkori irodalmi progresszióval. (Erre Kenyeres Zoltán implicit módon figyelmeztet áttekintő írásában, amelyben a lap történetét szakaszolva igyekszik értelmezni az évtizedek során végbement kisebb-nagyobb szemléleti fordulatokat – bár ő sem bocsátkozik az eltérő „Nyugatok” közötti különbségek részletesebb kifejtésébe.) A *Nyugat párbeszédei* szövegeinek egyik legfőbb tétje, hogy a folyóirat indulásától kezdve jelen lévő riválisokkal folytatott eszmecsereket, így az általuk képviselt hagyományképek egymáshoz fűződő viszonyát is feltárja. E szinkron vizsgálatok elvégzésével többek között láthatóvá válik, hogy a Nyugat különböző korszakai jóval nagyobb eltéréseket mutatnak még egymáshoz képest is, mint ahogyan az a szimplifikáló elgondolások alapján elvárható lehetne.

A kötetet az annak alapjául szolgáló konferenciát szervező Bodnár György bevezető tanulmánya nyitja meg. A magyar irodalmi modernség kialakulása a huszadik századelőn című szöveg rövidsége ellenére is lényeglátóan foglalja össze a nyugatos hagyomány születésének előzményeit, társadalomtörténeti szempontból közelítő érvrendszere pedig mintha a teljes kötet gondolkodásmódját is előrevetítené. Bodnár a magyar irodalmi modernséget a kialakulóban lévő polgárságnak az Osztrák–Magyar Monarchia természetellenes társadalmi szerkezetére adott válaszaként fogja fel: „a 19. század végén kezdődött művészeti és irodalmi modernséget a polgárosodás tiszta eszménye szülte, s egyidejűleg áthatották azok az esztétikai irányzatok, amelyek a haladottabb nyugati társadalmakban már korábban kialakultak. Így a megújulás az alkotás világában egyszerre volt társadalmi, történelmi, világképi és esztétikai paradigmaváltás. A polgárosodás folyamatát, az urbanizáció új jelenségeit, az életforma átalakulását, az individualizációt, az elidegenedést, az első világháború abszurdumának közeledtét, az új világkép kialakulását és az új etikai igényt ugyanúgy kifejezte, mint az ezekkel kölcsönhatásban lévő művészeti értékorientációt.” (12.) Bodnár javaslata szerint tehát az induló Nyugatot is e sok összetevőjű, alapvetően mégis szociológiai gyökerű viszonyrendszerben érdemes meghatároznunk. Ennek megfelelően szerinte a folyóirat indulását is elsősorban a társadalmi változás sürgetésének igénye ösztönözte; az olyan esztétikai vonatkozások, mint például a népnemzeti irodalom ellenében való fellépés vagy a nyugati szellemi áramlatok hazai adaptációja tulajdonképpen az elsődleges szempont egyenes következményeinek tekinthetők. A korai modernség költői forradalma (amelynek „három legfontosabb összetevője az autonóm nyelv megteremtése, a szimbolista program és az új én-felfogás volt” – 13.) éppen ezért a századelő társadalmi-irodalmi nyilvánosságával folytatott vita eszközeként fogható fel – vagyis a „Nyugat párbeszédei” már a lap születése előtt megkezdődtek, elsőként a népnemzeti esztétika, illetve a korabeli akadémikus irodalomfelfogás (részben egymással megegyező álláspontot képviselő) szószólóival. A tanulmánygyűjtemény lényegi része ennek megfelelően Sipos Balázs dolgozatával kezdődik, amely már a bevezető szövegekben megfogalmazott alap gondolatok mentén épül fel: „A Nyugat pozíciói vitapozíciók voltak, és az ellenállás által is élt [...] Azaz a Nyugat története megérthetetlen és megismerhetetlen »párbeszédei« nélkül. Ám kérdés, hogy ki beszél? Kik a szereplői e párbeszédnek?” (27.) Sipos Balázs a századelő híres-hírhedt irodalomszervezője, Rákosi Jenő Nyugat-képével (és a Nyugat Rákosi-képével) foglalkozik

tanulmányában, amely az Osváték folyóirata melletti elfogult állásfoglalás helyett mindkét oldal folyamatosan változó álláspontjainak feltárását tűzi célul maga elé. Dolgozata így üdvös módon nem egyszerűsödik le a „progresszív Nyugat” és az „elavult népnemzeti irodalom” (és az azt reprezentáló Budapesti Hírlap) harcának világos értékítéletet hordozó bemutatására, hanem hitelesen vet számot a kétféle irodalomfelfogás eltéréseivel és hasonlóságaival – végkövetkeztetésében pedig Rákosi Jenő mai megítélésének újrapozicionálására is javaslatot tesz.

A 20. század első felében megjelent folyóiratok Nyugathoz való viszonyát a kötet szövegei alapján többféle kategóriába sorolhatjuk. A nagyjából kronologikus rendben közölt tanulmányok első fele túlnyomórészt az induló lapot konzervatív oldalról támadó riválisok álláspontját ismerteti. Ide tartozik a már említett Budapesti Hírlap; Tisza István lapja, a Magyar Figyelő; a Tormay Cécile által irányított Napkelet (a Napkeletről és a Magyar Szemlééről Sipos Lajos készített összefoglaló tanulmányt) stb. Ebbe a kategóriába sorolhatjuk a felekezeti irodalmak modernizációs kísérleteit és Nyugattal folytatott párbeszédeit is. Bár Rónay László a Vigiliáról írott tanulmányában az 1935-ben alapított katolikus folyóiratot a nyugatos hagyomány egyik folytatójaként láttatja (tegyük hozzá: jogosan), összességében azt mondhatjuk, mind a század eleji protestáns, mind pedig a katolikus irodalom alapvetően a Nyugattól eltérő utakat keresett a művészeti modernizáció felé. Erről Szénási Zoltán két, egymás után közölt tanulmánya győzhet meg bennünket: a Protestáns Szemle szerzői és szerkesztői alapvetően morális válságként tekintettek az alakulóban lévő „dekadens modernségre”, és „a nemzeti és vallási érzület újabb felvirágoztatásától” (44.) várták a kiutat; a katolikus Élet folyóirat pedig a nyugatos szerzők időnkénti közlése ellenére is óvakodott a túlzottan szabadszelleműnek vélt lap követésétől.

A magyarországi modernizáció kérdéseivel foglalkozó tanulmányblokk második fele jól érzékelhetően az 1930-as évek elejétől bontakozó népi-urbánus szembenállás keresztüztüében igyekszik pozicionálni a Nyugatot, ennek megfelelően pedig a már Babits által szerkesztett lap e két tábor kiadványaihoz kötődő szárait igyekszik felfejteni. Monostori Imre rendkívül informatív tanulmánya Németh László irodalom-szervezői szerepeiről, továbbá Széchenyi Ágnes rövid összefoglaló dolgozata az első Válaszról egyszersmind az akkoriban induló, fiatal nemzedékek Nyugatról alkotott, nem kifejezetten pozitív képét is árnyalja. (Hasonlóan elmarasztaló módon viszonyult egyébként a laphoz az azt „balról” támadó Szép Szó és Szocializmus is, amely kiadványok szintén a közügyek melletti elkötelezettség hiányát rótták fel Babitséknak – természetesen a népiekhez képest ellenkező előjellel.) A könyvben vizsgált folyóiratokról általában elmondható, hogy bár esztétikai tekintetben a legtöbbjük elismerte a Nyugat kiemelkedő színvonalát, az általa képviselt moderniségeszményt (*bevallottan* legalábbis) a maguk számára mégsem tekintették követendőnek.

Bár a *Nyugat párbeszédeiben* közölt szövegek a századelőn kialakult irodalmi mező szinte egészét lefedik, nem mehetünk el szó nélkül a koncepció lényegi hiányosságai mellett. A legfontosabb probléma a magyarországi avantgárd mozgalmak szinte teljes mellőzése: Standeisky Éva tanulmánya Kassák Munka című folyóiratáról az egyetlen olyan szöveg, amely érinti a témát, ám az 1928 és 1939 között megjelent kiadvány

már a klasszikus avantgárd hazai virágkorának lezárulása után látott napvilágot. Kassák legfontosabb (noha igen rövid életű) lapjai, úgymint a Ma, A Tett, a Dokumentum stb. említés szintjén bukkannak elő Standeisky Éva és Agárdi Péter dolgozataiban, szisztematikus elemzésükre azonban nem kerül sor. További hiányérzetet kelt a Jászi Oszkár-féle Huszadik Század kötetből való kihagyása: a társadalomtudományi folyóirat célkitűzései több ponton is megegyeztek a Nyugatéival, vizsgálatba emelésük így láthatóvá tehetné volna az induló Nyugatot pártoló, haladó szellemű csoportosulás nézőpontját is.

Az európai irodalmakra kitekintő blokk négy tanulmánya közül három – Kulcsár Szabó Ernő, Bognár Zsuzsa és Széchenyi Ágnes szövege – a német, Tverdota György írása pedig a francia nyelvterület művészeti modernizációja és a Nyugat közötti kapcsolatokat vizsgálja. Az egymástól meglehetősen eltérő nézőpontú, különböző irányokból közelítő elemzések közös tanulsága mintha az lenne, hogy a hazai modernség reprezentatívnak vélt folyóirata – bár előszeretettel sütötték rá a nyugat-európai irányzatokat szolgai módon átvevő lap bélyegét – alapvetően különböző módon igyekezett véghezvinni a szellemi megújulás programját, mint nyugati előképei.

Ha nem is mondhatjuk, hogy a *Nyugat párbeszédei* című kötet (és az alapjául szolgáló konferencia) által vállalt munka hiánytalanul elvégeztetett, összességében mindeképpen sikeresnek tekinthetjük a szerzők vállalkozását. A múlt század első felében megjelenő kiadványok viszonyulása az utókor által megalkotott modernség-fogalomhoz világossá teszi, hogy a ma forgalomban lévő „irodalmi modernség = Nyugat” megfeleltetés nem fedi, nem fedheti a teljes valóságot. A könyv további, nem kevésbé jelentős érdeme pedig az, hogy a pezsgő, vitáktól hangos múlt századi szellemi élet elfeledett szereplőinek újbóli diskurzusba emelésével számtalan, az oly sokat elemzett Nyugattal kapcsolatos új információval is gazdagít bennünket.

(Budapest, Argumentum, 2011.)

IN MEMORIAM

SZILÁGYI MÁRTON

Wéber Antal halálára

(1929–2012)

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem XVIII–XIX. Századi Irodalomtörténeti Tanszéke az utóbbi évtizedekben többször nevet váltott és átalakult, egyetlen biztos és változatlan pontja volt a történetének: Wéber tanár úr jelenléte. A magam számára, aki őt egyetemi hallgatóként a nyolcvanas évek közepén ismerhettem meg, szédítő belegondolni abba, hogy 1956 óta dolgozott itt oktatóként, bizonyos munkái már a saját szüleim számára kötelező olvasmányok voltak az 1950-es évek második felében a debreceni egyetemen, ráadásul mindehhez azt is hozzá kell számítani, hogy Wéber Antal még az előző félévben, azaz 2011-ben is tartott szemináriumot. Hosszú ideje már egyedüli, még aktív tanúja volt ő az ELTE magyar szakán az elmúlt ötven évben történeteknek (kortársai, vele egyidős pályatársai, sajnos, egyre fogyatkozó csapatából senki nem tanított ilyen hosszú ideig), így számunkra, fiatalabb kollégái számára a pusztá jelenlétével is ő testesítette meg tanszékünk múltját, s a minket azzal összekötő szerves folytonosságot.

Csak most, halála hírével szembesülve próbáltam meg felmérni, mit is jelentett mindez. Az irodalomtörténet-írás, az a tudomány, amelyet Wéber Antal munkássága is gyarapított, éppúgy, miként a többi humántudomány, a szervességből, a hagyományok állandó jelenlétének és fölülvizsgálatának folyamatából nyeri el az értelmét: bárki, aki erre teszi fel az életét, úgy érezheti, nem a semmiből indul el, hanem folytat egy tradíciót, s még ha ezzel elégedetlen is, még ha szűkösnek és korlátozónak érzi is, éppen ez az alap, amely lehetővé teszi saját tevékenységét, s amelyet végiggondolva szembesülhet azzal is, hogy mindaz, amit ő újnak, igaznak és meggyőzőnek vél, ugyanígy minősül majd mások, az utána jövők számára hagyománynak. Olyan hagyománynak persze, amelyet aztán meg kell törnie, át kell alakítania az utódoknak.

Wéber Antal irodalomtörténeti munkásságában és még inkább személyes magatartásában mindig azt éreztem, hogy ő pontosan tudja és érzi mindezt. Ebből fakadt a saját tudományos eredményeihez kialakított póztalan és természetes viszonya is. Ezért nem jellemezte őt sem a szakmai féltékenység, sem a fiatalabb kollégák szemléletétől való elzárkózás, ezért nem akarta soha saját irodalomtörténeti állításait tekintélyérvi alapon érvényesíteni és fenntartani: bölcsebb és derűsebb lélek volt ennél. Tudta azt, hogy egy irodalomtörténész munkájának az adja meg a távlatos értelmét,

ha mindig felülvizsgálandó hagyományként pillant rá az utókor, felhasználva azokat az elemeit, amelyeket használatónak ítél, s átfogalmazva azt, amivel nem ért egyet. Wéber Antal azt sugallta megjegyzéseivel, a tanszéki értekezleteket fűszerező anekdotáival és egész habitusával, hogy mindannyian, ideértve őt, aki jó ideje már a legidősebb volt köztünk, de ideértve a szinte unokája-korú tanszéki demonstrátort is, ugyanannak a szervességében folyamatos tevékenységnek vagyunk a tagjai, s az a feladatunk, hogy fenntartsuk ennek a közös munkának a szervezeti és diszkurzív lehetőségét is, ameddig csak lehet. S valóban az, amit ő tett, annak a szolgálatában állt, hogy megőrizze a jövőnek azt a tudományos és pedagógiai intézményrendszert, amelyet örökölt kapott. Akár 1956-ban induló oktatói pályájára, akár 1983-tól 1994-ig tartó tanszékvezetői munkájára gondolunk, de említhetném akár szerkesztői tevékenységét is (1958-tól 1963-ig az Irodalomtörténet, 1963-tól 1971-ig a régi Kritika szerkesztője volt). Wéber Antal érezte a felelősséget, hogy ő nem azért került bele a feladatokba és pozíciókba, hogy a saját maga számára kihasználja és felélje őket, hanem azért, hogy fennmaradáshoz segítse ezt az intézményrendszert, és képes legyen majd átadni, amikor ennek eljön az ideje. Ezért is nem ragaszkodott a stallumokhoz, s irigylésre méltó nyugalommal és természetességgel volt képes megválni a tisztségektől. Így segített abban, hogy saját munkánkat, legyen szó akár a tanításról, akár az irodalomtörténeti kutatásokról, együttműködésre épülő s voltaképpen közösséget teremtő folyamatként élhessük meg.

Azon a napon, amikor halálának híréből értesültem, éppen egy könyvbemutatóra készültünk. Két olyan új irodalomtörténeti monográfiát mutattunk be, amely egy, a tanszékünkhöz kötődő könyvsorozat része volt, s rám várt a feladat, hogy elmondjam a bevezető szavakat. Az első mondatokat azonban Wéber Antal emlékének szenteltem, s azt találtam mondani, hogy úgy érzem: minden, ami az elmúlt több mint ötven évben az irodalomtörténet-írásban történt, valamiféleképpen hozzá is kötődik, olyannyira bele van szövődve az ő élete és munkássága ebbe a hagyományba, s így voltaképpen ez a két könyv, amelyhez tárgyilag és szervezeten nem volt köze, szintén valamiképpen az ő emlékéhez is hozzacsatolható. Úgy vélem, az első megrendülésben feltoluló mondatok Wéber Antal egész lényének és tevékenységének a jellemzésére is alkalmasak lehetnek: Wéber tanár úr képes volt hitelesen képviselni egy szakmai tradíciót, megőrizve és gazdagítva mindazt, amit elődeitől tanult, tanárként és tudósként pedig mindezt továbbadta megszámlálhatatlanul sok embernek, annak reményében, hogy ez, a nemzedékek láncolatában továbbépülő szellemi kapcsolat, amely a magyar irodalom történetével való foglalkozásban mutatkozik meg, a jövőben is fennmaradhat. S ha fennmarad és nem szakad meg, az neki is köszönhető lesz.

Első fontos monográfiája, amely témájával mintegy ki is jelölte élete végéig tartó tudományos érdeklődését, 1959-ben jelent meg (*A magyar regény kezdetei*), míg legutolsó könyve, amely *Eötvös József Magyarország 1514-ben* című regényével foglalkozik, tavaly ősszel látott napvilágot. Nem tudok meghatódás nélkül gondolni arra, hogy egy példányt, szinte megszágyenítően kedves és baráti dedikációval elhelyezett az én egyetemi fahomba is. Azóta is készültem arra, hogy megköszönöm neki. Persze írhatam volna neki levelet, fel is hívhattam volna – de én úgy gondoltam, úgymint találkozni

fogunk nemsokára valahol, valamilyen alkalomból, s akkor lesz módom arra, hogy adjak esetleg cserébe valamit. Amikor halálhírét meghallottam, szinte megszágyenültem: rájöttem, hogy végleg elmulasztottam valamit, amivel pedig tartoztam. Nem tudtam megköszönni neki a figyelmét. Ezt csak most tehetem meg. Későn, de talán még mindig nem teljesen megkésve. Itt ugyanis már nem csak erről az ajándékról van szó: voltaképpen ugyanis inkább azt kell megköszönnöm, hogy ismerhettem őt. Hálás vagyok azért, hogy az elmúlt huszonöt évben előbb egyetemi hallgatóként, majd tanszéki kollégaként ismerőse lehettem egy kedves, szeretetre méltó, derűs és bölcs embernek, aki észrevétlenül s nyilván szándéktalanul is részévé vált az életemnek, aki alakította azt a szakmai szerepfelfogást is, amelyet irodalomtörténészként saját szakmámról, a vele közös szakmánkról kialakítottam. Csak ennyit mondhatok: köszönöm.

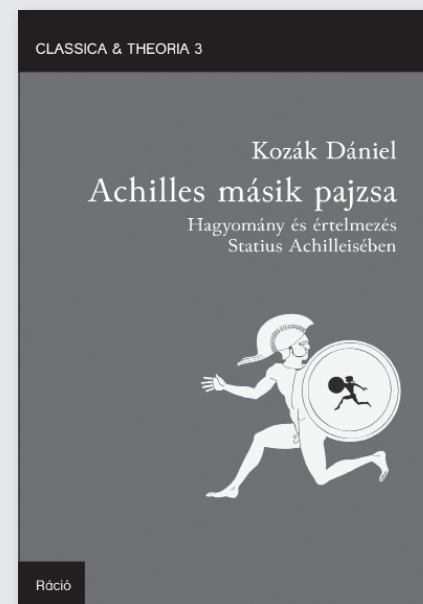
Isten veled, tanár úr!

KOZÁK DÁNIEL

Achilles másik pajzsa

Hagyomány és értelmezés Statius *Achilleis*ében

2012, 360 oldal, 3125 Ft

Homéros *Ilias*ának főhőse az antik irodalom kétségtelenül legismertebb, de korántsem egyetlen Achilleusa. A híres pajzsot átvitt értelemben minden későbbi költeményben újra lehetett kovácsolni: a hős tetteit más hangszívekkel, de Homéros eposzát is felidézve elbeszélni. Kozák Dániel ezeknek az Achilleus-narratíváknak, „másik pajzsoknak” az egyikét vizsgálja: Publius Papinius Statius *Achilleis* című befejezetlen eposzát, mely a görög hős gyermekkorát beszéli el, többek közt azt az epizódot, melyben Achilleus lánynak álcázva bujkál Skyros szigetén. E sok tekintetben rendhagyó római eposzt az utóbbi évtizedek iro-

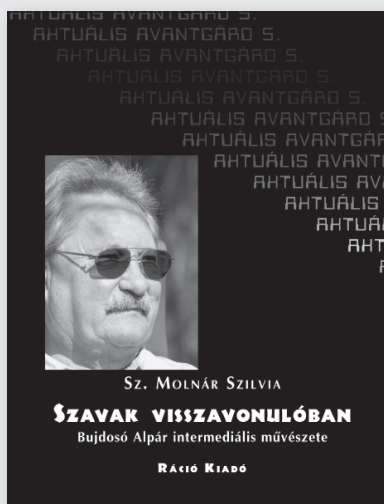
dalomtudományos érdeklődésű klasszika-filológiája mintegy újra felfedezte a maga számára mint olyan költői szöveget, mely kivételesen jól példázza az antik epika és epikus nyelv intertextuális természetét. A kötetben közölt interpretációk fő kérdése, hogy milyen szerepet játszhat a görög és római irodalmi hagyomány az *Achilleis* értelmezésében, és hogy a tradíciót alkotó szövegekkel folytatott párbeszéd miként válik maga is eszközévé a hagyományt mint jelenséget, és kifejezetten az Achilleus-hagyományt önreflexív módon tárgyaló költői beszédnek. A kötet függeléként tartalmazza a magyarul eddig nem olvasható *Achilleis* prózafordítását is.

KOZÁK DÁNIEL klasszika-filológus, az ELTE BTK tanársegédje. Fő kutatási területe a római, elsősorban pedig az ezüstkori epika.

A kötet megrendelhető vagy kedvezményesen megvásárolható a kiadó szerkesztőségében: Ráció Kiadó • 1072 Budapest, Akácfa utca 20.
tel.: (1) 321-8023 • fax: (1) 402-1293 • e-mail: racio@racio.hu • www.racio.hu

SZ. MOLNÁR SZILVIA
Szavak visszavonulóban
Bujdosó Alpár intermediális művészete
Aktuális avantgárd sorozat 5.

2012, 160 oldal, 2500 Ft

Bujdosó Alpár életműve nem vonatkoztatható el az életútól, hiszen az 1956-os esztendő és az azt követő évek eseményei, valamint az emigráció korai éveit olyan traumákkal terhesek, amelyek műalkotások alapélményévé váltak: az emlékezet újra és újra helyzetbe hozta az átélt pillanatokat, így azok újabb és újabb formákat öltöttek. Ha messziről tekintjük az életművet, feltűnő ezeknek az élményanyagoknak a cirkulációja és metamorfózisa. Már jelen vannak az első kötet novelláiban, felbukkannak a vizuális munkákban, gyakran rögzülnek szövegtárgyakba, sőt a közös művekben vagy épp multimediális alkotásokban (hangjátékokban és performanszokban) is tetten érhetők.

Az életmű egészét a maga komplexitásában bemutató monográfia műfajok helyett ezért mindig egy-egy médium köré szerveződik.

Egy beszélgetésben így fogalmazza meg ezt az emlékezésformát Bujdosó: „Második kötetemben, az 1 és 2 között az *Erzsébet hídon*ban elsősorban szövegek vannak különbözőképpen elrendezve vizuálisan. Központi témája az az élményanyag, amelyet tizenhat év távollét után éreztem, amikor visszatérhettem Budapestre, és oda-vissza járkálhattam a hidakon Pest és Buda között. Huszonegy éves koromig itt éltem, ma is nagyon szeretem ezt a várost. Az első napokban eszelősen kerestem azt a pontot – fiók-Archimédeszként –, ahonnan a hajdani itt-lét teljességébe visszalophatom magam. S rövid időre, néhány másodpercre talán egy éjszaka az *Erzsébet-hídon* sikerült is.”

SZ. MOLNÁR SZILVIA 1972-ben született Budapesten. Irodalomtörténész és szerkesztő. A Ráció Kiadónál eddig megjelent kötete: *Narancsgép. Géczy János (vizuális) költészete és az avantgárd hagyomány* (Aktuális avantgárd sorozat 18.)

A kötet megrendelhető vagy kedvezményesen megvásárolható a kiadó szerkesztőségében: Ráció Kiadó • 1072 Budapest, Akácfa utca 20.
tel.: (1) 321-8023 • fax: (1) 402-1293 • e-mail: racio@racio.hu • www.racio.hu

SÁNDOR ISTVÁN
Író és társadalom

Fejezet a magyar felvilágosodás irodalomtörténetéből
2012, 264 oldal, 3125 Ft

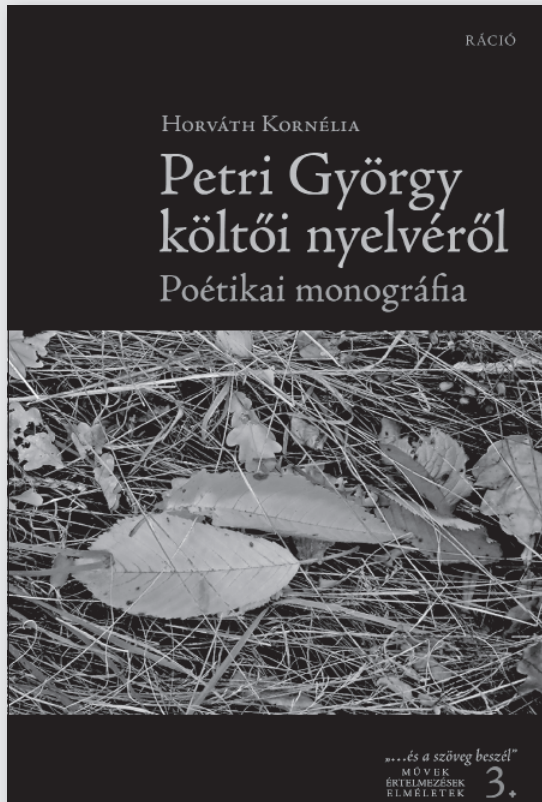
Sándor István monográfiájának kiadása kései, de nem megkésett rehabilitálása egy jelentős, ám önnön lehetőségeit kényszerűen kiteljesíteni nem tudó irodalomtörténész életműnek. A könyv először ugyanis igen szerencsétlen időpontban, 1945-ben látott napvilágot, éppen abban az évben, amikor a szerzőt – mondvasí-nált okokból s egy törvénysértő igazolási eljárás keretében – megfosztották szegedi főiskolai katedrájától, s lehetetlenné tették, hogy oktatóként és irodalomtörténészként folytathassa a pályáját. A kötet így

voltaképpen visszhangtalanná vált, s a későbbi irodalomtörténeti szakirodalomba nem is épültek be az eredményei. Pedig Sándor István munkája mindmáig a legjelentősebb kísérlet a 18. század végi, 19. század eleji magyar irodalom társadalomképének elemzésére. Az utóbbi években egyre erőteljesebbnek tűnő társadalomtörténeti megközelítésekhez kapcsolódó irodalomtörténeti kutatások saját előzményeik egyik legérdekesebb hazai előfutárát fedezhetik fel ebben a monográfiában.

A kötet megrendelhető vagy kedvezményesen megvásárolható a kiadó szerkesztőségében: Ráció Kiadó • 1072 Budapest, Akácfa utca 20.
tel.: (1) 321-8023 • fax: (1) 402-1293 • e-mail: racio@racio.hu • www.racio.hu

HORVÁTH KORNÉLIA
Petri György költői nyelvéről

Poétikai monográfia
„... és a szöveg beszél”
Művek – értelmezések – elméletek 3.
2012, 176 oldal, 2250 Ft

A kötet szemléleti alapját elsődlegesen a versnyelvi-poétikai közelítésmód jelenti, ezért kérdésfelvetése részint arra a költői beszéd-modalitásra, különösen pedig arra a költői-nyelvi artikulációra és szövegképző gyakorlatra irányul, amely meghatározza a Petri-vers karakterét és jelentésképző műveleteit jellemzi. Mindez nem független Petrinek a líra általános természetéről lejegyzett gondolataitól, amint arra a könyv egyik fejezete részletesen kitér. Más-keppen fogalmazva Horváth Kornélia számára a Petri-vers nyelvi-poétikai megalkotottságának – bármilyen

elkoptatottnak tűnjék is ez a beállítódás – bizonyos *univerzális* sajátosságai érdekesek. Ezért választotta könyve közelítésmódjának jelzésére alcímként a terminusértékűnek szánt *poétikai monográfia* műfaji megjelölést.

A kötet megrendelhető vagy kedvezményesen megvásárolható a kiadó szerkesztőségében: Ráció Kiadó • 1072 Budapest, Akácfa utca 20.
tel.: (1) 321-8023 • fax: (1) 402-1293 • e-mail: racio@racio.hu • www.racio.hu

HORVÁTH KORNÉLIA
*Verselméleti tradíció
és a modern magyar líra*
Ritmus és interpretáció kérdéseiről
2012, 168 oldal, 2125 Ft

Jelen könyv a versritmus értelemképző lehetőségeit, vershangzás és jelentés összefüggéseit vizsgálja elméleti és tudománytörténeti aspektusból, illetve a konkrét szövegértelmek gyakorlatában. Áttekinti a hazai verselméleti tradíció interpretatív igényű teóriáit a 19. század közepétől az 1960-as évekig ívelő időszakban, megvizsgálja több magyar költő vers-tani-versértelmezői alapvetését, s mindezt szembeesíti a 20. század nemzetközi irodalomtudományának meghatározó nyelvi-szemantikus ritmuselméleteivel. A könyv második része a modern magyar líra néhány kitüntetett darabjának poétikai elemzése

során igyekszik feltárni ritmus és hangzás interpretációs lehetőségeit, utolsó fejezetében pedig a versritmus és -forma szerepének egyfajta felértékelődése kapcsán nyújt rövid áttekintést a kortárs magyar líra poétikai tendenciáiról.

HORVÁTH KORNÉLIA 1971-ben született Budapesten, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézetének habilitált docense.

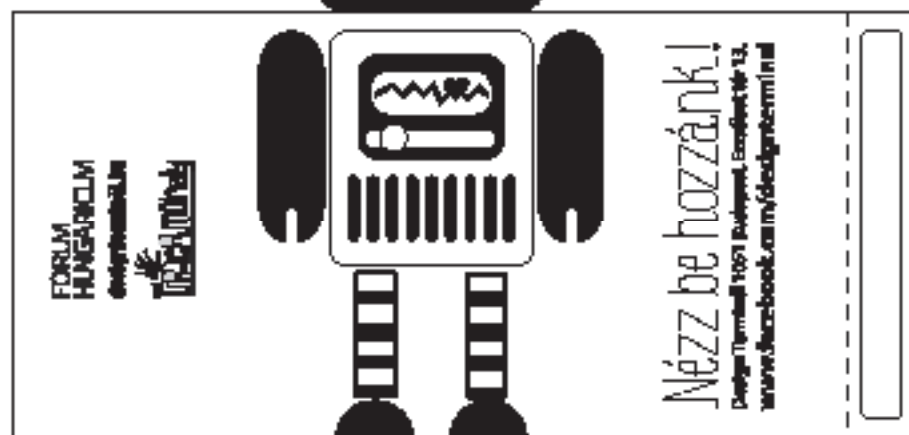
A kötet megrendelhető vagy kedvezményesen megvásárolható a kiadó szerkesztőségében: Ráció Kiadó • 1072 Budapest, Akácfa utca 20.
tel.: (1) 321-8023 • fax: (1) 402-1293 • e-mail: racio@racio.hu • www.racio.hu

Havonta egyszer várunk az Erzsébet téren
a Design Terminál és a Firkaműhely közös programjain!

Készíts magadnak robotos ujjbábott!

1 Vágyd leírni! ➤

3 Tölverd össze a robotot és a ragaszd össze!

2 Itt ragaszdál be a papírt

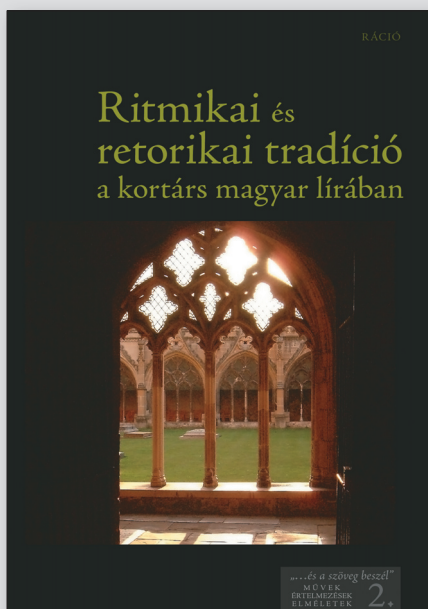
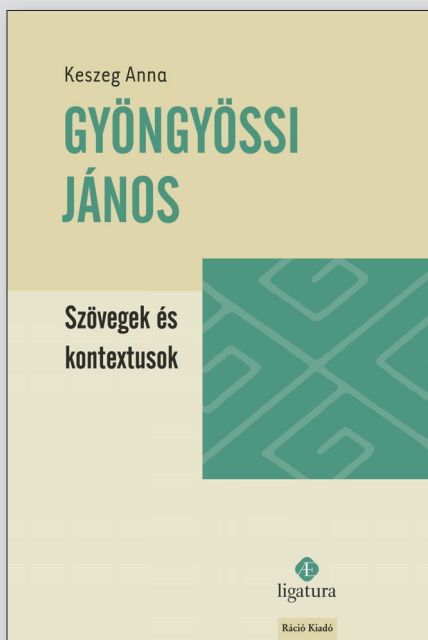
4 Húzd a mutatót és a középső ujjadat a robotos ujjbábocsá!

Nézz be hozzánk!

Design Terminál 1051 Budapest, Erzsébet tér 13.
www.facebook.com/designterminal

FORUM
HUNGARICUM designterminal.hu Firkaműhely

A RÁCIÓ KIADÓ 2011-ES KÖTETEIBŐL

A kötetek megrendelhetők vagy kedvezményesen megvásárolhatók
a kiadó szerkesztőségében: • 1072 Budapest, Akácfa utca 20. • tel.: (1) 321-8023
fax: (1) 402-1293 • e-mail: racio@racio.hu • www.racio.hu

Ára: 600 Ft
Előfizetés egy évre (4 szám): 2000 Ft

akvárium

www.akvariumklub.hu • facebook.com/akvariumklub • Budapest, Erzsébet tér

